ЗБОРНИК

РАДОВА МУЗЕЈА РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА
ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

7

МУЗЕЈ РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА

Горњи Милановац
2014.

ЗБОРНИК
РАДОВА МУЗЕЈА РУДНИЧКО-ТАКОВСКОГ КРАЈА
Горњи Милановац

ЗБОРНИК 7
2014.

Издавач
Музеј рудничко-таковског краја
www.muzejgm.org
muzejgm@open.telekom.rs

За издавача
Милош Николић

Редакциони одбор
Др Дејан Радичевић
Мр Катарина Митровић
Др Милош Тимотијевић
Ана Боловић
Александар Марушић

Коректор
Мирјана Мокровчак Глишовић

Ликовно-графичко обликовање
Вељко Тројанчевић
DK design, Горњи Милановац

Штампа
??????????????

Тираж
500

Издавање овог Зборника помогло је
Министарство културе и информисања Републике Србије

САДРЖАЈ / Contents

Студије и чланци / Essays and Features

Драгана Антоновић, Момир Вукадиновић, Ана Цицовић
Праисторијски рудник бакра на Малом Штурцу:
Истраживања 2010–2012. године 5
Dragana Antonović, Momir Vukadinović, Ana Cicović
Prehistoric Copper Mine on Mali Šturac: Researches conducted from 2010 to 2012

Ана Цицовић
Античке лампе из збирке Музеја рудничко-таковског краја 21
Ana Cicović
The Antique Lamps from the Collection of the Museum of Rudnik and Takovo Region

Тања Гачић
Храм Светог Георгија у Такову као меморијални топос 31
Tanja Gačić
The Church of Saint George in Takovo as a Memorial Topos

Ана Боловић
Икона Богородица „Ружа која не вене" из Цркве Свете Тројице
у Горњем Милановцу 51
Ana Bolović
The Icon of the Holy Virgin "The Unwithering Rose"
from the Church of the Holy Trinity in Gornji Milanovac

Миодраг С. Даниловић
Истраживач уметничке тајне: естетичка теорија Светомира Настасијевића 69
Miodrag S. Danilović
The Researcher of the Artistic Secret: Aesthetic Theory by Svetomir Nastasijević

Маријана Стефановић
Бадњи дан и Божић у околини Горњег Милановца 95
Marijana Stefanović
Christmas Eve and Christmas Day in the Vicinity of Gornji Milanovac

Слободан Аксентијевић
Вести о селу Бољковци и Бољковчанима између XVI и XX века 133
Slobodan Aksentijević
News of the Village Boljkovci and Its Inhabitants Between the Sixteenth
and the Beginning of the Twentieth Century

др Милош Тимотијевић
Симболички и „стварни" значај подручја планине Рудник
у социјалистичкој Југославији (1944–1990) 175
Dr Miloš Timotijević
Symbolic and "Real" Importance of the Rudnik Mountain
in Socialist Yugoslavia (1944–1990)

Мирослав Пурић
Извештаји о стању школа у Рудничком округу из 1918. године 205
Miroslav Purić
Reports on the Condition of Schools in Rudnik District from the Year 1918

Конзервација и рестаурација / Conservation and Restauration

Ивана Јовичић
Конзервација и рестаурација пет слика Живорада Настасијевића 231
Ivana Jovičić
The Conservation and Restoration of Five Paintings by Živorad Nastasijević

Музејска педагогија / Education in Museum

Ирена Ђорђевић
Рад музејских педагога, најмлађи посетиоци музеја,
музејске радионице и још понешто 259
Irena Djordjević
Work of Museum Educators, the Youngest Museum Visitors,
Museum Workshops' and More...

Прикази / Reviews 2011–2013

Др Недељко Трнавац
Приказ драме Матије Бана „Таковски устанак, ускрс српске државе" 263
Dr Nedeljko Trnavac
Matija Ban's Drama "The Takovo Uprising, Easter of Serbian State" Review

др Недељко Трнавац
Приказ књиге Уроша Петровића: „Одабрани списи" 267
Dr Nedeljko Trnavac
The Book Uroš Petrović, "Selected Writings" Review

Chronicle / Хроника

Мирјана Мокровчак Глишовић
Музеј рудничко-таковског краја: Хроника 2011–2013 271
Mirjana Mokrovčak Glišović
The Museum of Rudnik and Takovo Region: Chronicle 2011–2013

УДК: 902.3:550.83(497.11)”2010/2012” ; 903:622”636”(497.11)

Драгана Антоновић
Археолошки институт Београд

Момир Вукадиновић
Институт за водопривреду „Јарослав Черни”, Београд

Ана Цицовић
Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Праисторијски рудник бакра на Малом Штурцу Истраживања 2010 – 2012. године*

Апстракт: Истраживања праисторијског рудника бакра на локалитету Прљуша (Мали Штурац, Рудник) су обновљена 2010. године. Геофизичка испитивања и археолошка проспекција самог локалитета потврдила су раније претпоставке да је на овом месту експлоатација бакра била интезивна и обављана у дужем периоду током праисторије. До сада је на терену констатовано преко 20 потенцијалних окана и веома велики број камених рударскких батова (преко 600 комада). Геофизичким испитивањима до сада је детектовано више рударских канала и једна пространа подземна галерија у горњем делу локалитета. Постоји назнака да се испод дебелих наслага сипара у доњем делу падине крију најстарији рударски радови на Прљуши. Зато су обављена геофизичка мерења у том делу локалитета која су указала на потенцијална рударска окна.

Кључне речи: рудник, енеолит, бронзано доба, геофизика, сопствени потенцијал, електрично скенирање

Област Рудника била је током историје позната рудна област која је давала велике количине олова и сребра Римском царству, средњовековној и новој српској држави. Претпоставка да је такав рудни потенцијал морао бити познат и током праисторије, добила је потврду осамдесетих година

* Рад представља резултат активности на пројектима Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије „Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије” (ОИ177020) и „Културне промене и популациона кретања у раној праисторији централног Балкана” (ОИ177023).

прошлог века када су почела истраживања праисторијског рудника бакра на локалитету Прљуша на Малом Штурцу. Она су се одвијала у оквиру „Пројекта истраживања старог рударства и металургије на Руднику" које је изводио Археолошки институт из Београда у сарадњи са Народним музејом у Чачку, Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву и Народним музејом у Краљеву.[1] Пројекат је имао за циљ истраживање старог рударства и металургије на подручју планине Рудник од праисторије до средњег века.

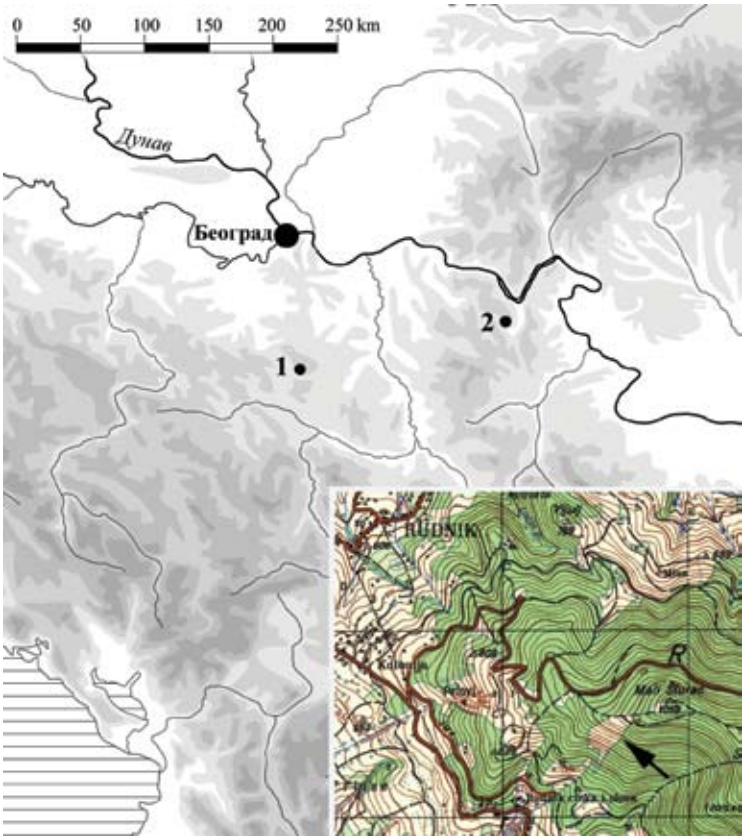

Слика 1. *Положај локалитета Прљуша на Руднику (означен стрелицом на слици у десном углу) и у Србији; 1. Прљуша, Мали Штурац, 2. Рудна Глава*

[1] Руководилац пројекта је био др Б. Јовановић из Археолошког института, а значајну заслугу у регистровању локалитета имао је Р. Милић, геолог „Рудника и флотације *Рудник*" и сарадник поменутог пројекта; Б. Јовановић, „Прљуша – Мали Штурац: праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику", *Зборник радова Народног музеја* XVIII *Чачак* (1988) 11, нап. 2.

Локалитет Прљуша се налази непосредно испод Малог Штурца, најнижег врха Рудника, на његовој југозападној падини (сл. 1). Реч је о огољеном делу падине, површине 2,5 хектара, без растиња, па отуда и назив локалитета. Трагови праисторијског рударства највидљивији су у централном и горњем делу падине, при дну стенских гребена где су рудни изливи избијали на површину. Истраживања су започела 1981. године и тада су откривени улази у два окна (Окно 1 и 2). Године 1987. откривено је још четири окна (Окна 3, 4, 5 и 6). Окна 5 и 6 су најбоље дефинисана те су само код њих очишћене приступне платформе, које су открилe да је на једном месту избијало неколико рудних жица. Отуда претпоставка да је у једном окну, односно на истом месту вршена експлоатација руде у дужем временском интервалу. Малобројни археолошки материјал, прикупљен током ископавања, састојао се од већег броја камених рударских батова, неколико фрагмената рударских алатки од јеленског рога и керамике из касног енеолита или раног бронзаног доба.[2] Даље ископавање детектованих окана никада није извршено. Већ испланирана велика истраживања овог локалитета у деведесетим годинама 20. века нису заживела због политичких превирања након 1991. године. Без обзира што су била малог обима, истраживања током осамдесетих година су показала да је овде постојао велики праисторијски рудник бакра који је вероватно био експлоатисан већ од времена винчанске културе па до краја бронзаног доба.

Истраживања су обновљена 2010. године у оквиру пројекта Археолошког института у Београду.[3] Циљ овог новог пројекта је да се утврди у којој мери је локалитет Прљуша девастиран од 1989. године када су овде обављена последња истраживања Борислава Јовановића, као и да се применом геофизичких метода установи величина, број и правац пружања окана ради планирања будућих археолошких ископавања. Сва ова истраживања требало би да помогну да се одреди значај локалитета и омогући његова адекватна заштита и презентација. У првим годинама извођења пројекта акценат је стављен на геофизичка истраживања. Разлог томе је била предност оваквих истраживања над археолошким ископавањима у детектова-

[2] Б. Јовановић, *н. д.*, 8; В. Богосављевић, 1988, „Покретни материјал са праисторијског рудника на Малом Штурцу", *Зборник радова Народног музеја* XVIII *Чачак*, 21, 31. Материјал из ових кампања данас је смештен у Народном музеју у Чачку.

[3] Пројекат под називом „Проспекција Малог Штурца: истраживање праисторијског рударства" одвија се у сарадњи са Музејом рудничко-таковског краја, а финансира од стране Министарства културе и информисања Републике Србије.

њу рудних окана и самог бакарног орудњења на Прљуши, што су истраживања 2011. и 2012. године практично и показала.

Геофизичка истраживања

Године 2010. обављена су мала пробна истраживања која су имала за циљ да докажу примењивост геофизичких метода на самом локалитету.[4] Мерења методом сопственог потенцијала на Прљуши изведена су на два профила дужине 51 метар по тачкама на међусобном растојању од 3 метра. При томе је мерена разлика потенцијала између сваке тачке дуж профила и једне заједничке – базне (непокретне), која је била удаљена око 100 метара. Мерни профили су постављени у непосредној близини окана 4 и 6 тако да секу претпостављене правце пружања рудних појава које су праисторијски рудари експлоатисали.

Измерени подаци СП-а на терену показали су присуство врло електропроводних зона – рудних појава (жица), које су у прошлости највероватније биле експлоатисане. Рудне појаве, на основу тих мерења, пружају се по правцу североисток – југозапад и претпоставља се да су врло стрмо нагнуте од површине терена наниже.

Пошто су пробна геофизичка испитивања на Прљуши из 2010. године била успешна у потврђивању присуства праисторијских окана односно у откривању рудних појава (жица), наредних година биле су укључене и друге геофизичке методе ради детектовања трагова праисторијског рударења.

Истраживања у нешто већем обиму настављена су 2011. и 2012. године. У новембру 2011. године геофизичким методама је испитана површина од 400 m^2.[5] Пет профила дужине 50 m била су смештена у зони изнад линије која спаја Окно 5 и Окно 6 из 1987. године, оријентисани приближно исток – запад (сл. 2).

Геофизичка истражна мерења обављена су методама сопственог потенцијала (SP), геоелектричног скенирања (EK) и сеизмичког профилисања са једним геофоном (SGRP). Мерење сопственог потенцијала извршено је дуж свих пет профила, са мерним тачкама на свака 2 m. На основу

[4] Д. Антоновић, М. Вукадиновић, „Прљуша – Мали Штурац: нова истраживања праисторијског рудника на Руднику", *Наша прошлост* 12 (2011) 35 – 45.

[5] D. Antonović, M. Vukadinović, „Eneolithic mine Prljuša – Mali Šturac: archaeological and geophysical investigations", *Старинар* LXII (2012) 95 – 106.

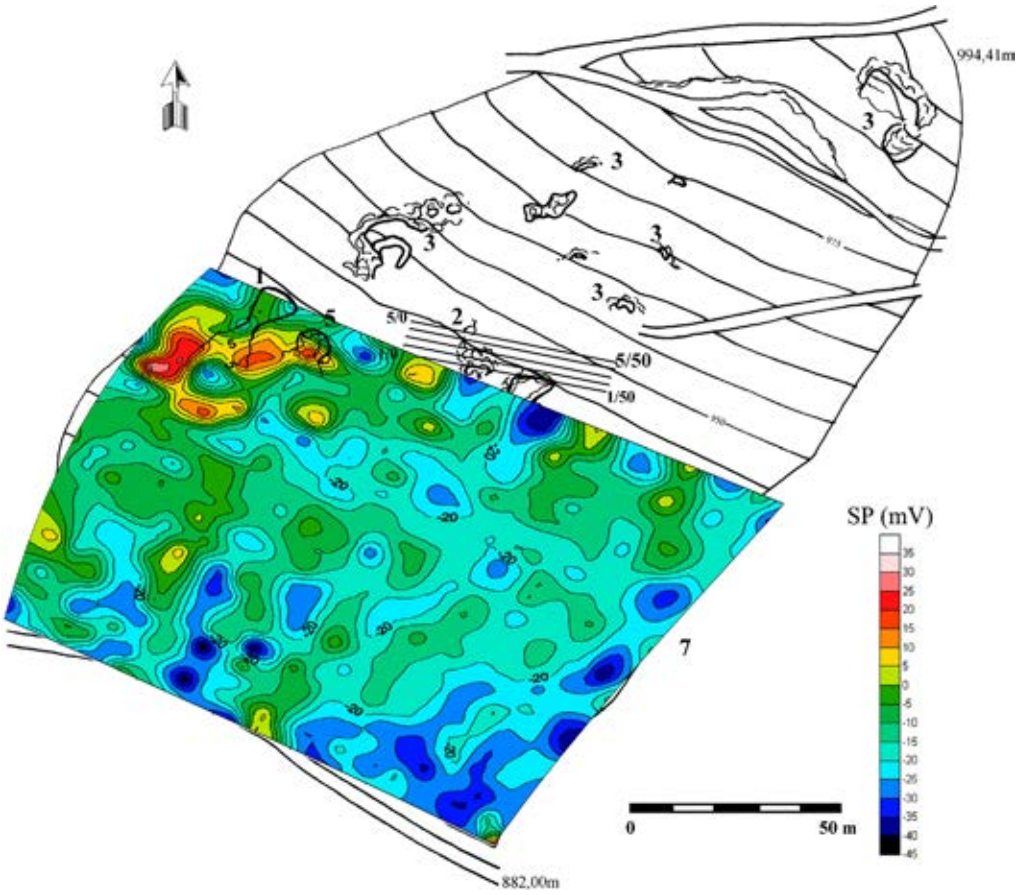

Слика 2. *Локалитет Прљуша: 1. ново рударско окно из 20. века, 2. геофизички профили 1 – 5 (0 m је на западном, 50 m на источном крају), 3. стари рударски радови детектовани 2011. године, 4. окно 4 из 1987. године, 5. окно 5 из 1987. године, окно 6 из 1987. године, 7. површина испитана методом сопственог потенцијала (плава поља представљају аномалијске зоне – потенцијална рударска окна сакривена испод дебелих наслага сипара)*

резултата добијених том методом геоелектрично скенирање и сеизмичко профилисање рађено је само дуж три профила (профили 1, 4 и 5) и то по тачкама на растојању од 1 m.

Теренска мерења поменутим геофизичким методама довела су до неких корисних података и закључака. Методом сопственог потенцијала, детектована су места односно зоне орудњења малахита на основу изразито негативних вредности. Према добијеним резултатима може се закључити

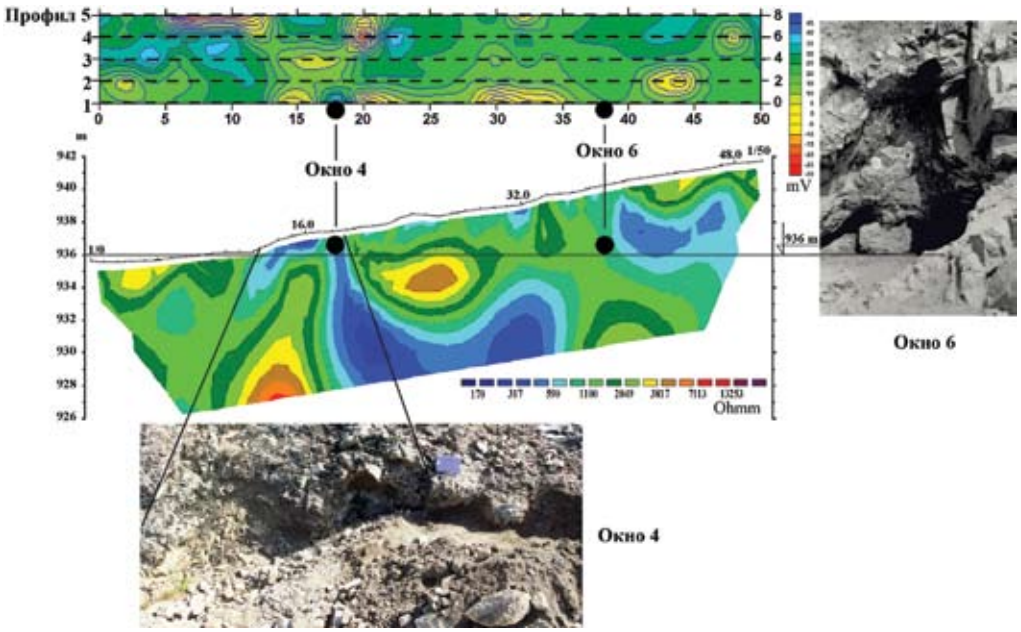

Слика 3. *Корелација резултата мерења сопственог потенцијала и електричног скенирања по профилу 1, са означеним улазима у окно 4 и окно 6 из 1987. године десно је слика улаза у окно 6 из времена када је откривен, доле је слика окна 4 из 1987. године у данашњем стању, до врха затрпаног сипаром*

да се аномалије највероватније стварају искључиво у зони праисторијских окана која су током времена запуњена и у које је ушла атмосферска вода која је створила неопходан услов за електрохемијско генерисање сопственог потенцијала.

Геоелектрично скенирање изведено на профилима 1, 4 и 5 јасније је дефинисало аномалијске зоне добијене методом сопственог потенцијала. На основу добијених резултата помоћу ове две методе сачињена је међусобна корелација и веза са откривеним праисторијским окнима 4 и 6, а према томе и детектовање старих рударских радова у целој зони обухваћеној геофизичким истраживањима. Тако је извршена реконструкција рударских радова у зони Окна 6 (сл. 3)[6] На профилу 1 од 38. метра до краја профила детектована је зона орудњења (малахит) која се простире ка истоку, налази се приближно на надморској висини 936 m и има скоро хоризонтални положај. Почетак зоне орудњења на 38. метру поклапа се са улазом у Окно 6

[6] D. Antonović, M. Vukadinović, *n. d.*, 103 – 104.

који је 1987. године откривен на источном крају улазне платформе. Зато може да се очекује да се рударски канал од улаза хоризонтално наставља ка истоку наредних десет метара, а затим да се нагло вертикално спушта у дубину. Крај му за сада није детектован пошто тај део ходника није обухваћен геофизичким снимањем.

На профилу 1 на стацинажи од 18. до 19. метра детектовано је присуство орудњења које има скоро вертикални просторни положај и у непосредној је вези са Окном 4 откривеним археолошким ископавањем из 1987. године. Улаз у Окно 4 је засут сипаром и данас се више не види. Према резултатима геофизичког испитивања очекујемо да се окно вертикално спушта око три метра од површине тла, а затим прелази у скоро хоризонталну пространу подземну галерију. Заправо могуће да је реч или о већој галерији или о укрштању два вертикална ходника која се спуштају дубље од 10 m испод површине тла. Геофизичко испитивање са дубинским захватом већим од 10 m дало би у овом случају разрешење велике аномалије констатоване на профилу 1 у делу који се повезује са Окном 4 из 1987. године.

Ако се резултати који су добијени за профил 1 и њихова корелација са резултатима археолошких испитивања из 1987. године примене на слику добијену геофизичким испитивањима за профиле 4 и 5, онда се може рећи да је постојало бар шест рударских окана чији су се улази налазили на удаљености од 6 m и 8 m северно од Окана 4 и 6. Неки од ових радова су ишли до 4 m дубине, а нека су имала дубину већу од 10 m.[7]

Применом сеизмичког профилисања методом SGRP потврђено је, мада не потпуно прецизно, највероватније постојање рударских окана на местима где се појављују аномалијске зоне по параметрима сопственог потенцијала и специфичне електричне отпорности.

Истраживање у 2012. години представља наставак радова започетих 2011. године. Обављено је испитивање доњег дела падине Прљуша методом сопственог потенцијала – СП. Горњу границу мреже постављене за СП мерење представљала је линија (изохипса) на којој се налазе окна 4, 5 и 6 из 1987. године (сл. 2). Мерење је обављено по мрежи 5 x 5 m. На 22 профила дужине 140 m, међусобно удаљених 5 m, постављене су мерне тачке на сваких пет метара. Успешно мерење је изведено на 616 тачака мреже. На тај начин покривена је површина која мери 140 x 100 m, тј. има површину 1,4 ha. Доњи део падине је одабран за испитивање зато што је прекривен дебелим наслагама сипара који је богат налазима камених ру-

[7] D. Antonović, M. Vukadinović, *n. d.*, 103.

дарских батова и ситним комадима малахита. У примитивном рударству прво су била експлоатисане рудне појаве на нижим котама, а када су оне биле исцрпљене настављало се вађење руде из рудних жица на вишој коти. Отпадни материјал из виших окана бацан је низ падину чиме су затрпавана испражњена окна на нижој надморској висини. Управо из тог разлога испитан је доњи део локалитета да би се утврдило да ли постоје рудна окна која се сада више не виде и која леже испод дебелих наслага сипара. Метода СП је одабрана као метода која најбрже и најбоље може да пружи добре прелиминарне резултате на тако великој површини.

За испитивање доњег дела локалитета примењено је мерење тзв. „градијента сопственог потенцијала". Код методе мерења градијента потенцијала мери се сукцесивна разлика потенцијала међу суседним тачкама дуж профила без примене базне тачке. Ова метода одабрана је због обилних киша које су падале у време када су предузета истраживања. Како би били сигурни да добијамо квалитетне податке сопственог потенцијала, тј. да меримо потенцијале оксидо-редукционог а не филтрационог типа (који се односе на детекцију аномалијских зона услед присуства остатака малахита на локалитету Прљуша), сачекано је да прође минимално 24 часа од престанка падавина, па је тек након истека овог времена организовано мерење дуж постављених профила.

На основу добијених података методом сопственог потенцијала на локалитету је констатовано присуство више аномалијских зона сопственог потенцијала са негативним вредностима (сл. 2). Ове аномалијске зоне се појављују у доњем, јужном делу падине где се на површини не види ништа испод дебелих наслага сипара. О томе да ли је овде реч о рударским окнима (јамама) или рудним појавама, одговор ће дати наставак истраживања другим геофизичким методама које ће дефинисати на којим дубинама се простиру ове аномалије, као и колики је слој сипара наталожен изнад њих.

Археолошка проспекција локалитета

Током 2011. и 2012. године, паралелно са геофизичким испитивањима, обављана је и археолошка проспекција самог локалитета, те су регистровани и прикупљани непокретни и покретни налази. У горњем делу локалитета, изнад изохипсе на којој се налазе окна 4, 5 и 6 из 1987. године (936 m) констатовано је више потенцијалних рударских окана. Реч је о вертикално засеченим стенама у чијем подножју се назиру или јасно виде улази у ру-

Слика 4. *Стари рударски рад на самом врху локалитета, откривен 2011. године (у документацији са истраживања означени као Објекат 1)*

дарска окна скоро до врха запуњени сипаром који прекрива целу падину (сл. 4). До сада је регистровано 15 потенцијалних рударских објеката од којих су неки са више окана, тако да са шест од раније откривених окана, може да се констатује да се на горњем делу локалитета налази преко 20 рударских окана из праисторије. У непосредној близини свих поменутих објеката нађени су карактеристични камени рударски батови које ова окна сигурно датују у праисторију.

Најимпресивнији је комплекс старих рударских радова који се налази у западном делу локалитета, изнад Окна 5/1987. То су два комплекса стена са великим окнима и још увек видљивим остацима карбонатне руде бакра (малахит). Први комплекс чине потковичасто савијене стене, отворене према истоку, високе 3-4 метара, а у подножју су видљиви сводови улаза у окно. У центру лучног платоа, испред ових стена, налази се велика стена у чијем се подножју види засвођен улаз у рударско окно, такође са траговима

Слика 5. *Стари рударски радови у средњем делу локалитета, откривени 2011. године (у документацији са истраживања означени као Објекат 11 и Објекат 12)*

малахита у матичној стени (сл. 5). Други комплекс се налази изнад првог. У питању је велика стена са два наспрамна отвора, остатака старих рударских активности (сл. 6). Велики отвори у стени, висине скоро два метра, навели су претходне истраживаче Прљуше да ове радове определе у средњовековне објекте. С обзиром да су током средњег века, али и раније, вероватно већ од бронзаног, а нарочито гвозденог доба, експлоатисане сулфидне руде бакра, а рударење карбонатне руде бакра (малахит) се везује за почетке металургије (касни неолит – енеолит), мало је вероватно да се у средњем веку на овом месту вадила карбонатна руда бакра.

Као што је речено око свих описаних објеката нађени су рударски батови са жлебом, типични пратећи објекти праисторијских рудника.

Током геофизичких мерења 2012. године регистровани су у непосредној близини сваке мерне тачке у просеку по један камени бат. Према том прорачуну на површини доњег дела падине Прљуша у јуну 2012. године се налазило око 600 комада рударских батова. Често су налажени у групама од неколико батова разних величина (сл. 7).

Слика 6. *Стари рударски радови у средњем делу локалитета, откривени 2011. године (у документацији са истраживања означени као Објекат 13)*

Слика 7. *Концентрације батова откривене у доњем делу локалитета приликом испитивања методом сопственог потенцијала*

Рударски батови са Прљуше појављују се у облику полуфабриката без трагова употребе, финалних производа без трагова употребе и финалних производа са оштећењима од употребе. Ово наводи на закључак да је производња батова обављана на самом локалитету, односно уз само рударско

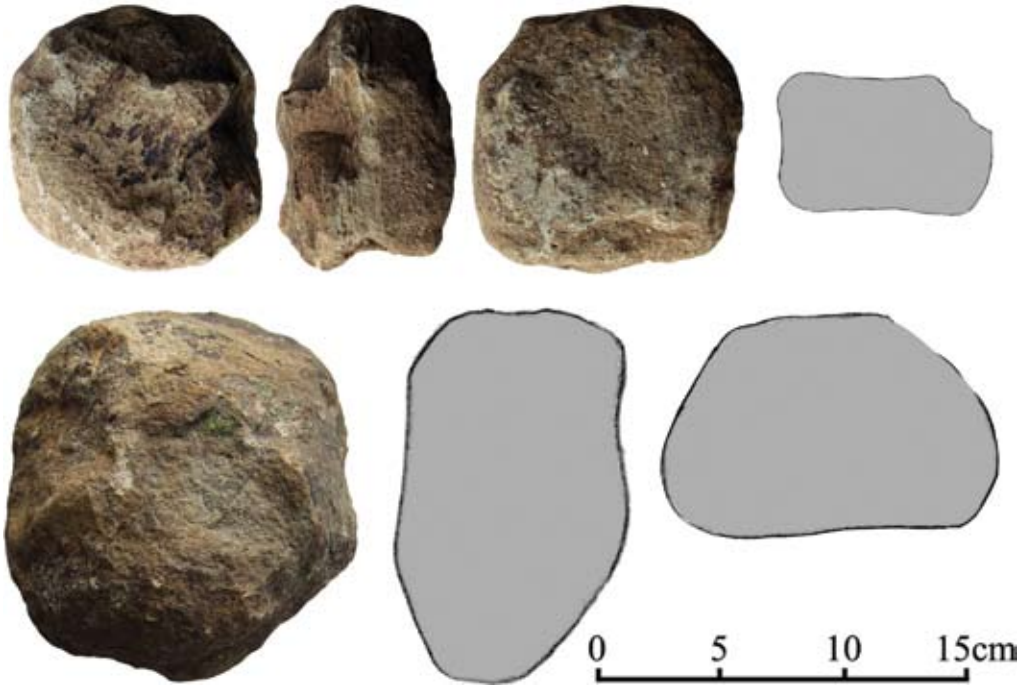

Слика 8. *Наковњи за уситњавање руде откривени у доњем делу локалитета*

окно, па се убудуће очекује регистровање радионица уз сама окна. Батови се јављају у свим величинама, од веома масивних дужине 33 cm и тежине 7,5 kg, до сасвим малих тешких тек 350 грама. Ово говори у прилог томе да су праисторијски рудари вероватно за различите послове у руднику имали посебну врсту алата. Разбијање стене и прављење рударског ходника извођено је највероватније са великим масивним батовима, а одвајање комада малахита од стене у којој је руда лежала вршено је мањим финијим оруђем. Најинтересантнији су налази малих наковања за уситњавање малахита (сл. 8). Ова врста алата до сада није регистрована на нашим праисторијским рудницима, али је зато налажена приликом истраживања рудника у Француској и Италији.[8]

[8] P. Ambert, V. Figueroa-Larre, J-L. Guendon, V. Klemm, M. Laroche, S. Rovira, C. Strahm. The Copper Mines of Cabrières (Hérault) in Southern France and the Chalcolithic Metallurgy, in T. L. Kienlin, B. Roberts (eds.) *Metals and Societies: Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Universitatsforschungen zur prähistorischen Archäologie, aus dem Institut für Archäologische Wissenschaften der Universität Bochum, Fach Ur-und Frühgeschichte, Bd. 169, Bon, 285–295, 286.

Закључак

Прљуша чека даља истраживања. Она обављена 1981, 1987, 2011. и 2012. године открила су само „врх леденог брега". Праисторијски рудник на овом месту био је експлоатисан у дужем временском периоду, вероватно већ од неолита. Први истраживачи овог локалитета претпоставили су да се на овом месту експлоатисао горски кристал (кварц) у периодима пре открића метала.[9]

Велики број рударских окана регистрованих геофизичким методама и археолошком проспекцијом, као и стотине рударских батова расутих по површини локалитета, а посебно у зони и испод окана, говори у прилог томе да је цела Прљуша била један велики праисторијски рудник бакра. У горњим деловима експлоатација је вршена током касног енеолита и раног бронзаног доба, што је потврђено карактеристичним налазима из Окна 6. Претпостављамо да је у доњим деловима падине, сада прекривеним дебелим слојем сипара, и пре овог времена могла бити вршена експлоатација руде.

Зато би свакако требало да се наставе истраживања на овом локалитету. У горњем делу, изнад рударских радова откривених осамдесетих година двадесетог века испитивање геофизичким методама требало би да се изведе у зони већине потенцијалних окана која су детектована 2011. године. У доњем делу падине би такође требало да се наставе геофизичка испитивања пошто постоји могућност да се испод дебелих наслага сипара крију стари рударски радови и археолошки објекти.

Сви резултати досадашњих истраживања на Прљуши указују да је током праисторије овде постојао велики рудник бакра. Ипак, да би се установило колико је руде добијано током једне „рударске сезоне" која није могла да траје током зимских месеци, где су живели рудари, где је руда одношена и топљена, питања су на која не може да се одговори без археолошких истраживања.

[9] Б. Јовановић, *н. д.*, 9.

Dragana Antonović, Momir Vukadinović, Ana Cicović

Prehistoric Copper Mine on Mali Šturac Researches conducted from 2010 to 2012

Summary

Prljuša locality is situated just below Mali Šturac, the lowest Rudnik top located on its Southwest slope. We refer to the barren part of the slope without vegetation which is 2.5 hectares in area. The prehistoric mining exploration was continued in 2010, for the first time after six new prehistoric shafts had been discovered in 1981 and 1987. The aim of this new project is not only to establish the degree of Prljuša derelict since 1987, but also to establish the size, number, and the direction of shafts by applying geophysical methods to make plans for further archaeological excavations. In 2011, geophysical explorations were conducted in the area above the shafts discovered in the eighties of the 20th century. The area of 400 meters square was used for measuring by using the methods of their own potential (SP), geoelectric scan (EC) and seismic profiling with a single geophone (SGRP).

According to these measurements it was established the correlation with previously discovered entrances into the Shaft 4/1987 and the Shaft 6/1987. The exploration in 2012 is a continuation of the works from 2011. The exploration of the low part of Prljuša slope was conducted using the method of self potential. The upper limit of the net set up for SP measurement was a line (contour) over which were shafts 4, 5, and 6 from 1987. It was stated that more anomalous zones of their own potential with negative values were present there in the lower, Southern part of the slope. The answer to the question of whether we talk about mining shafts or mineral occurrences will be provided through further explorations by using some other geophysical methods, which will define the depths on which these anomalies are spread, as well as to how much the scree layer is deposited above them.

In 2011 and 2012, mobile and immobile findings were registered and collected. Until now it has been registered fifteen potential mining facilities out of which some consist of more shafts, so, bearing in mind six previously discovered shafts, we could come to a conclusion that there are more than 20 mining shafts from prehistory on the upper part of locality. Typical stone mining hammers were found in close proximity to all of the above mentioned objects, which

proved that these shafts were prehistoric. Over 600 mining hammers of different sizes and weight (from 350 grams to 7.5 kg) were found at the lower part of slope. An anvil for crushing ore was also found.

A great number of mining shafts, registered by geophysical methods and archaeological prospecting and hundreds of mining hammers scattered all over the locality, especially in the zone below shafts, testify that the whole area of Prljuša was a prehistoric mine. In the upper parts the exploration was done in the late Eneolith and Early Bronze Age, which was confirmed by characteristic findings of the Shaft 6. It is assumed that in the lower parts of the slope, now covered with a thick layer of scree, the mining could have existed even before this period.

УДК: 904:738.83”652”(497.11) ; 069.51:904(497.11)

Ана Цицовић
Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Античке лампе из збирке Музеја рудничко-таковског краја

Апстракт: Материјална култура првих векова нове ере на простору милановачке општине још увек представља непознаницу. Овим радом су анализиране четири античке лампе из Музеја рудничко-таковског краја, које су доспеле у збирку откупом, без поузданих података о условима налаза. Светиљке су представљене типолошки, и датоване аналогним налазима са других локалитета. У раду је дат и допринос у представљању новог типа, до сада незапаженог у класификационим поделама. Такође, иако не знамо њихово место налаза, лампе доприносе и бољем познавању материјалне културе на овим просторима у античком периоду.

Кључне речи: лампе, антика, типологија, Рудник...

У збирци Музеја рудничко-таковског краја чувају се четири глинене лампе које припадају античком периоду. Мала збирка светиљки доспела је у Музеј 1994. године путем откупа од Сретена Љубеновића Конкордија.[1] За поједине предмете Конкордије је забележио место налаза, тако да за три лампе имамо податак да су пронађене на Руднику.

Територија Србије је у I веку припојена римској провинцији Горњој Мезији. Становништво се полако укључивало у римски свет, примајући многобројне тековине античке цивилизације.

Поред традиционалних извора осветљења попут воштаница, лојаница и лучаница, светиљке (lucernae, lychnus, lucernae fictiles) су на просторима под римском доминацијом употребљаване за осветљавање како у домаћинствима, тако и за расвету јавних грађевина, улица, храмова, купа-

[1] Конкордијева збирка садржи око две хиљаде предмета из разних периода историје. Настала је дугогодишњим сакупљањем на територији општине Горњи Милановац као и на простору целе Србије. Аутор се захваљује др Славици Крунић на сугестијама приликом писања овог рада.

тила... Прилагане су као вотивни дарови у храмовима, а врло су чест инвентар на некрополама, јер је светлост била важна у погребном ритуалу (породица покојника је стављањем лампе на праг оглашавала смрт у својој кући. Тело је излагано у дворишту, а са страна одра постављане су светиљке, које су се стављале и у гроб да умрломе осветле пут у другом животу). Иако су лампе биле присутне до краја антике, па и нешто дуже, разлози њихове употребе више нису били исти. О томе најбоље сведочи престанак њиховог коришћења у погребном ритусу, као и чињеница да је употреба светиљки, венаца, тамјана и ливеница вина посебно побројана и осуђена у Теодосијевом едикту о забрани многобожачких празноверја.[2]

У почетку светиљке су биле увозни производ из северне Италије, Галије, Германије и из источних центара. Временом, на територији Србије настају радионице чији се производи могу везати искључиво за локалну средину и домаће мајсторе. Направљене од печене земље, у калупима, светиљке су произвођене у великим количинама, серијски. Као извор за производњу уља, на нашим просторима могли су се употребљавати лан, конопља и уљана репица, док је маслиново уље као сировина која се увозила из далека, морала имати статус ексклузивне робе.[3] Светиљке су постале изузетно популарне, а разнолики мотиви (митолошки, фигурални и орнаментални украси, предмети и сцене из свакодневног живота...) који су приказани на њима пружају нам доста података о римском становништву.

Делови лампе су: резервоар (infundibulum), централно поље (discus), рамени појас (margo), кљун (rostrum), дршка (ansa), отвор за сипање уља (ellychnium) и отвор за фитиљ (linamentum).

1. **Инв. бр. А/133**

Налазиште: Рудник.

Димензије: дужина 10,5 цм, висина 3 цм, R диска 4 цм, R дна 4 цм.

Опис: Светиљка је у облику чамца са великим отвором на кљуну за фитиљ. Са друге стране је пуна дршка. Диск је мало издигнут и на њему се налази отвор за уље са пластичним ребром. Лампа има равно дно, овалног облика. Израђена је од црвене глине, фине фактуре, са траговима црвенкастоокер премаза, без трагова употребе. Светиљка је рађена руком, а унутрашњост јој је лоше обрађена са траговима алатке.

[2] А. Црнобрња, *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*, Београд, 2006, 8.

[3] А. Црнобрња, „Скупни налаз римских жижака – прилог проучавању урбане историје Сингидунума", *Годишњак града Београда* XLVII-XLVIII (2000/2001) 74.

Датовање: IV век (?)
Упоредни типови: *неутврђени тип*.
Непубликовано.

Ову светиљку по својим карактеристикама не можемо одредити на основу класичних типологија за ову врсту предмета. Приликом анализе лампе дошли смо до сазнања да је ово јединствен тип који је до сада био непознат у другим провинцијама и производним центрима. Карактерише је веома узан и мали резервоар за уље. Како у Конкордијевој збирци има доста експоната који су копија предмета од праисторије до средњег века, остаје могућност да је лампа фалсификат. Са друге стране, лампа је врло пажљиво моделована, са наглашеном потребом за естетизмом да би била фалсификат.

Светиљка у облику брода је пронађена на локалитету Saldum и класификована је у светиљке у облику малих посуда, конични тип, варијанта 4.[4] Сличност ове две лампе је у кљуну и отвору за фитиљ који су повијени на горе, док лампа из Saldum-a има виши отвор за уље и тракасту дршку. Лампа из Salduma-a је датована у средину-другу половину VI века.

Са досадашњим типовима лампи дршка је аналогна лампама које по G. Karin припадају групи B (варијанте a и d) и имају дршке у облику ластиног репа.[5] Лампе са дршком овог типа, пронађене су у Trier-у, Speicherer Wald-у и Stahl-у у Немачкој и датоване су у IV век. Временску припадност лампе из Музеја, једино можемо одредити према светиљкама пронађеним на овим локалитетима у Немачкој и са лампом из Saldum-a.

[4] G. Jeremić, *Saldum, Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade, 2009, 135-136, cat. 396.

[5] K. Goethert, Die rauhwandigen unverzierten Lampen der Spätantike im Rheinischen Landesmuseum Trier, *Trierer Zeitschrift* 55, 1992, 259, Abb. 7, a, d, Nr. 19, 24-27, 33, 49, 65; K. Goethert, *Römische Lampen und Leuchter*, Trier, 1997, 160, Abb. 99, a, d, Nr.

2. **Инв. бр. А/134**

Налазиште: непознато.

Димензије: дужина 9,5 цм, висина 6 цм, R диска 7 цм, R дна 4 цм.

Опис: Светиљка од печене земље са мало издигнутим диском, на коме се налази отвор у облику прстена за сипање уља. На унутрашњој страни отвора има жлеб. Кљун је раван, издужен, са великим отвором за фитиљ. Пуна дршка завршава на рамену. Дно је у облику ниске стопе, кружно. Средње пречишћена, црвена глина, површине глеђосане зелено-смеђом бојом, без трагова употребе. Рађена на грнчарском колу.

Датовање: III-IV век.

Упоредни типови: *Iványi XXII; Бјелајац VII; Крунић XXIX, варијанта 1а.*

Непубликовано.

Познате у литератури као „лоптасте лампе" и „лампе у облику шољице", светиљке овог типа имају као заједничко обележје мрко или зелено глеђосану површину без орнамената и функционалан облик. На једној светиљци може се јавити неколико боја глеђи, што је зависило од температуре печења. Припадају провинцијској продукцији III, IV па и V века када домаћа грнчарска производња скоро у потпуности задовољава потребе своје уже или шире области.

Светиљка одговара Љ. Бјелајац типу VII, у класификацији D. Ivániy припада типу XXII, а код С. Крунић типу XXIX варијанти 1а.[6]

[6] Љ. Бјелајац, „Налази керамичких жижака на Београдској тврђави", *Годишњак града Београда* XXIX (1982) 22, T. IV, 16-18; D. Iványi, *Die Pannonischen Lampen, eine Typologysch-Chronologische Übersicht*, Dissertationes Panonicae, Series 2, No. 2, Budapest, 1935, 20, Taf. LVI, 4-11, Taf. LVII, 1-6, 9; S. Krunić, „Pregled antičkih svetiljki Singidunuma", *Singidunum* 4 (2005) 92, sl. 49.

Примерци из Сингидунума су налажени у оквиру насеља и каструма, а њихова бројност нас наводи на закључак да су се и производиле у њему. Налажене су на локалитетима Београдске тврђаве у слојевима који су новцем датовани у крај III и IV века.[7] Једна лампа је пронађена код Роспи Ћуприје и датована у III или IV век.[8] На територији Viminaciuma, овај тип светиљки хронолошки обухвата, период од Гордијана III до Констанција II.[9] Примерци са Гомолаве датовани су на крај III и IV века, а нађени су у културном слоју, осим једне лампе која је из гробнице.[10] Пронађене су на Хуму код Ниша и на нишкој тврђави.[11] Најраспрострањенија група у Sirmiumu (око 45 %) јесу лампе овог типа. Rubright наводи да су у Sirmiumu налажене у пећима с новцем IV века.[12] Лампе овог типа су у великом броју пронађене и у Saldumu и подељене су на коничне и биконичне лампе. По класификацији Г. Јеремић, милановачка лампа припада коничним лампама, варијанта 1.[13] На локалитетима Текија (Transdierna)[14], Бољетин (Smorna), Целеи (Sucidava), Чезава (Novae), Хајдучка Воденица, Караташ, Костол (Pontes), Равна (Campsa) су такође пронађене лампе овог типа.[15] На локалитету Гламија I[16] примерак овог типа је пронађен у слоју у којем и новац Теодосија, Хонорија и Аркадија, а лампе са локалитета Михајловац-Блато[17] су датоване у IV-V век. Ове светиљке представљају производе радионица у Првој Мезији, на ђердапском делу Приобалне Дакије и у Панонији.[18] Све-

---

[7] С. Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда*, Београд, 2011, 302; Љ. Бјелајац, *н. д.*, 22.

[8] Д. Гарашанин, „Археолошки споменици у Београду и околини", *Годишњак Музеја града Београда* I, (1954) 82, сл. 55; В. Кондић, Ј. Тодоровић, „Збирка римских жижака у Музеју града Београда", *Годишњак Музеја града Београда* III (1956) 71, сл. 24.

[9] С. Крунић, *н. д.*, 302.

[10] V. Dautova Ruševljan, O. Brukner, *Gomolava, rimski period*, Novi Sad, 1992, 82, 83, 117, 171, 185.

[11] А. Јовановић, „Земљане светиљке античке збирке Народног музеја у Нишу", *Нишки зборник* 2 (1976) 75, кат. 2.

[12] J. C. Rubright, „Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica", *Sirmium* III, (1973) 80, pl. XV-XIX, XXIV-XXV, kat. 152-293.

[13] G. Jeremić, *н. д.*, 131-132, fig. 66.

[14] А. Цермановић-Кузмановић, „Античке светиљке из Текије" (Transdierna), *Зборник Филозофског факултета у Београду* XVII (1991) 175, сл. 14-15.

[15] Т. Цвјетићанин, „Касноантичка глеђосана керамика", у *Археолошке монографије* 19, Београд, 2006, 104-105, сл. 6.

[16] M. Gabričević, „Rtkovo – Glamija I – Une forteresse de la basse epoque", *Ђердапске свеске* III, Београд 1986, 72, fig. 20, 4.

[17] M. Tomović, „Mihajlovac – „Blato" – Une forteresse de la basse antiquite", *Ђердапске свеске* III, Београд, 1986, 406-407, fig. 24, 5.

[18] М. Глумац, „Глинене светиљке из касноантичке збирке Народног музеја у Београду", *Зборник Народног музеја* XVII-1 (2001) 220, сл. 9.

тиљке су на територији Хрватске проналажене у Старом Сланкамену, Сотину, Новим Бановцима, Дању.[19]

3. **Инв. бр. А/135** (Сл. 3, 3а)

Налазиште: Рудник.

Димензије: дужина 9 цм, висина 4,7 цм, R диска 6,5 м, R дна 3 цм.

Опис: Светиљка крушколиког облика са малим отвором за фитиљ на врху кљуна. Кљун је троугаоног облика и стапа се у рамени појас. Диск

удубљен са великим отвором за сипање уља. На лампи је прстенаста дршка и равно, кружно дно. Рађена је од пречишћене земље, црвено печена, нема трагова употребе.

Датовање: II-III век.

Упоредни типови: *Alicu VII, варијанта D; Крунић XIX; Кузманов XLII, варијанта 2*.

Непубликовано.

4. **Инв. бр. А/136**

Налазиште: Рудник.

Димензије: дужина 8,5 цм, висина 4 цм, R диска 5,8 цм, R дна 2,5 цм.

[19] B. Vikić-Belančić, „Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu", *Vjesnik Arheološkog muzeja* IX (1975) 61, T. XLII, 1, 2, XLVII, 1, 4, 7, 11.

Опис: Истог облика као А/135 али мањих димензија, са видљивим траговима употребе на кљуну. Оштећен отвор за сипање уља.

Датовање: II-III век.

Упоредни типови: *Alicu VII, варијанта D; Крунић XIX; Кузманов XLII, варијанта 2*.

Непубликовано.

Светиљке су класификоване у типове: Alicu VII, варијанта D; Крунић XIX; Кузманов XLII, варијанта 2, и на основу аналогних примерака можемо их определити у II-III век.[20]

Ове једноставно израђене лампе у Singidunumu су заступљене са преко 50 примерака, које је С. Крунић поделила на осам варијанти. На територији Србије лампе су пронађене и приликом истраживања Текије[21], подручја Ниша[22], некропола на локалитету Каменитица-Моравиште код Грделице[23] и код Бешке у Срему[24]. Светиљке овог облика али без перфориране дршке су пронађене у Viminaciumu.[25]

[20] D. Alicu, *Opaiţele Romane die Römischen Lampen*, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Bucureşti, 1994, 49, fig.5, 381; С. Крунић, *н. д.*, 2011, 218-219, кат. 343-351; Г. Кузманов, *Антични лампи, колекция на Националния археологически музей*, София 1992, 48, кат. 372-384.

[21] A. Cermanović-Kuzmanović, A. Jovanović, *Tekija*, Belgrade, 2004, 196, kat. 40.

[22] А. Јовановић, *н. д.*, 76-77, сл. 29-33.

[23] С. Фидановски, Т. Цвјетићанин, „Римска вила и некропола на локалитету Каменитица - Моравиште у Малој Копашници код Грделице", *Археолошка истраживања Е-75*, свеска 1, Београд, 2005, 83, Т. I, 2.

[24] M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Posebna izdanja Vojvođanskog muzeja 8, Novi Sad, 1987, 68.

[25] Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium I. Некропола „Више гробаља"*, Београд, 1990, Т. XL/3, Т. XLIV/9, Т. LIII/2, Т. CXIII/2, Т. CLXXXVI/6.

Аналогије за ове лампе су пронађене на локалитетима у Румунији: светиљка из Targu Secuiese[26], датована у II-III век, Drajna de Sus[27] која има аналогије са лампом са локалитета Romula[28] која је датована у средину II века. Аналогије су пронађене и са лампама на локалитету Ognianovo[29] у Бугарској, датоване од III до почетка IV века.[30]

Пет лампи које су пронађене у Scupima (гроб 261), датују се новцем у последњу четвртину I века. Претпоставља се да су упрошћене локалне варијанте, настале под утицајем сличних производа егејских центара.

Једноставне кружне светиљке воде порекло из егејског производног културног круга, а честе су и у дунавским и западним провинцијама. Две лампе из музеја у Милановцу су упрошћеног облика и вероватно су локалног порекла.

Поставши део Римске империје, положај Рудника и интензивно коришћење његовог рудног богатства, условили су да Рудник буде привредни и административни центар овог краја. Све бројније становништво се снабдева увозом робе као и производима локалних радионица. За три светиљке имамо податак да потичу са Рудника. Међутим, с обзиром да су све светиљке доспеле у музеј путем откупа, без поузданих података о условима налаза, морамо узети са резервом податак да је за три поменуте лампе место налаза Рудник... Лампе кат. бр. 2, 3 и 4 су слабијег техничког нивоа, рађене у врло једноставним формама, серијски, и представљају производ локалног мајстора. Лампа кат. бр. 1 је вероватно увезени производ и значајна је због представљања новог типа који би се уврстио у класификације светиљки овог подручја.

[26] R. I. Zăgreanu, „Roman Lamps in the Collection of Székely National Museum", *Acta Siculica* 2011, 170, pl. 3, 2.

[27] M. Negru, Some aspects of the lamps discovered in the Roman forts of Muntenia, *Rei cretariæ Romanæ favtorvm*, acta 33, Abingdon 1996, 80, fig. 2, 1-3.

[28] V. Leahu, Cercetari archeologice in necropola tumulara de la Romula, *Cerc. Arh*. 1, 1975, 204; 208 pl. 3,5.

[29] G. Kuzmanov, „Za proizbodstvoto na glineni lampi v Dolna Mizia i Trakia (I-IV v.)", *Arheologia* 23/1-2, Sofia (1981) 17, fig. 8 a. b. v; Кузманов, *н. д.*, 1992, 48, кат. 372-384.

[30] Л. Јованова, Д. Михаилова, „Скупи – источна некропола, истраживања 1994 г", *Macedoniae acta archaeologica* 15 (1996-1997) 228, 229, сл. 27.

Ana Cicović

The Antique Lamps from the Collection of the Museum of Rudnik and Takovo Region

Summary

The material culture of the earliest centuries of the new era in Milanovac borough is still rather obscure. This paper analyses the four antique lamps from the Museum of Rudnik and Takovo Region that were bought for the collection without any reliable data concerning the conditions of their finding. However, the fact is that the three lamps are of Rudnik origin. Lamps of the cat. num. 2, 3, and 4 are of the lower technical level, done in very simple forms, in a series, and they are the products of the local craftsman. The lamp cat. num.1 is probably imported and it is significant because it is a new type that could be classified into the typical ones of this area. Also, although we do not know the exact place of their finding, the lamps contribute to the better understanding of the material culture in these areas in the Antiquity.

УДК: 726.54(497.11) ; 316.75

Тања Гачић
Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Храм Светог Георгија у Такову као меморијални топос

Апстракт: Црква брвнара у Такову, посвећена Светом Георгију, представља културно добро од изузетног значаја, као и једну од најстаријих цркава овог типа сачувану до данашњих дана. Уједно је и повезана са историјским догађајима из 1815. године. У њој се налазе царске двери из 1808. године, рад Јеремије Михаиловића, мало познатог уметника, који је припадао Хаџи Рувимовом уметничком кругу. Такође, у цркви се налази Деизисни фриз, поклон господар Јована Обреновића. Црква брвнара је, с једне стране, сеоски парохијски храм у верској служби, а са друге, меморијални топос таковског устанка стављен у службу културе сећања званичне репрезентативне културе.

Кључне речи: Таково, црква брвнара, Јеремија Михаиловић, царске двери, икона, Други српски устанак

Увод

Проучавање, заштита, обнова и презентација парохијских храмова као културних добара у основи не улази у домен музејских институција, него институција службе заштите. Парохијски Храм Светог Георгија у Такову изабран је за тему стручног рада у музејској служби јер се проблем његове заштите, обнове и презентације преклапа са основном делатношћу Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, у којем сам запослена. Наиме, у оквиру овог музеја делује Музеј Другог српског устанка у Такову а он се директно надовезује на меморијални Спомен простор Други српски устанак. На овај простор, с друге стране, надовезује се Храм Светог Георгија, јер је управо испред њега на Цвети 1815. године подигнут Други српски устанак. Ова сложена структура међусобних односа није још увек довољно јасно дефинисана. Она се посебно актуелизује у време идеолошких превирања и конституисања нове репрезентативне културе, што поставља низ питања и то не само формалне, него и идејне природе. Основна намена

овог стручног рада је покушај успостављања идејне и формалне везе између Храма Светог Георгија, који се у служби заштите превасходно тумачи као црква брвнара, са његовом меморијалном функцијом и везом са Знаменитим местом „Таковски грм" и музејом Други српски устанак у Такову. За основно полазиште при изради рада послужиле су ми књига професора Тодора Куљића *Култура сећања* и професора Ненада Макуљевића *Уметност и национална идеја у XIX веку*.[1] При осмишљавању идеје о таковском меморијалном топосу послужила сам се познатим и утицајним текстом Пјера Норе *Between Memory and History*.[2] Током израде рада помоћ су ми, поред колега из матичне институције, пружиле и колеге из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, на чему им се свесрдно захваљујем.

О црквама брвнарама

Црква брвнара је грађевина сакралне намене чији су зидови од дрвета, односно брвана и истесаних талпи, правилно обрађених дасака са све четири стране.[3] Кровни покривач гради се од посебно обрађених дасака које су по правилу од најбољег и најтврђег материјала. Црква брвнара је назив који је у народу познат за ову врсту градитељства, па је као такав и прихваћен у научној литератури.

Градња храмова од дрвета сеже у далеку прошлост јер је овог материјала на просторима Балкана увек било у изобиљу, а било је и најприступачније за обраду. Народно неимарство ове врсте развија се већ са појавом првих сталних насеобина, а везан је за уобличавање нове културе становања.[4] Након покрштавања Словена, а посебно по оснивању државне организације у време првих Немањића појављују се и сакралне грађевине

[1] Т. Куљић, *Култура сећања. Теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006.

[2] P. Nora, Between Memory and History: Les Lieux de Memoire, Representations, No. 26 (1989), 7-24.

[3] Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре-градитељство (Молитва у гори)*, Београд, 1994, 21. Аутор објашњава шта је брвно и тврди да је основна конструкција брвнара у ствари талпа, али је ипак усвојен назив брвнара – по брвнима.

[4] М. Поповић, Г. Милошевић, „Живот на селу", у *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 2006, 70-75. За шире оквире ове проблематике: С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 139-143.

подигнуте од дрвета. Према писаним изворима, у средњем веку грађене су цркве брвнаре, али због ограниченог материјала, ниједна није сачувана.[5] У периоду османске владавине, градња храмова од дрвета био је у сеоским срединама и даље најчешћи облик црквеног градитељства. Цркве брвнаре нису карактеристичне само за подручја Србије и Балкана. Оне се срећу и у другим срединама где није било довољно камена, или где није било услова за производњу печене опеке. Карактеристичан пример су земље северне Европе, попут Норвешке и Финске. Карактеристика сакралних грађевина тих средина је то што могу да буду великих димензија, па понекад служе и као монументалне катедралне цркве.[6]

Посебна карактеристика цркава брвнара на Балкану је то да их је градио народ за своје верске потребе. Зидане цркве и манастире подизали су богатији друштвени слојеви: властела, црквени великодостојници и владари. То значи да је црква брвнара народна црква. Национална идеја XIX века уобличила је око ове чињенице својеврсну идеологију. Народно градитељство, посебно оно сакрално, тумачено је као одраз аутентичног народног духа, његове стваралачке генијалности. Био је то разлог што се цркве брвнаре често описују у путописима тог времена. Ови топоси опште су место и у делима путописаца који су пролазили Кнежевином, а потом Краљевином Србијом. У њима се увек истиче село и сеоска парохијска црква брвнара као идеализирана слика традиционалног народног живота, његове једноставности, али и генијалности. Одраз оваквог идеолошког конструкта присутан је још увек и у патриотски интонираној науци, посебно оној локалној и регионалној. У тој литератури често се инсистира на древности цркава брвнара, мада је питање њиховог аутентичног изгледа и каснијих преправки један од основних истраживачких проблема. Због природе и отпорности материјала од кога су грађене, цркве брвнаре не могу да доживе велику старост. У идеалним условима, њихов век трајања је 200 година.[7] Тешко могу да доживе и преживе два века. Због тога су им неопходне сталне поправке и преправке, као и стална стручна заштита и стручни надзор. Цркве брвнаре грађене су углавном од храстовог дрвета. Мишљење људи је да је храст најдебљи и најдуготрајнији материјал, али и добар звучни изолатор. Црква од храстових брвана је топла.

---

[5] Д. Ст. Павловић, *н. д.*, 132, где се наводи да је најстарија сачувана брвнара у Гораждевцу код Пећи, из XVI века.

[6] Д. Ст. Павловић, *н. д.*, 91-106.

[7] *Исто*, 27.

Најстарија историја црквава брвнара позната је у Србији само на основу малобројних писаних извора. Ти извори обично говоре о подизању храмова од дрвета, али не помињу њихов изглед, па ни величину. По писању монаха Теодосија, Сава Немањић је подигао већи број црквава брвнара: „*... друге многе цркве, мале и велике, сазида Свети докле је био архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави*".[8] На основу овог податка може се утврдити да је то био период 1204-1217. године. Архиепископ Данило почетком XIV века даје значајне податке о средњевековним црквама брвнарама: „*јер где не стиже да цркву сазида, то заповеди да је начини од дрвета*".[9] Из периода османске владавине остало је много више података о црквама брвнарама у Србији. Сачуване су у народном предању и у појединим описима.

Цркве брвнаре су као најједноставнији облик црквене архитектуре настајале у специфичним условима парохијског верског живота, који није довољно истражен. О томе се у српској средњовековној цркви зна веома мало. Данашње познавање овог проблема није боље ни у време обновљене Пећке патријаршије, која делује у оквирима Османског царства. Познато је да представници османске власти нису радо гледали на проповедање хришћанске вере, а да се изградња зиданих храмова дозвољавала само на местима где су и пре тога постојали темељи од тврдог материјала. Таква ситуација била је пре свега у градским и манастирским срединама. О изградњи парохијских храмова по селима скоро да и нема помена у познатим документима. Описивачи народног верског живота из времена османске владавине помињу да се хришћански народ окупљао на саборима, код записа на литијама, уз крстоноше. Бољи услови за јавни верски живот стекли су се у периоду кратке аустријске владавине од 1718. до 1739. године. Верске реформе београдских митрополита Мојсеја Петровића и Викентија Јовановића довеле су до организовања парохијске мреже, па се у селима подижу многе парохијске цркве.[10] Због сиромаштва становништва биле су то обично цркве брвнаре. Као такве, цркве брвнаре су имале све предности: могле су се брзо подићи, дрвене грађе је било у изобиљу и такве грађевине су се могле лако преместити са једног места на друго, за веома крат-

[8] Р. Павићевић Поповић, *Молитва у гори*, Београд, 1994, 6; преузето из Теодосијеве биографије о светом Сави.

[9] Архиепископ Данило II и његови настављачи, *Животи краљева и архиепископа српских*, СКЗ 257, Београд, 1953, 21.

[10] Р. М. Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1717-1739)", *Споменик Српске краљевске академије*, LII, други разред 44 (1914), 84. и даље.

ко време.[11] Након повлачења Аустрије и поновног успостављања османске власти градња парохијских цркава јењава, а поново оживљава тек у последњим деценијама XVIII века.

Доласком на чело Београдског пашалука Хаџи Мустафа Паше, прилике у Србији се знатно мењају. Он је чинио знатне уступке народу, па је донео и одлуку да Срби „могу несметано обнављати и подизати своје цркве".[12] Обнављање и градња цркава брвнара тада је нагло оживела, а нарочито после успеха Првог српског устанка. Прва владавина кнеза Милоша Обреновића била је период процвата градње цркава у Кнежевини Србији када је подигнуто и обновљено преко 70 храмова од дрвене грађе. После његове прве владавине, градња цркава брвнара стаје. Примат преузимају зидане грађевине, а у последњој трећини XIX века градња цркава брвнара потпуно стаје.

Градитељи цркава брвнара у почетку су били дрводеље, углавном самоуки. Касније су то били мајстори, неимари од заната, дунђери, међу којима су дрводеље били нарочито на гласу.[13] Најпознатији мајстори градитељи брвнара били су Осаћани. Пореклом су из места Осата у источној Босни, а били су цењени и тражени у целој Србији. Врло често су се бежећи од Турака, насељавали у крајеве у којима су радили.[14] Међу мајсторима Осаћанима било је и свештеника, који су се заједно са градитељима досељавали у Србију. Управо они су подизали капеле и цркве од брвана и обнављали порушене и дотрајале цркве.

Цркве брвнаре представљају врхунац занатско – уметничког градитељства мајстора Осаћана. На брвнарама које су градили током XIX века остали су бројни записи са именима мајстора. Довели су до савршенства не само начин градње брвнара, већ су показали и изузетно мајсторство у дрворезби, уметничком обликовању појединих делова грађевине. На појединим црквама остварена је дрворезбарена орнаментика која има изузетно високе уметничке квалитете. Извођена је најчешће на вратима брвнара, на довратним и надвратним гредама, у унутрашњости цркава и на иконостасу и црквеном инвентару.

---

[11] Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Београд, 1986, 103.

[12] В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 1993, 524.

[13] Д. Ст. Павловић, *н. д.*, 37.

[14] Једна група Осаћана населила се у село Бершићи код Такова. И данас се место на коме су били насељени и пут који туда пролази правећи велике кривине зове „осаћанске завојице".

Цркве брвнаре Таковског краја

Таковски крај као предеона целина формиран је током XIX века.[15] Све до тада он је био познатији као руднички. Обреновићи су пореклом из таковског краја, а Милан, брат по мајци Милоша Обреновића, рођен је у таковском крају у селу Брусници. Током средњег века у таковском крају се подижу манастири, а неки од њих су у извесној мери и сачувани. О организовању парохијског живота зна се тек од првих деценија XVIII века. Први поуздани писани подаци потичу из времена владавине хабзбуршке монархије овим крајевима. Ови најранији писани извори помињу и цркву у Такову.

Цркве брвнаре таковског краја за које се зна и о којима су остали трагови у изворима и литератури, подигнуте су током XVIII и почетком XIX века. Четири су сачуване до данас, од једне је остало само неколико делова, а о једној се зна само на основу литературе и сачуваног дела часне трпезе која се налази на месту на коме се налазила и црква.

Цркве брвнаре таковског краја су:

• црква брвнара у Такову, посвећена Светом Георгију а подигнута 1795. на темељу старије грађевине из 1724.

• црква брвнара у Прањанима, посвећена Христовом Вазнесењу, подигнута 1827. године на темељу старије грађевине из 1724.

• црква брвнара у Љутовници, посвећена Светом Николи, саграђена 1809.

• црква брвнара у Коштунићима из прве половине XIX века, посвећена Светој Петки.

• црква брвнара у Брезни, посвећена Светом Димитрију, саграђена 1817. године (данас постоје само остаци: часна трпеза, једна врата у целини очувана и друга знатно оштећена, неколико довратних и надвратних греда са богатом орнаментиком, неколико брвана).

• црквава брвнара у Лозњу, посвећена Светом Николи, освећена 1733. године, са остацима часне трпезе.

• црква брвнара у Теочину. У изворима се помиње да је пренета у Брезну.

[15] О уобличавању географског појма: М. С. Филиповић, *Таковци*, Београд, 1972, 6; М. С. Филиповић, „Таково", у *Насеља порекло становништва*, књ. 37, Београд, 1960, 193-194.

Црква брвнара у Такову

Црква брвнара у Такову је једна од најстаријих грађевина[16] црквене архитектуре овог типа у Србији. Уједно она је и најпознатија, јер је директно везана за подизање Другог српског устанка. Милош Обреновић је на Цвети 1815. године испред ове цркве званично прогласио устанак и по-

Спољашњи изглед храма Светог Георгија у Такову

звао народ у борбу против Турака. У цркви окупљени устаници су се причестили и заклели на верност Милошу и Србији „на крст часни и слободу златну". Ова чињеница била је од пресудне важности за даљу судбину храма. Таково се већ током прве владавине кнеза Милоша Обреновића

[16] По неким изворима и најстарија грађевина ове врсте: Д. С. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Београд, 1962, 169-173.

производи у важан меморијални топос. Пуну пажњу посвећује му већ Вук Стефановић Караџић у званичној кнежевој биографији.[17] Истом пажњом таковски меморијски топос описују убрзо потом Леополд Ранке и Сима Милутиновић Сарајлија. Након тога опис сабора у Такову на Цвети 1815. године постаје нормирано и незаобилазно место званичне монументализоване националне историје, посебно у време владавине династије Обреновић. Место које је таковска црква добила у званичној идеологији Кнежевине, а потом Краљевине Србије било је симболично. У писаним изворима се увек изнова наглашава историјски значај таковског храма. Тај историјски значај био је разлог што се и сам храм сагледава као историјски споменик па се тежи његовом чувању у изворном облику. У том смислу храм постаје нека врста националног споменика.[18] Кнез Милош Обреновић је током своје прве владавине подигао и обновио низ храмова.[19] Било је реално очекивати да ће он, у оквиру свог „верског патриотизма" обновити и цркву у Такову, али о томе нема писаних података, а о њему не говори ни усмено предање. Обнову цркве предузео је његов брат војвода Јован Обреновић, старешина Рудничке нахије. Његовим трудом обновљен је храм и његова унутрашњост. О обиму изведених радова нема писаних извора сем натписа на Деизисним иконама иконостоса. У натпису се помиње војвода Јован Обреновић, али година извођења радова није наведена.[20]

Проїзволи тємпло сіѣ ѿкѵпїти оу цр҃ков Такова ... ти єгѡ влг҃ковѣрни г҃дрь и воводa Їѡкан Обреновї(ћ).

Црква у Такову посвећена је Светом Георгију и подигнута је 1795. године на месту старије грађевине из 1724. године.[21] Има правоугаону основу са полукружном апсидом. То је једнобродна грађевина, а темељи на које је постављена су од тесаног камена. На њих су постављена тесана брвна од храстовине. Кров је стрм, двоводан, покривен храстовим дашчицама

[17] В. Стефановић Караџић, „Милош Обреновић, књаз Сербији: или Грађа за Српску Историју нашега времена", у *Историјски списи*, I, *Сабрана дела Вука Стефановића Караџића*, књ. 15, прир. Р. Самарџић, Београд, 1969, 57. Уп.: Л. Ранке, *Српска Револуција*, Београд, 1965, 145.

[18] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд, 2006, 284-292.

[19] Д. Кашић, „Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира", *Гласник српске православне цркве* 10, Београд (1960)

[20] Натпис је објављен у: Д. Ст. Павловић, „Цркве брвнаре у Србији", *Саопштења* V (1962) 174, таб. 144; као и личним увидом на терену

[21] У стручној литератури се често погрешно наводи да је храм посвећен Светом Сави. Грешку је увео Феликс Каниц. Уп.: Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд, 1985, I, 480.

– ситним клисом.[22] Заобљен је са улазне стране и изнад апсидалног дела. На угловима крова су два велика дрвена крста. Унутрашњост цркве је подељена на олтарски и главни простор. Израда цркве је једноставна, али веома прецизна. Црква је засведена бачвастим сводом, даскама од врбовог дрвета и право је ремек – дело таквог начина градње. Најстарији изглед цркве стручно је описао генерал Јован Мишковић у свом географском опису Рудничког округа. Том приликом он је објавио и прецизне планове цркве, који су данас драгоцен извор за познавање њеног првобитног изгледа.[23] Приликом обнове 1935. године црква је прекривена новим клисом и тада је земљани под избетониран. Цркву су саградили мајстори Осаћани који су извели и богату декорацију цркве на вратима, довратним и надвратним гредама, где се у орнаментици јављају исламски утицаји.

Градња цркве брвнаре је веома прецизна. Дебела храстова брвна су истесана и спојена тако да се место спајања једва примећује. Нарочито је занимљив начин тесања и спајања полукружних брвана на апсидалном делу грађевине. Пошто су морали пратити лучни ток грађења, она су тако и тесана са прорачуном величине и дужине лука. Црква има два улаза: главни на западној страни и један бочни на јужној страни, оба богато обрађена и украшена дуборезом. То су мала врата од пуног, резбареног дрвета, прилично масивна и тешка. На њима је изведена богата резба чистог орнаменталног типа у облику розета, на посебним комадима дрвета. Дрвене плоче квадратног облика претходно су резбарене, да би укивањем помоћу клинова накнадно биле постављене на скројена врата.[24] Црква брвнара има и мале, једва приметне прозоре. То су једноставни прорези у брвнима са заштитном решетком од кованог гвожђа. Служили су и као праве пушкарнице у случају одбране. Кроз њих не може проћи много светлости, па су углавном служили за проветравање просторије. Занимљиви су унутрашњи капци од дрвета који се намичу на отвор.

Црква је окружена портом која је до дубоко у XIX век имала фунерарну намену. У њој су се налазили бројни дрвени и камени надгробни белези. Њих помињу сви описивачи храма који су долазили у Таково до средине

[22] Разлика између клиса и шиндре постоји: клис је ситнији и лакши покривач, а шиндра тежа и даске су већих димензија (Д. Ст. Павловић, *н. д.*, Речник народних израза везаних за грађевинарство цркава брвнара, 187-189).

[23] Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа. С једном табелом даљина, II", ГСУД, књ. XLI (1875), 130. и даље

[24] Ф. Каниц, *н. д.*, цртеж на стр. 481.

друге половине XIX века. Каснији описи не помињу надгробне белеге, што говори да су они измештени у време обнове храма која следи након прославе 50-годишњице Таковског устанка. Наиме, према одредбама Београдске митрополије сахрањивање у порти храма било је забрањено већ 1837. године.[25] Према новоиздатој наредби парохије су биле дужне да оснују нова гробља изван насеља и да тамо сахрањују новоупокојене. Након тога порте добијају другу намену, а њихов стари фунерарни значај се све више потискује. У складу са овим схватањима измењен је и изглед порте таковске парохијске цркве. Надгробни белези се уклањају, а простор чисти. Новија теренска истраживања[26] су показала да је један део камених надгробних белега сачуван. Они су откопани и очишћени.

Црква има звонару, која је подигнута касније, највероватније крајем тридесетих година XIX века. Сима Милутиновић Сарајлија у својој историји Србије доноси детаљан опис таковске парохијске цркве и њене порте, али том приликом не помиње звонару.[27] Он борави у Такову између 1834. и 1836. године, на основу чега се може закључити да је звонара подигнута убрзо након тога, у сваком случају пре 1842. године, када Обреновићи напуштају Србију. Хатишерифом из 1830. године поново је дозвољена употреба звона у Србији. Звона се откопавају из склоништа или се лију нова, па се подижу новосаграђене дрвене звонаре, које својом вертикалом скрећу пажњу на ове скромне црквене грађевине. Таковска црква током првих деценија по подизању звонаре она није имала звона. На то су свакако утицале и историјске околности, пре свега чињеница да је у Кнежевини дошло до смене власти, и одласка Обреновића. Током 1865. године, поводом прославе 50-годишњице Таковског устанка, Анастас Јовановић борави у Такову и том приликом је фотографисао цркву и звонару. На фотографији се види да су у то врме још увек употребљавана клепала, а не звона. Звонара са клепалима приказана је и на литографији Винценца Кацлера *Таковски устанак* из 1865. године. Генерал Јован Мишковић борави у Такову непосредно након тога и описујући цркву наводи: „Звонара је близу поред цркве на три ката".[28] Његов опис одговара стварном стању, али ни он не помиње звона. По свему судећи она су набављена у време велике обнове храма, до које

[25] Наредба је прокоментарисана у *Ручна свештеничка књига*, израдіо митрополитъ србскій Михаилъ, у Београду, 1867, 142-143.

[26] Обављена су 2002. године од стране стручног тима запослених у Музеју рудничко-таковског краја

[27] С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Сербије*, 125.

[28] Ј. Мишковић, *н. д.*, 130.

долази након прославе 50-годишњице устанка и посете кнеза Михаила Обреновића Такову у јесен исте године.[29] Таковска црква данас има два звона, а оба потичу из времена након Првог светског рата. На једном пише: „Ливница звона Дмитра Огњеновића из Крагујевца 1922. добровољним прилозима прилажу парохијани својој цркви Таковској 1922. године". На другом звону пише: „Ливница звона Петра Огњеновића из Крагујевца 1922. за спомен почившем Милошу и Ружи Савковић, прилажу синови Павле, Милутин и Михаило". Слична ситуација је и у многим другим српским црквама, пошто су током Првог светског рата звона скидана и преливана ради израде топова. Стара звонара је неколико пута обнављана, а потом је коначно срушена. Уместо ње подигнута је нова, која је и данас у употреби.

Унутрашњост цркве, као и њена спољашњост, резултат су низа обнова и преправки. Током XIX века храм је обнављан у три наврата, за време Првог српског устанка, током 1808. године, крајем двадесетих и почетком тридесетих година и коначно крајем шездесетих година. Након тога јавља се идеја о подизању новог храма, па нове обнове нису покретане све до тридесетих година наредног века. Након Мајског преврата црква се још више запушта. У цркви је данас иконостас који у пуној мери показује сложену историју обнове храма, као и каснији однос према њему. За стару олтарску преграду Феликс Каниц каже: „Иконостас с високим крстом на врху представља исто тако лепо резбарско остварење као и врата".[30] Ако се овај опис саобрази са садашњим стањем очигледно је да конструкција иконостаса није сачувана у изворном стању. Иконостас данас нема дрворезбарени костур, него обичну дрвену основу од дасака. Ни све иконе постављене на иконостас не припадају његовом изворном телу. Сачињавају га иконе различитих мајстора и различите старости. Изворном телу иконостаса припадају царске двери које је насликао Јеремија Михаиловић 1808[31], Деизис са апостолима и велики сликан крст са Распећем из времена војводе Јована Обреновића. Престоне иконе су из каснијег времена. Иконе које се данас налазе лево и десно од крста – Вазнесење Христово и Свети Георгије, не припадају иконостасу и на њега су накнадно стављене. Међутим, у храму се чувају друге старе иконе за које се доста поуздано може

[29] О посети кнеза Михаила Такову и таковској цркви: *Српске новине*, год. XXXI, св. 90, 17. август 1865.

[30] Ф. Каниц, *н. д.*, 480.

[31] Р. Станић, *Сликарство икона (Молитва у гори)*, Београд, 1994, 59; *исти*, „Рани радови Јеремије Михаиловића у Такову, Вујну и Горњој Трепчи", *ЗРНМЧ* VIII, Чачак (1977) 63-67.

претпоставити да су припадале изворном телу иконостаса, један велики крст и две престоне иконе. Све ово чини питање реконструкције изворног облика иконостаса сложеним и компликованим, тим више што је његова обнова неопходна.

Царске двери Јеремија Михаиловић је насликао 1808. године, што сазнајемо из записа приложника забележеног на полеђини двери, који гласи: **Сїе двери приложи блгословенїй Милованх своей фамнлїа за здравїе Милїсавѹ, Фїлипѹ, Маркѹ, Матѳдею, Снмешнѹ, Павнїй, Марїй и Марти = Ѵсопци .. х за дѹшѹ Витомирѹ, Рацый, Добрицый, Петкѹ, Петрашинѹ, Їваннѹ, Симшнѹ, Мнкѹ, Мћнмѹ у црквх таковачкѹ. И = 1808 мсц̈а септмбра = кѕ = денх.**

Царске двери, рад Јеремије Михаиловића

Двери су рађене од једноставног липовог дрвета са представом Благовести и јеванђелистима са својим симболима. Све сликане представе дате су у посебним удубљеним пољима уоквиреним позлаћеним и посребреним дуборезним оквиром у облику плетенице. У средишњем делу је представа Благовести и оне заузимају највећи простор. На северном – левом крилу у горњем пољу насликан је јеванђелист Матеј (Сѵ̑тый апѵ̑ѳ и єѵ̑л Матеи̑) са својим симболом анђелом, а испод њега је Богородица (Блг̑овѣщєніе прѣтыѧ вцы̑) одевена у плаву хаљину и ружичасти мафорион, обрубљен златном траком. Десном шаком показује на арханђела Гаврила, док левом руком држи књигу. У доњем пољу је Свети Лука (Сѵ̑тый апѵ̑ѳ и єѵ̑л Лѹка) са симболом у облику вола. На јужном – десном крилу распоред је истоветан: горе је Св. Јован (Сѵ̑тый апѵ̑ѳ Іѡаннѳ) са симболом орла, у средини арханђел Гаврило (Сѵ̑тый архагг̑ль Гаврилѳ), који у левој руци држи љиљан, а прстом десне показује на Св. Духа. У дну је Св. Марко (Сѵ̑тый апѵ̑ѳ и єѵ̑л Марко) са симболом лава. Све фигуре су насликане уобичајених ставова и покрета. Двери су типичне за сликарство Јеремије Михаиловића. Одликују се непосредном наивношћу, неспретношћу цртежа и колористичким сиромаштвом. Наглашени су графицизам, тврдоћа и сировост сликарског поступка. Двери су црвоточне, бојени слој је местимично отпао. Несумњиво су рад Јеремије Михаиловића, иако их није потписао. Оне су готово идентичне са његовим дверима из манастира Вујан, са дверима из старе цркве брвнаре у селу Конатице[32] и са дверима из манастира Ћелије[33].

Јеремија Михаиловић је својом уметничком активношћу испуњавао ону уметничку празнину у тешким годинама првог и другог устанка. Без могућности да се на прави начин школује, он је стекао оскудна сликарска знања у кругу Хаџи-Рувимовог сликарског деловања, с којима није могао да се уздигне више од занатске просечности. Међутим, његов значај огледа се у томе што се помоћу његових дела може уочити и пратити највиши степен у процесу рустификације сликарског стварања у западном делу Србије, насупрот новим тенденцијама европеизације које су носили са собом сликари из „Ћесарије".

На средини завршног дела иконостаса је Велики сликани крст са Распећем, док се други нешто мањи крст налази на северној страни иконо-

[32] Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд, 1973, 167, сл. 3 и 4.

[33] Михаиловић је радио иконостасе још и у: Орашцу (1818), Осечини (1822), Боговађи, Мајдану, Петници и Неменикућама (1827). Види: Б. Вујовић, *н. д.*, 109.

стаса. У реду испод њих је Деизисна група, а затим двери.[34] *Деизисна група* (102 x 34 cm) састоји се из три дела. На првој плочи су насликани апостоли Тома, Вартоломеј, Андреј, Марко и Матеј. Сликани су темпером на грундираној дасци. Приказане су стојеће фигуре до колена, у апостолској одећи, са атрибутима у рукама, одвојене сликаним рамовима једна од друге. Фигуре су прецизне, без изразитијих грешака у пропорцијама и

Део Деизиса, дар господара Јована Обреновића

анатомији. Сликарски поступак је доста сиромашан и доприноси утиску плошности који остављају фигуре. Физиономије се одликују лепотом лика и благошћу израза. Колорит је једноставан и заснива се на контрастима топлих и хладних боја: црвено – плаво, ружичасто – зелено. На полеђини даске налазе се слободни набачени цртежи умбром – приказ јеванђелисте Марка и Матеја. *Јеванђелист Матеј* (44 x 34 cm) приказан је у екстеријеру са архитектуром у позадини. Занимљива је фигура анђела у динамич-

[34] Опис је рађен на основу документације Завода за заштиту споменика културе из Краљева и личним увидом на терену.

ном покрету. Шака је несразмерна у односу на фигуру. *Јеванђелист Марко* (52,5 x 34 cm) приказан је у нејасно дефинисаној средини по узору на средњовековне амбијенте на фрескама. У позадини су делови архитектуре, али он седи за столом на коме се налази писаћи прибор. Цртежи су очигледно из времена и од руке мајстора ових икона.

На другој плочи приказани су апостол Петар, Богородица, Христ, Јован Претеча и апостол Павле. И они су међусобно одвојени рамовима. Петар и Павле приказани су до колена са својим атрибутима – кључем и мачем у рукама. Богородица и свети Јован су на ужим површинама, насликани у целој фигури са наглашеном вертикалом. И једна и друга фигура представљене су у пејзажу. Фигура Христа на централном пољу табле дата је у иконографској шеми Пантократора у седећем ставу. Начин сликања је исти као и на претходној плочи. На полеђини плоче нацртани су *Митар и Фарисеј* (44 x 33 cm) и сцена *Отац проналази блудног сина* (48 x 33 cm). Прва сцена је занимљива представа са кубетом, а на другој је приказ блудног сина као детета, цртежи свиња и скица коњаника.

На трећој плочи приказани су јеванђелист Јован, Лука, Симон, Јаков и Филип. Наведене карактеристике за остале делове Деизиса у потпуности одговарају и овом делу. На полеђини плоче налазе се цртежи јеванђелиста *Луке* (51 x 34 cm) и *Јована* (45,5 x 33 cm). Апостол Лука представљен је како седи за столом док се у позадини налази архитектура преузета из стварности – грађевина народне архитектуре са доксатом, што је веома занимљиво. Сви цртежи рађени су четкицом и умбром.

Деизис је релативно добро очуван, даска је мало црвоточна, а у централном делу бојени слој је отпао. Рад је неког од домаћих сликара вероватно из треће деценије XIX века, што се даје закључити и из натписа чији је један део сачуван на иконостасу и који каже да је иконостас настао за време господара и војводе Јована Обреновића.

Са леве и десне стране Великог крста налазе се представе Богородице (46 x31 цм) и Светог Јована (48 x 32 цм). Дело су истог мајстора који је радио и Деизис. На обе иконе, рам ширине 4 цм накнадно је додат. Бојени слој је на више места испуцао. На полеђини иконе са представом Богородице налази се занимљива глава младића или жене, плитко резана у дасци.

Стара престона икона *Исуса Христа* (54,5 x 50 cm) је очигледно из каснијег периода. Сликана је на платну кашираном преко даске. Представљена је допојасна фигура Христа са земаљском куглом у руци. Христ је насликан на плавој позадини, обучен у златом оперважени хитон и плави огртач. Сликани слој прекрива слој чађи. Икона вероватно припада првој

половини XIX века, а радио је можда неко од војвођанских сликара тог времена. Јако је оштећена, платно је поцепано и одвојено од подлоге, бојени слој је готово невидљив. Стара престона икона *Богородица са дететом* (54,5 x 50 cm) сликана је на платну кашираном на даску. Због велике оштећености тешко је нешто прецизније рећи, осим да је дело истог мајстора као и икона Христа. Оно што издваја лик малог Христа је карактеристични израз лица деце који се може видети на портретима војвођанских сликара.

У цркви се налази неколико икона рађених уљаним бојама на лиму. Оне немају уметничку вредност, али су значајне због натписа приложника. Најстарије међу њима су две иконе настале крајем 1859. године, у време повратка кнеза Милоша Обреновића у Кнежевину. На икони *Св. Архиђакона Стефана* пише: „Ову икону приложи цркви таковачкој, за здравље своје и домаћим Никола Миловановић Синошевачки житељ. 20. декембра 1859." Икона *Св. Арханђела Михаила и Гаврила* има натпис: „Арсеније Стефановић – ову икону приложи Св. Цркви таковачкој за спомен и за здравље себи и својој фамилији 1859. год."

Од старог мобилијара, познатог по описима из XIX века,[35] сачуван је и стари *полијелеј* са шест свећа, дуборезни са металним ланцима, држачима за свеће и украсним апликацијама. Висина целог полијелеја са ланцима је 86,5 cm, а пречник 38,5 cm. Из кружне розете цветног облика излазе три ланца која придржавају централни кружни део полијелеја, из којег, са горње стране, изниче цвет у златној и плавој боји. Централни кружни део је рашчлањен у розете, листове и овална поља. Полијелеј је редак примерак у својој врсти, настао је вероватно током првих деценија XIX века, али је црвоточан и прекривен слојевима чађи. Неки делови су одваљени, а већи број апликација је нестао.

Проблем заштите и презентације

Црква брвнара Светог Георгија у Такову данас има двојни статус. Она је, с једне стране, сеоски парохијски храм у верској служби, а са друге, меморијални топос[36] таковског устанка, стављен у службу културе сећања званичне репрезентативне културе. Та двојна функција храма није међу-

[35] За детаљан опис полијелеја и кандила који су се налазили у храму током друге половине XIX века: Ф. Каниц, *н. д.*, 480.

[36] Н. Макуљевић, *н. д.*, 274. и даље.

собно у супротности, мада је, историјски гледано, она тумачена управо на такав начин. У време комунистичке власти, крајем седамдесетих година XX века, храм је проглашен културним добром превасходно због тога што представља један од најстаријих примера цркава брвнара. Приликом проглашавања за културно добро његов меморијални карактер није поменут. У истој одлуци није истакнут ни верски карактер храма. Он је превасходно црква брвнара, значајна као пример народног градитељства. Био је то разлог што се самом храму посвећивало доста пажње, док је његова унутрашњост занемаривана. Слично је било и са старом портом, њеним гробовима и звонаром. Они нису били заштићени, нити се о њима водила стручна брига. Из тог разлога њихов аутентични изглед у великој мери, или боље рећи скоро потпуно је измењен.

Крајем осамдесетих и почетком деведестих година, са растом национализма и његовим наглашеним историјским карактером обнавља се интересовање за Таково као меморијални топос. Пажња се усмерава на таковски грм и споменик подигнут поред њега 1887. године. Одлука о њиховом проглашењу за културно добро донета је посебно и накнадно, у два наврата, 1990. и 2000. године. Тиме је јединствен меморијални топос физички раздвојен и законски заштићен на два начина и по два основа. На тако раздвојен начин представљено је Таково и у публикацији *Споменичко наслеђе Србије*, коју је издала надлежна матична институција Републички завод за заштиту споменика културе Србије 2007. године. Посебно је наведена одредница „Таково, црква брвнара Светог Ђорђа" и то у оквиру пописа Споменика културе,[37] а посебно „Меморијални комплекс Таковски грм", у оквиру Знаменитих места.[38]

Обновом меморијалног топоса Други српски устанак, у чијим оквирима је основан и Музеј Другог српског устанка, поставља се питање поновног конституисања јединственог меморијског комплекса. Пошто је музеј у надлежности Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу тај подухват припада њему. Формална брига о заштити поверена је Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву. У том смислу питање обнове храма у његовој је надлежности. Синхронизован рад ове две надлежне званичне институције пружио би могућност свеобухватније обнове и презентације таковског историјског наслеђа, као споменика културе и као знаменитог места. Тиме би се питање аутентичног изгледа цркве брвнаре

[37] Г. Марковић, *Споменичко наслеђе Србије*, Београд, 2007, 418, бр. 598.
[38] *Исто*, 58, бр. 31.

поставило на знатно шире основе и протегло на цео амбијент. Било би потребно обновити црквену порту, вратити пронађене надгробне белеге. У истом смислу било би неопходно обновити и стару звонару. За овај подухват постоји довољно историјских извора, попут планова генерала Јована Мишковића, затим старих фотографија и литографија. Најзначајнији и свакако најкомпликованији подухват било би уређивање унутрашњости храма и обнова иконостаса, о чему постоје само писани извори, попут опширног описа Феликса Каница објављеног у његовој књизи о Србији.[39]

Важност реализације овог подухвата постаје још актуелнија ако се има на уму да, према већ израђеном плану за нови ауто-пут, он пролази управо између цркве и споменика. Тиме ће се меморијски топос и формално разделити магистралом на два дела, па питање осмишљавања његовог јединства постаје још сложеније. Будући планови и пројекти требало би стога да обједине делатност различитих институција културе, пре свега Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, као и надлежне републичке институције Историјски музеј Србије и Републички завод за заштиту споменика културе. Само оваквим тимским радом могуће је свеобухватно решавати питања визуелне презентације меморијалних топоса у новој култури сећања. Свако раздвајање и самостално деловање институција заштите и музејских институција, водило би само до фрагментарних решења и исто таквих тумачења места сећања какво је и Таково. У овако структуриран подухват требало би синхронизовано да буде укључен и проблем повезивања таковске парохијске Цркве Светог Ђеоргија, што је надамо се овај рад бар у извесној мери указао.

[39] Ф. Каниц, *н. д.*, 479-480.

Tanja Gačić

The Church of Saint George in Takovo as a Memorial Topos

Summary

Wooden church in Takovo, dedicated to St. George, is one of the oldest churches of this type in Serbia. It was built in 1795 on the foundations of some old building from 1724, being a real masterpiece of Osats, craftsmen who built it. The royal doors consisting of the original frescoes, work of Jeremija Mihailović, dating from 1808, have been preserved until today, as well as Deesis frieze, the gift of Jovan Obrenović.

It is directly related to the Second Serbian Uprising and the creation of the new country with Miloš Obrenović as a leader, and as such it has been declared a monument.

Nowadays, the wooden church has a dual status. On the one hand, it is a rural parish church used for religious services, but on the other, it is a memorial topos of Takovo uprising, that serves as a memory of the official representative culture.

УДК: 75.052.046.3(497.11)

Ана Боловић
Музеј рудничко-таковског краја

Икона „Богородица Ружа која не вене" из Цркве Свете Тројице у Горњем Милановцу[1]

Апстракт: Рад описује икону Богородице са Христом, типа „Ружа која не вене" из 1831. године, која припада цркви Свете Тројице у Горњем Милановцу, а представља велику иконографску реткост међу до сада познатим драгоценостима иконописа рудничко-таковског краја. Претпоставка о пореклу непознатог зографа проналази се у деветнаестовековној уметности јужнословенских области под Турцима, са ужом оријентацијом на сликарски круг зографа Михаила и његовог сина Димитра, пореклом из Самарине у Епиру.

Кључне речи: Црква Свете Тројице, икона, Богородица са Христом, иконографија, Ружа која не вене, поствизантијски барок, зограф, Македонија

Икона „Богородица са Христом", иконографског типа „Ружа која не вене" из 1831. године, припада Цркви Свете Тројице у Горњем Милановцу, а од оснивања Музеја рудничко-таковског краја[2] изложена је у његовој сталној поставци. Ради се о икони занимљиве иконографије која у себи сажима више тумачења из хришћанске есхатологије, а као таква она се ређе сретала у иконопису српске историје уметности.

Остало је непознато на који начин је ово изузетно иконописно дело доспело у милановачки храм и име његовог мајстора, даровитог, теолошки ученог зографа. По стилским карактеристикама, закључујемо да је он могао потицати из неке од сликарских „тајфи"[3] јужних крајева Балканског полу-

[1] Аутор текста велику захвалност дугује др Љиљани Стошић (Балканолошки институт, САНУ) и њеним пријатељима из Републичког завода за заштита на спомениците на културата Скопје, Мирјани Машнић и Дарку Николовском, који су својим саветима помогли да крене исправним путем у свом истраживању и писању овога рада.

[2] Године 1994.

[3] Термин „тајфа" се у ширем значењу односи на групу уметника – занатлија у чији састав, поред сликара, улазе и резбар, кујунџија и зидар; Ј. Андреевска, „Крушевски зографи-иконописци и њихово место у уметности Македоније XIX века", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 26 (1990) 287-298.

острва, можда из круга око зографа Михаила и његовог сина Димитра, који су били пореклом из Самарине у Епиру, а стварали у Крушеву (Македонија).

Сликана темпером, на дрвеној дасци димензија 53,8 x 41,4 цм, икона „Богородица Ружа која не вене" (грч. Θεοτόκο Ρόδον το Αμάραντον) из милановачке цркве (Слика 1) представља велику иконографску реткост међу до сада познатим драгоценостима сакралне уметности рудничко-таковског краја.

„Милановачка" Богородица је приказана у трочетвртинској фигури, наспрам тамно зелене позадине, одевена у златовезну црно-зелену хаљину и цинобер мафорион проткан богатим врежама флоралних украса, оивичен златном траком са ситним драгим каменчићима и причвршћен копчом у облику цвета испод врата Мати Божије. Она у левој руци држи малог Христа и клас жита, а у десној три скерлетне ружице на гранчици без трња. Христос Царевић, који у десној руци држи куглу са крстом, а у левој златни скиптар (жезло), такође је одевен у златоткану, архијерејску одежду, светло зелене боје, украшену вегетабилним орнаментима и оперважену златном траком са украсима у виду драгог камења, испод које се назире зелени хитон. На Христовим ногама је раскошно украшена обућа, а на глави – раскошна царска круна од злата, опточена драгим камењем различитих боја са црвеним крстом на врху. Његов златни ореол има уписан крст са белом бојом исписаним словима „О" и „N", део скраћенице грчких слова „ο ω ν" (омега, омикрон, ни) што одговара библијским речима „Ја сам онај који јесте".[4] У горњем плану слике арханђели полажу исто тако раскошну, али другачијег облика, златну круну на Богородичину главу, што нам говори да је ово и моменат Крунисања Богородичиног, тј. представа Богородице Свецарице.

Арханђели, Михаило (лево) са сигнатуром „М" изнад главе, одевен у раскошну златоткану тунику зелене боје и скерлетни огртач причвршћен златном копчом на грудима, и Гаврило (десно) у златотканој црвеној туници и зеленом огртачу[5], стоје у густим сивкастим облачићима и у рукама држе округле штитове на којима је исписано „MP ΘΥ" (грч. „Mitir Teu"

[4] З. М. Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд, 2005, 448.

[5] Оштећење иконе је захватило сигнатуру али је сасвим извесна претпоставка да се овде ради о Арханђелу Гаврилу. Такође, арханђели Михаило и Гаврило са иницијалима „М" и „Г" приказани су на икони *Богородица Пантонхара* Дича зографа из 1844. године, истог иконографског типа – „Ружа која не вене" и, највероватније, из истог културног миљеа.

Слика 1: Непознати зограф, *Богородица Ружа која не вене*, Црква Свете Тројице у Горњем Милановцу, темпера на дасци, 53,8 x 41,4 цм, 1831.

– Мајка Божија) и „ΙΣ ΧΣ" (грч. скраћеница за „Исус Христос"), уобичајене иницијале у православној иконографији који се односе на Богородицу и Христоса. Драперије њихових огртача вијоре, као да су у ковитлацу, а крила од мрко-белог перја су им благо подигнута.

Испод арханђела, са бочних страна средишње композиције, представљени су Свети Никола (лево) са сигнатуром „СТИ NIКОЛА́Ѣ" и Свети Јован „СТІ Іѡ" (десно), такође како се појављују из згуснутих облачића. Свети Никола, у својој архијерејској одежди, златотканом сакосу са белим омофором на коме су црвени крстови, приказан је као седокоси старији човек са брадом, благо повијен у ставу молитвеног обраћања, десном руком указује према Богородици са дететом, а у левој држи затворену књигу, јеванђеље у златном окову са богатим инкрустрацијама. Насупрот њему, Свети Јован је приказан у својој скромној одећи, гримизном хитону и тамно зеленом химатиону који у бројним наборима пада преко његових рамена и руку које су прекрштене на грудима, у ставу клањања при молитви за спасење душа целог човечанства.

У десном и левом углу иконе, одвојени од остатка композиције, у троугаоним заобљеним картушима са гирландом од злата, приказани су српски светитељи: Свети Сава (лево) чије је име исписано црвеним словима на црквенословенском језику „СТИ СάВα" и Свети Симеон (десно) са на исти начин исписаном сигнатуром „СЂТИ СЇMION" (при чему је направљена погрешка у писању имена „Симеон"). Симеон Немања приказан је са крстом у левој и моделом цркве у десној руци, а да се ради о католикону манастира Хиландара за чију обнову је он био заслужан, закључујемо на основу три куполе хиландарске цркве Ваведења Богородичиног.[6] Свети Сава, као први архиепископ и просветитељ српски, управо је тако и приказан – у архијерејској одежди са круном на глави и богато опремљеном књигом (јеванђељем) у левој руци, док десном руком благосиља. Ликови највећих српских светитеља су насликани на основу њихове иконографије у српској барокној уметности, што је био општеприхваћен модел у графици, иконопису и фрескопису овог периода, прецизније још од *Стематографије* Христофора Жефаровића из 1741. године. То иконографско решење било је присутно и у представама Светог Саве током XVIII и XIX века у црквама

[6] Модел хиландарске цркве је у сликарству чешће приказиван из потпуно другачије перспективе, а њен приказ на нашој икони указује на то да је иконописац пред собом имао неки од бакрореза са приказом целе Свете Горе на којима су у најосновнијим цртама дате умањене „макете" атоских цркава.

на простору Србије, Македоније, Бугарске, као и у Хиландару.[7] Наиме, до тада уобичајени лик Светог Саве са средњовековних фресака[8], замењен је представом светитеља широког лица, јаке конституције, тамне косе и браде која се шири на крајевима. Са друге стране, Свети Симеон је задржао доста од свог ранијег „изгледа", у монашкој одећи, са пребаченим кукулом преко главе и са дугом седом брадом, која се при крајевима сужава.

У дну иконе, на средини, налази се волута у којој је смеђом бојом уписана година њеног настанка „I83I" и у завојцима скраћеница „αβύ MHI" која можда крије потпис зографа, али ју је тешко протумачити, посебно због тога што су ексери рама били закивени баш на том месту (Слика 2).

Слика 2: Запис у дну иконе са годином настанка „I83I"

Дуж свих ивица иконе насликана је једна шира бордура сачињена од једноставних троуглова који се наизменично нижу у три боје: белој, тамно плавој и црвеној, и једна доста ужа у оквиру које су на белој позадини на одређеним размацима изведене групе од по три мања троугла тамно плаве боје.

Лица свих приказаних светих личности уоквирена су златним ореолима са урезаном унутрашњом кружницом до руба и танким кругом беле боје по спољном ободу.

Цвет руже у Богородичиној руци, две гранчице са ружицама бочно од ње, заједно са бокорима скерлетних и лила ружа под ногама Христа Богомладенца, стварају утисак да Богородица излази из ружичњака, што је све у складу са иконографијом иконе „Ружа која не вене".

[7] М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, прир. *Иконопис Врањске епархије*, Београд –Врање, 2005, 64.
[8] В. Ђурић, „Свети Сава и сликарство његовог доба", у *Сава Немањић – Свети Сава*: зборник радова, Београд, 1979, 248-249.

Ова иконографска тема постала је омиљена код солунских сликара и грчких гравера од самог почетка XVIII века, а касније и веома распрострањена међу православним балканским народима под турском влашћу. Њен најранији сачувани иконописани лик израдио је 1703. године мајстор Димитрије из југоисточне Тракије. Захваљујући истраживањима професора Љиљане Стошић са Балканолошког института Српске академије наука и уметности[9], сазнајемо да је приказ Богородице и Христа у иконографији „Руже (или Цвета) који не вене", у православном иконопису у Албанији устаљен још од прве, а у Бугарској и Македонији од четврте деценије XVIII века. После турског освајања Крита и Пелопонеза, повлачењем грчких сли-

Слика 3: Непознати грчки мајстор, *Богородица Ружа која не вене*, триптих са Светим Ђорђем и Светим Димитријем, 1754. (Бенаки музеј, Атина)

[9] Љ. Стошић, *Богородица Пантонхара Дича Зографа*, http://ebookbrowse.com/21-1-005-5-spisanie-2011-stosic-pdf-d314003611, 268; иста, *Српска уметност 1690-1740*, Београд, 2006, 153; иста, „Појава иконарника у градовима и варошима јужне Србије почетком XIX века", *Вардарски зборник* 2 (2003), 211–218; такође и: Lj. Stošić, *The Holy Virgin the Unwithering Rose and the Sacrifice of Abraham in Greek and Serbian Painting (18th–19th Centuries)*, у Third Greek-Balkan Colloqium: Greek-Serbian Relations (18th–19th Centuries), Athens 2011 и Љ. Стошић, „Одјек солунске теме „Богородица Ружа која не вене" у Будимској епархији", *Сентандрејски зборник*, 4 (2006) – у штампи.

Слика 4: Пећка патријаршија, *Богородица са Христом*, око 1724.

кара у друге крајеве, шири се деловањем њихових сликарских радионица у мањим центрима на Атици, у Епиру, западној Македонији, Халкидикију... (слика 3). Затим је преко грчких, посебно солунских и светогорских сликара или њихових увезених икона, иконографски тип о коме је овде реч, убрзо постао врло популаран и на северу, међу грчким колонијама у Бечу, Будиму и Букурешту, као и у центрима српске црквене организације (Пећка патријаршија, Карловачка митрополија).[10] Можда најранији сачувани и најлепши пример „Богородице Руже која не вене" у српском иконопису јесте управо престона икона Богородица на престолу са малим Христом и пророцима из Пећке патријаршије, насликана 1724. године (слика 4).[11]

[10] Љ. Стошић, „Појава иконарника у градовима и варошима јужне Србије почетком XIX века", *Вардарски зборник,* 2 (2003), 211–218.

[11] М. Ивановић, „Неки подаци о иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији", *Зборник Музеја примењене уметности*, св. 26–27 (1982–83), 107-108; М. Медић, *Стари сликарски приручници*, 2, Београд, 2002, 402.

Иконе овога типа у истом периоду, можда и пре, срећу се у руском иконопису и до данас је установљено поштовање читавог низа чудотворних икона под називом „Ружа неувењива" тј. „Неувели цвет" (руски „Богоматерь Неувядаемый Цвет" или, у каснијој варијанти, „Благоуханный Цвет"[12]), које су уз то често добијале и своју топографску одредницу. Руски истраживачи износе претпоставке да је иконографија „Цвета који не вене" створена у XVII веку на Светој Гори, а да је у Русији присутна од XVIII века.[13] С тим у вези, потребно је направити разлику између руже и неког другог цвета: тачно је да се Богородица са цветом (најчешће белим крином) доста рано среће у историји уметности будући да директно проистиче из иконографије Благовести, али баш цвет руже, са теолошком симболиком коју носи, не срећемо пре самог почетка XVIII века.

Без обзира са ког географско-културног подручја потиче, икона овог типа има своју основну потку, тј. теолошку истину коју жели да нагласи, док су варијације њеног ликовног израза и различити детаљи иконографије, шаролик избор, комбинације и интерпретације симбола, увек присутни.

Основна композиција Богородице „Руже која не вене" настала је из иконографије Деизиса (Умиленија), тачније деизисне иконе на којој су арханђели Михаило и Гаврило окруживали Богородицу Одигитрију као Царицу са малим Христом на крилу.[14] Присуство Светог Јована Крститеља са леве стране Христоса на икони из цркве Свете Тројице, јасно указује на Деизисну иконографију, у свом скраћеном виду: Мајка Божија и Свети Јован обраћају се Христосу за спас људског рода. Свети Сава и Свети Симеон такође учествују у Деизису, што потврђује очигледна чињеница да нису окренути анфас, већ према централној композицији, тј. самом Христосу, према коме су у ставу молитвеног обраћања окренути и Свети Јован и Свети Никола

[12] Тако је названа чудотворна икона у Покровском манастиру, по којој је и овај иконографски тип касније променио назив, а разлика је у томе што на иконама назива „Неувядаемый Цвет" Христ седи на десној Богородичиној руци, док на иконама „Благоуханный Цвет" – на левој. Међу првим познатим руским чудотворним иконама типа „Неувядаемый Цвет" је она из Московского Алексиевского девичьего монастыря. Овој теми се детаљно посветио руски истраживач Л. П. Тарасенко, *Иконы Богоматери „Неувядаемый Цвет" в России*, Сборник „Филевские чтения". Выпуск X. Москва, 2003, 400-413.

[13] Л. П. Тарасенко, *Иконы Богоматери „Неувядаемый Цвет" в России*, Сборник „Филевские чтения", Выпуск X. Москва, 2003, 400-413.

[14] У неким другим примерима овога типа, и то врло често, Христ стоји у Богородичином крилу или на правоугаоном постаменту, док Богородица седи на раскошно декорисаном престолу; Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, Београд, 2006, 146; Th. Gouma-Peterson, *An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context*, Δελτιον της χρισ-τιανικις αρχαιλογικης εταιρειας, περ. Δ', τομ. IZ', 1993–1994 (Αθηνα 1994), 332.

и наравно, Богородица, која је увек, као главна Заступница људског рода, у Деизисној иконографији са десне стране Сина[15], чиме је иконографија Умиленија у потпуности испоштована.

Са друге стране, још од средњег века, зографи су, на основу старозаветне метафоре о небеском двору и царици која ће сести с десне стране цара (45. псалм), осим Бога Сина као „Цара царева и Судије", приказивали и Мајку Божију као царицу у владарској одећи византијске и каснијих епоха, и то првенствено у представи Царског Деизиса[16], што је случај и на милановачкој икони Богородица „Ружа која не вене".

Цвет руже као једна од метафора Богомајке води порекло из стихова Акатиста Пресветој Богородици.[17] Ова похвална песма, химна, у славу Богородице, написана након што је спасила Цариград од напада Авара 626. године, пуна је симбола који сви имају за циљ да увеличају, прославе, искажу захвалност и дивљење, Оној која је родила Спаситеља. Ти симболи су временом обогаћивани, створене су читаве алегоријске сцене, додатно образлагане у делима византијских химнографа и теолога.[18] Прецизније говорећи, „Богородица Ружа која не вене" заснована је на директном преношењу у ликовни језик метафора из поздравних обраћања Богородичиног акатиста (3. и 7. икос) у којима се Мајка Божија спомиње као „изданак неувеле младице" и „цвет непропадљивости". У савременом преводу „Акатиста Пресветој Владичици нашој Богородици" стоји: *Радуј се, цвете непролазности; радуј се, венче уздржљивости!*[19] Поред тога, у Ка-

---

[15] С. Петковић, *н. д.*, 153.

[16] З. Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд 2005, 54.

[17] Акатист (грчки – стојећи, неседалан), свечана црквена песма (химна) у славу Богородице, која се први пут појала у храму Свете Марије Влахернске у Цариграду, а неседалном песмом названа је зато што се, за разлику од других (седалних) песама, она у цркви пева стојећи. Акатист чине 24 песме, ради лакшег памћења почињу словима по реду грчког алфабета. Песме које се наизменично смењују називају се икоси и кондаци. Једне се завршавају поздравом *Радуј се*, друге певањем *Алелуја*, а читав акатист приводи се крају поновним певањем првог икоса и кондака. Акатист се по православном црквеном уставу поје у (Акатистну) суботу, на јутрењу, пете недеље Великог поста, у Љ. Стошић, *Мали речник црквених појмова*, Београд, 2001, 8-9. и Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1990, 15-17; Акатист се налази у посном триоду, великом псалтиру, великом часловцу и молитвослову. Још увек није решено питање песника Акатиста Богородици, неки аутори сматрају да је реч о Роману Мелоду, а други о Јосифу Химнографу (Песмописцу), у Th. Gouma-Peterson, *н. д.*, 334.

[18] Временом је, како у Православној догматици, тако и учењима римокатоличке и протестантске цркве, створена посебна грана теологије која се бави Богородицом, под називом „теотологија" на Истоку, тј. „мариологија" на Западу; З. Јовановић, *н. д.*, 49-51.

[19] „Акатист Пресветој Владичици нашој Богородици" у *Православни молитвеник с благословом Њ. В. П. митрополита дабробосанског Николаја*, 17, Београд, 1996.

нону благодарном Пресветој Богородици, који је у IX веку испевао Јосиф Песмописац (Химнограф)[20], Богородица се такође јавља као „Цвет који не вене": *Радуј се, Цвете неувенљиви, Која си Једина произвела миомирисни Плод. (...) Радуј се, слаткомирисни Крине, Владичице, Која миомиром испуњујеш вернике, Ти скупоцени мирисе. (...) Радуј се, Богоневесто, Жезле тајанствени који си процветао неувенљивим Цветом.*[21] Наведене метафоре, заједно са многим другим које су се усталиле у ликовним представама Богомајке (нпр. неопалима купина, руно Гедеоново, лествице, „Богородица Живоносни источник"), теже да нагласе њену безгрешност и девичанство, да потврде да је она „Невеста неневесна" (невенчана), јер је као „Невеста Господња", „Невеста Светог Духа", остала Дјева и пре и након рођења Христовог, „заручена једино за Господа".[22] Управо та теолошка истина је основни мотив „Богородице руже која не вене".

Клас жита у левој руци Богородице Царице такође учествује у величању њених врлина. Његову симболику такође налазимо у стиховима из Канона Јосифа Песмописца посвећеног Богородици: *Радуј се, као њива неорана која изнедри божански клас*, речи су које изговара арханђео Гаврило (као одговор на текст величања који се приписује арханђелу Михаилу: *Светла зоро, радуј се, једина, која носиш сунце Христа!*).[23]

Као што видимо, ова представа носи више слојева заснованих на теолошким тумачењима појединих метафора и симбола из источнохришћанске иконографије, комбинованим са неким западноевропским елементима у поствизантијској епохи. Тако је један основни иконографски тип, као што је у овом случају Богородица Одигитрија (Путеводитељица), временом постао „својство које одговара различитим типовима"[24], као нека врста основне теме којој су придавани и други Богородичини епитети, у зависности од сликареве замисли или, чешће, захтева поручиоца иконе. А о „популарности" икона типа „Богородица Ружа која не вене" у XIX веку, највише сведочи чињеница да је установљен и посебан Празник Богоро-

---

[20] *Канон благодарни Пресветој Богородици*, 5.

[21] *Н. д*, 5.

[22] З. Јовановић, *н. д.*, 49-51.

[23] Љ. Стошић, *Богородица Пантонхара Дича Зографа*, http://ebookbrowse.com/21-1-005-5-spisanie-2011-stosic-pdf-d314003611, 270-271 (преузето 4. 09. 2012)

[24] З. Јовановић, *н. д.*, 59; О иконографиским типовима Богородичиних ликовних представа в. М. Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, Београд, 2007, затим M. Vassilaki, ed. *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot; Burlington: Ashgate, 2004., као и N. Paterson Ševčenko, „Types of the Virgin Mary", The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. 3 (1991), pp. 2175-2178 и Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*. СПб. Т. I. 1914. Т. II. 1915. Репринт: Elibron Classics, 2003.

дице „Руже која не вене", који православна црква слави 3. по новом, тј. 16. априла по старом календару, службом Акатиста Богородици.

Наш зограф је, као што су радили и други сликари пре и после њега, приликом уобличавања композиције користио или сликарски предложак или се директно угледао на одређену икону, при томе се служећи упутствима из сликарског приручника – ерминије. Већ поменути утицај Христофора Жефаровића и његове Стематографије на ликовне концепције зографа из Македоније и других јужнословенских средина, огледа се и у присуству његових решења за сликање светитеља у ерминијама.[25] Поред тога, у сликарским приручницима које су користили иконописци из кругова којима је свакако припадао и наш непознати зограф, основна упутства преузета су из чувене *Ерминије Дионисија из Фурне*, најпознатијег и највише коришћеног приручника у источнохришћанској уметности. Најранији њен превод на словенски језик јесте *Ерминија породице Зографски* из 1728. године[26], коју је ова македонска сликарска породица сачинила за своје „потребе". У њој срећемо директно упутство за исписивање натписа на свицима „који се држе на Богородичином говорљивом (неувелом) цвету"[27]– на свитку који заједно држе арханђели Михаило и Гаврило нпр. препоручено је да стоји: **„ЦВѢТЄ НЄОУѴѦДЛЄМЫЙ ѦДОУЙСѦ ЄДИНИ ПРОЗѦБШІѦ."** На милановачкој икони, као и на другим бројним примерима овог иконографског типа, арханђели нису насликани како држе свитке, али се речи које они „изговарају" једноставно подразумевају.

Личном зографовом интерпретацијом описа из сликарског приручника који је користио у случају иконе из цркве у Горњем Милановцу, створени су ликови који у потпуности прате себи својствену иконографију,

---

[25] У сачуваној ерминији Дича Зографа из 1846. године (у потпуности представљеној у Асен Василиев, *Ерминии: технология и иконография*, София, 1976) подаци о светитељима из Србије и Македоније преузети су у највећој мери из *Стематографије* и чак су поређани према истом редоследу, као нпр. Св. Методије Моравски и Св. Ефрем Српски, затим Свети Сава, архиепископ српски и Св. Сава, други архиепископ српски... Утицај *Стематографије* примећује се и у ерминији зографа Павла Стојановића из Галичника, а у белешци коју је сачинио овај мајстор, саопштава се да је ерминију преписао из рукописа зографа Христа Хаџи-Константиновића „от град Прилеп" 1818. године, а да је прилепски сликар користио ерминију монаха Илариона из манастира Зограф, што нас опет води до Х. Жефаровића и Атоса. (Ц. Гроздановић, „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века", у *Западноевропски барок и византијски свет*: *зборник радова са научног скупа*, Београд, 1991, 222).

[26] Данас се чува на Филозофском факултету у Скопљу, више о томе, са у потпуности репродукованом Ерминијом породице Зографски, в. у М. Медић, *н. д.*, 397.

[27] М. Медић, *н. д.*, 582; У одговарајућем упутству код Дионисија из Фурне стоји: *Натписи које држе анђели на икони названој неувели крин*.

са изванредним осећајем приказани у композицији која одаје утисак хармоније и уравнотежености. Продуховљеност њихових ликова остварена је нијансирањем светлости и сенке на лицима топлог, тамнијег инкарната са крупним очима и сетним погледима који одају благост и смиреност, помиреност са вољом Божијом. Отмени, танки прсти руку и вешто ненаглашавање њихових тела испод одеће, фон позадине и наглашена употреба злата у декорацији одежди, заједно са сјајем злата ореола, одлично дочаравају ванвременски небески амбијент. Карактеристично очешљана коса арханђела Михаила и Гаврила, као и Светог Јована, чак може бити путоказ ка откривању идентитета нашег сликара.

Одлике стила иконописца милановачке Богородице, поред индивидуалних особина које несумњиво указују на његово изванредно мајсторство, носе опште карактеристике сакралне уметности његовог доба.

Наиме, на простору на коме је живело православно становништво у Отоманском царству, развила се особена иконописна делатност, која је у себи спајала источне, византијске и западне, барокне елементе. Поствизантијски барок најчешћи је назив за овај стил, док је „зографски модел православног сликарства"[28] опис који највише одговара карактеристикама уметности која је на простору југоисточне Европе преовладавала почетком IX века, а нарочито након Хатишерифа из 1830. године, када у Србији настаје „права најезда зографа са Југа"[29], са највећим интезитетом до 1870. године.

Тзв. јужни (или солунски) барок у иконопису се испољио у наглашеној употреби злата и декорацији која је унела стилизоване елементе из природе, претежно из биљног, али и фигуралног света, уместо геометријске орнаментике византијског сликарства. За разлику од фрескописа, сликарство икона је било подложније овим новинама, које ипак нису мењале суштину православног учења, већ само спољну страну ликовног израза.[30]

Иако је идентитет иконописца милановачке „Богородице Руже која не вене" за сада непознат, јер још увек нису пронађене најближе паралеле са стиловима других мајстора, једна од претпоставки је да је он морао по-

[28] N. Makuljević, The „Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870, *Balcanica* XXXIV (2004), 385–405.

[29] П. Васић, „Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку", у *Градска култура на Балкану: Зборник радова (XV–XIX век)*, Београд, 1984, 231.

[30] П. Васић, *н. д.*, 230-231; Д. Давидов, „Позновизантијски и „барокни" манир у светогорској графици", у *Западноевропски барок и византијски свет: зборник радова са научног скупа*, Београд, 1991, 138-146.

Слика 5: Зограф Димитар (Даниил), син Михаила из Самарине, *Архимандрит Арсеније се обраћа Богородици*, икона за игуманский трон Бигорског манастира, 1833. (фотодокументација Републичког завода за заштита на спомениците на културата Скопје)

тицати из сликарског круга око зографа Михајла и његовог сина Димитра из Самарине, који су највише стварали у Крушеву и околини и који су заслужни за репрезентативан изглед изузетног иконостаса манастира Свети Јован Бигорски.[31] Та претпоставка се износи највише на основу стил-

[31] Међу досељеницима у Крушево, 1788. године, поред трговаца и занатлија, дошли су и Власи из Самарине у Епиру. Међу њима је била и породица Зиси. Тим презименом потписивао се Михаил зограф, првих година после доласка у Крушево, а и његови наследници ће касније бити познати под истим презименом. Најранији траг Михаилове делатности на простору Македоније везан је за годину 1826, када је израдио ћивот за Цркву Св. Димитрија у Битољу, на коме се налази потпис на грчком језику. То говори да је он био оформљен сликар пре доласка у Македонију, а да је свој занат научио од свог оца (чије име није познато), да би се касније усавршавао у неким од сликарских радионица у Солуну или на Светој Гори, можда и у неким центрима у Албанији. Михаил је имао два сина, Димитра и Николу, врсне зографе. Ова мала дружина је и прва сликарска група у Крушеву формирана крајем 20-их и почетком 30-их година IX века, позната као род Михаилови. (Ј. Андреевска, „Крушевски зографи-иконописци и њихово место у уметности Македоније XIX века", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 26 (1990) 292.

ског израза, смирене и зналачки изведене композиције, затим тамнијег инкарната светитеља, као и физиономија њиховог лица[32] (слика 5). Такође, увођење читавог репертоара декоративних елемената показатељ је западњачких утицаја на крушевске сликаре, док са друге стране, они носе све карактеристике поствизантијске сликарске традиције.[33] Њихово сликарство је садржало стилске карактеристике прве половине IX века са превагом елемената светогорског барока, већих манастира и цркава Егејског и Албанског приморја, али и Москопоља, Корче и Елбасана, ако се узму у обзир везе ових центара са Охридом и охридском сликарском тајфом која је деловала још у XVIII веку.

Слика 6: Дичо Зограф, *Богородица Пантонхара*, 1844. (Охрид, Галерија икона)

[32] Фотографија је добијена љубазношћу Мирјане Машнић из Републичког завода за заштита на спомениците на културата Скопје.

[33] Зографи из рода Михајлових издвајали су се од других сликара тог периода по цртежу и обрађању посебне пажње на композицију, што у њиховим делима заузима примарно место. Њихов колорит је такође препознатљив: највише су користили црвену, зелену, плаву, мрку, са свим нијансама; Ј. Андреевска, „Крушевски зографи-иконописци и њихово место у уметности Македоније XIX века", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 26 (1990) 296-298.

Највише утицаја ови зографи, Грко-Власи по пореклу, имаће на млађег члана њихове породице, Николу Михаилова, који ће средином и другом половином XIX века самостално радити у крушевском, прилепском и битољском крају, као и на стил најпродуктивнијег зографа из средине XIX века у Македонији, Дича Крстева из села Тресонче. А будући да Дичова Богородица Пантонхара[34] из 1844. године, која се чува у Галерији икона у Охриду (слика 6), има толико иконографске сличности са нашом иконом, опет постаје логична претпоставка да наш зограф долази из круга Михајла из Самарине, који је био Дичов учитељ. Са друге стране, велику дозу сличности у иконографији представе и композиционом решењу налазимо на икони „Богородица ружа која не вене" из XIX века која се чува као велика драгоценост грчког манастира Акатист у месту Периволаки[35] (слика 7), где

Слика 7: Непознати зограф, *Богородица Ружа која не вене*, манастир Акатист, Периволаки (Грчка), XIX век

[34] Љ. Стошић, *Богородица Пантонхара Дича Зографа*, 267-275.

[35] Т. ΕΙΔΗΣΕΙΣ, *Στην Ιερά Μονή Ακαθίστου Ύμνου θα ταφεί ο Μακαριστός Μητροπολίτης Αργολίδας Ετικέτες*, http://argolikeseidiseis.blogspot.com/2013/03/blog-post_ 4435.html (преузето 27. 11. 2013)

су, осим арханђела у врху који полажу круну на Богородичину главу, чак и доње угаоне картуше са светитељима, оивичене златним гирландама, и руже под Христовим ногама, у готово идентичном третману као на милановачкој икони.

Док су сигнатуре Светог Николе, Јована, Симеона и Саве Српског написане црквенословенским писмом, сигнатуре Богородице и Христа исписане су грчким алфабетом, што сведочи о могућем грчком пореклу нашег иконописца[36]. Репрезентативну икону Богородице је свакако радио за српске поручиоце, због којих је и наглашено присуство два српска светитеља. Култ Светог Симеона и Светог Саве Српског, утемељивача српске државе и оснивача независне српске цркве, установљен је још од XIII века[37] и од тада је синоним националног идентитета Срба, који је посебно истицан управо у временима под турском влашћу.[38]

Осим питања ауторства иконе, за сада ће остати нерешено и како и када је она доспела у храм Свете Тројице у Горњем Милановцу, од кога је старија скоро тридесет година. То питање остаје широко отворено јер заиста је велики број могућих одговора (нпр. да је икона првобитно припадала старијој цркви брвнари Светог Томе или неком другом храму у околини, затим да је поклоњена у доста каснијем временском периоду од свог настанка итд.). При томе не можемо да не поменемо могућност везе између ње и неимара кога је кнез Милош Обреновић изабрао да сагради цркву Свете Тројице. Наиме, Настас Ђорђевић, градитељ милановачке богомоље, рођен је у Охриду који је био тако близу зографима о којима је било речи, да је сама помисао да је он могао приложити икону након успешног завршетка зидања цркве 1862. године, више него привлачна.

[36] При чему зографа опет можемо пронаћи у кругу око Михаила и Димитра из Самарине, будући да је то грчко-влашка национална средина.

[37] С. Петковић, „Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама 16. века", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 26 (1990) 148.

[38] То је и био део верско-политичког програма Карловачке митрополије у циљу очувања националног идентитета.

Ana Bolović

Icon "Holy Virgin the Unwithering Rose" from the Church of Holy Trinity in Gornji Milanovac

Summary

This paper describes the icon of Virgin with Christ, such as "The Unwithering Rose" from 1831, which belongs to the Church of Holy Trinity in Gornji Milanovac, and it is considered one of a great iconographic rarity among the so far known iconographic valuables of the Rudnik and Takovo area. We still do not know not only the name of its creator, the gifted sholar and a zograph interested in theology, but also how and when this extraordinary iconographic work got into the church in Milanovac.

We can find some assumptions about the origin of the unknown zograph in the 19th century art of South Slavic regions, which were under the Turk control, referring more closely to the artistic circle of the zograph Mihailo and his son Dimitar from Samarin in Epir.

In the paper the emphasis is put not only on the similar examples of this iconographic type, but also on its theological interpretation. The basic composition of Virgin "The Unwithering Rose" was the product of Deesis iconography (of Theotokos Compuction), more precisely of Deesis icon where the archangels Michael and Gabriel were surrounding the Virgin Hodegetria as an Empress with the infant Christ on her lap. The rose flower as a metaphor of the Mother of God has its origin in the Akathist the Theotokos verses. More precisely, "The Holy Virgin the Unwithering Rose" is based on the direct transfer of the metaphors in the opening speech of the Virgin Akathist (3rd and 7th oicos) into the visual language, where it is referred to the Mother of God as to the "offspring of unfading shoots" and the "incorruptible flower". In addition, in the Canon Grateful to the Holy Mother of God, which was written by Josif Pesmopisac (Hymngrapher) in the 9th century, once more it is referred to the Holy Virgin as to "The Unwithering Flower". These metaphors, together with lots of others that are now present in the visual presentation of the Mother of God, tend to emphasise her sinlessness and virginity, and this is precisely the theological truth which is the basic motive for "The Holy Virgin the Unwithering Flower".

The characteristics of the iconographic style of the painter who painted the Holy Virgin in Milanovac, apart from possessing individual characteristics that

undoubtedly refer to his extraordinary craftsmanship, they posses general characteristics of sacred art of his time.

Specifically, in the area where the Orthodox population lived in Ottoman Empire, a distinctive work in iconography developed which incorporated the Eastern, Byzantine and Western Baroque elements. Post Byzantine Baroque is the most commonly used to name this style, whereas the "the zographic model of Orthodox painting" is the description which best fits the characteristics of the art that dominated the area of Southwestern Europe in the early 19th century, but especially after the edict in 1830, when there was "a real invasion of the zographs from the South" with the greatest intensity until 1870.

УДК: 78.071.1 Настасијевић С. ; 7.01

Миодраг С. Даниловић
Уметничка школа, Чачак

Истраживач уметничке тајне

Естетичка теорија Светомира Настасијевића

Апстракт: Рад се бави естетичком теоријом композитора Светомира Настасијевића изложеном у делу „Музика као општи феномен у уметностима" (1972), у коме је обрађен комплексан проблем односа музике и архитектуре, скулптуре, сликарства и поезије. Посебан акценат у интерпретацији стављен је на расветљавање извора Настасијевићеве естетике, сагледаних у ужем контексту формирања његове уметничке физиономије и ширем контексту, у коме су размотрене идеје које су имале пресудан утицај на генезу естетике модерне уметности. Такође, велики део рада посвећен је интерпретацији Настасијевићевог разматрања односа међу уметностима, и препознавању естетских критеријума којима се он води у процењивању дела уметности.

Кључне речи: Светомир Настасијевић, естетика, музика, музички феномени, архитектура, скулптура, сликарство, поезија, однос међу уметностима, елементи уметности, ритам, мелодија, хармонија, боја

Увертира

Књига „Музика као општи феномен у уметностима" Светомира Настасијевића (1902-1979) објављена је пре четири деценије у првом колу часописа „Замак културе" (Врњачка Бања 1972). Ово занимљиво дело, писано са амбицијом да се омогући „остварење једне Тоталне естетике чији би кључеви и мерила били музички феномени чије моћи продиру у тајне свих уметности", и да се на тај начин „оствари јединство естетског поља"[1], представља заокружен и целовит теоријски поглед на уметничко стварање, својеврсну рекапитулацију вишедеценијског стваралаштва овог архитекте, музичког педагога, критичара, полемичара и једног од најплоднијих

[1] С. Настасијевић, *Музика као општи феномен у уметностима*, Врњачка Бања, 1972, 72.

српских композитора 20. века[2]. Један од четворице Настасијевића чијим је стваралаштвом обележена епоха између два светска рата, Светомир је у овом делу у виду анализе односа музике и архитектуре, скулптуре, сликарства и поезије представио властито и укупно уметничко искуство своје породице чије је основно интересовање била Уметност, а језик споразумевања Музика. Стога је истраживач који себи поставља циљ да ово дело тумачи пред нимало лаким задатком. Многострукост увида и ширина сагледавања уметничке, стваралачке проблематике који су њиме захваћени могу га лако одвести на странпутицу и удаљити од суштине у којој и данас почива његов неумањени значај.

Оно што смо у овом случају тумачења, надамо се не и последњем (а свакако не и коначном!), разматрали као основну, окосну и полазишну тачку јесте покушај идентификовања и интерпретирања могућих извора Настасијевићеве естетичке теорије, како оних који су му били савремени, тако и оних који се у широј историјској перспективи указују као генератори његових базичних теоријских постулација. У овако назначеном смеру истраживања, подједнако важним чине се и принципи Настасијевићеве анализе односа уметности, њихова систематизација и синтеза, и на концу, истицање домета и значаја његових увида у контексту комплексне проблематике теорије и историје уметности 20. века. Све ово, свакако, нема пуно значење ако се из нашег фокуса изузму и околности настанка овог дела и услови у којима је оно пре четрдесет година угледало светлост дана. Због тога нам је у сврху његовог осветљавања са више полазишних тачака послужила разна грађа, која се креће од Настасијевићеве преписке, његових полемичких текстова и интервјуа, преко биографија и музиколошких студија на тему његовог рада и стваралаштва, до живе речи његових још трајућих пријатеља и познаника[3].

---

[2] С. Настасијевић, *Случај Д-р Милоја Милојевића*, Београд, 1940; *Пет опера Светомира Настасијевића*, Београд, 1961; *Општи каталог музичких дела Светомира Настасијевића компонованих од 1921-1963 године*, Београд, 1963; Г. Брили, *Светомир Настасијевић неимар балканске музике*, Београд, 1966; В. Перичић, *Музички стваоци у Србији*, Београд, 1969, 342-351; Г. Крајачић, *Чаробна фрула Светомира Настасијевића*, Врњачка Бања, 1980; Б. Руђинчанин, *Дневник бањских разговора*, Врњачка Бања, 2007, 237-257; композиторски рад Светомира Настасијевића представља посебну проблематику које ћемо се ми у овом раду дотаћи у оној мери у којој то захтева наша тема.

[3] Писање овог рада свесрдно су помогли господин Бошко Руђинчанин, пријатељ Светомира Настасијевића и уредник „Замка културе", који ми је уступио драгоцену грађу и живописном речју оживео сећање на Светомира Настасијевића, и Ана Боловић, кустос Музеја рудничко-таковског краја, која ми је пружила увид у музичку заоставштину и преписку Светомира Настасијевића, због чега им се овим поводом најсрдачније захваљујем.

Када је почетком седамдесетих година у једном разговору[4] упитан да оцени стање и деловање уметничке критике у савременом тренутку, Светомир Настасијевић је сасвим у маниру архитекте, дао један веома занимљив, такорећи полемичан одговор: „Имам врло чудну визију о бивствовању и деловању наше критике о свима врстама уметности: то је једна тврда, висока и многима неприступачна кула на три спрата. У приземљу станује Пређуткивање, на првом спрату Грдња, на другом Колебање, а на трећем Славопојка. У кулу могу да уђу само Критичари и „критичари", а од уметника стваралаца само они који припадају трећем спрату у коме станује Славопојка. На крају озбиљно предлажем да се „фришка" критика из дневних листова избаци. Уместо ње да се уведе културна, садржајна и објективна репортажа. Критику уступити стручним часописима. А у ону кулу уселио бих нове станаре: у приземљу Човек, на првом спрату Морал, на другом Истина, а на трећем Објективност". Надамо се да ће овај рад задовољити критеријуме које је Светомир Настасијевић поставио критичком промишљању уметности.

Први став: Човек

Излагања из којих се састоји књига „Музика као општи феномен у уметностима" Светомир Настасијевић писао је током 1965. и почетком 1966. године[5]. Замислио их је као серију предавања: у уводном делу изложио је базична полазишта своје естетике, која се укратко своде на истицање врхунског карактера музичке уметности, на тезу о музичком карактеру сваког акта истинске уметничке инспирације, на присутност музичких феномена у архитектури, вајарству, сликарству и поезији, и на музику као темељни принцип који нас уводи у кључне и основне проблеме стваралачке проблематике[6]. Ове своје тезе поткрепио је психолошким, анатомским и физолошким карактеристикама човекове природе, научним достигнућима акустике, оптике и теорије релативитета[7]. Овом уводу уследиле су разраде у виду поглавља у којима је обрадио проблем односа музике

[4] Разговор са Светомиром Настасијевићем под називом „Истраживачи музичких тајни" који је водио Бошко Руђинчанином објављен у: *Багдала-месечни лист за књижевност, уметност и културу*, 146, Крушевац (1971) 14-15.

[5] Г. Брили, *н. д.*, 33.

[6] С. Настасијевић, *Музика као општи феномен у уметностима*, Врњачка Бања 1972, 1-7.

[7] С. Настасијевић, *н. д.*, 7-15.

и архитектуре, музике и вајарства, музике и сликарства и музике и поезије[8]. Назначене поделе није се држао строго, тако да у појединим поглављима наилазимо на увиде који се не тичу само односа уметности коме је одређено поглавље посвећено, већ и на увиде који се тичу читаве области које ово дело својом целином захвата. Такође су поједина поглавља написана са више систематичности и мара, док се у некима основна линија прекида дигресијама које, иако изводе читаоца са основног курса излагања, свакако нису без интереса за разумевање целине ауторовог погледа на уметност.

Рукопис ове књиге чекао је шест година да буде објављен[9]. С обзиром на све већу популарност књижевног стваралаштва његовог брата Момчила у послератним деценијама, ова чињеница могла би да нас зачуди[10]. Грађа која делимично осветљава овај проблем и околности објављивања Светомирове књиге је његова преписка са Едвардом Гојем (1926-2000), професором на катедри за југословенску књижевност Универзитета у Кембрицу[11]. Повод њиховом познанству био је текст који се тицао два песничка циклуса Момчила Настасијевића, „Глухоте" и „Речи у камену" на коме је Гој те 1966. године, у којој је Светомир окончао писање „Музике као општег феномена у уметностима", предано радио. Увид у писма која су нередовним темпом ређали све до 1975. године, када се њихов контакт прекида, нуди обиље корисних информација. Гој је Светомировог брата Момчила сматрао „најоригиналнијим песником српским између два рата"[12] и истицао да његово стваралаштво доказује „банкротство назови-надреалиста као што су Марко Ристић, Дединац..."[13] У Светомиру је Гој пронашао поузданог тумача Момчилове поезије и посредника објављивању његовог огледа „О два

[8] *Исто*, 16-78.

[9] Према сведочењу господина Бошка Руђинчанина, није постојала добра воља да се ово дело објави.

[10] Према библиографији приређивача Сабраних дела Момчила Настасијевића Новице Петковића, која садржи 840 јединица, у периоду 1954-1972 објављено је око две стотине радова на тему Момчиловог стваралаштва. За ово види: *Сабрана дела Момчила Настасијевића*, књига четврта, Горњи Милановац, 1991, 643-746.

[11] Писма Светомира Настасијевића из преписке Едварда Гоја, којих је укупно 15 на броју, доступна су на http://web.archive.org/web/20010218172406/http://www.ac.wwu.edu/~kritika/NastasA.html; писма Едварда Гоја из преписке Светомира Настасијевића, укупно 8 на броју, која се чувају у Музеју рудничко-таковског краја, збирка Легат Настасијевића, заведена су под инвентарним бројевима Л-1239, Л-1242, Л-1244, Л-1262 (преписка броји укупно 46 инвентарних јединица, с тим што на сваку јединицу долази по три писма, *прим. аут*.)

[12] Писмо Едварда Гоја датовано на 8. мај 1966. године, Музеј рудничко-таковског краја, Легат Настасијевића, Л-1244

[13] Писмо Едварда Гоја датовано на 6. јуни 1966. године, Музеј рудничко-таковског краја, Легат Настасијевића, Л-1244

лирска циклуса Момчила Настасијевића"[14], човека изванредно упућеног у уметничко стваралаштво са којим је могао да расправља о проблемима естетике и теорије уметности, док је Светомир у Гоју пронашао могућност да популарише стваралаштво свога брата и превођење његових дела, као и саговорника са којим је могао да расправља о теми која га је у то време заокупљала: о односу музике и других уметности, у овом случају музике и поезије. У последњем писму које је упутио Едварду Гоју Светомир Настасијевић са задовољством истиче да је „написао једну интересантну књигу"[15], да је „већи број личности са нарочитим интересовањем прочитало његово дело," да су га „прихватили и обележили као новију и оригиналну естетику", и да му је истом приликом шаље и моли за његово мишљење[16]. Била је то књига „Музика као општи феномен у уметностима".

Други став: Морал

У уводу дела које разматрамо Светомир Настасијевић је у облику заокруженог система изложио свој поглед на процес уметничког стварања. Уметничко дело, као израз подсвесне и емотивне основе човековог душевног живота, развија се по етапама уобличавања у којима учествују све човекове интелектуалне и психичке способности, или како их он на самом почетку текста означава „духовно прожимајуће појаве". То су инспирација, интуиција, инвенција и имагинација. Емоцију је означио као „континуалну духовно-физиолошку снагу", а интелигенцију као вишу свест која има значајну улогу регулативног принципа. Игра и садејство свих наведених духовно-прожимајућих и интелектуалних човекових способности предуслов је сваког дубоког и истинског стваралаштва, а недостатком неких међу њима, или негативним деловањем емоције без контроле разума, стваралаштво има за резултат имитацију, гримасу и афекат[17]. Разлози који ово узрокују су следећи: инвенција и имагинација одговарају етапама умет-

[14] Текст Едварда Гоја, *О два лирска циклуса Момчила Настасијевића*, објављен је 1969. године у три броја, 127. октобарском, 128. новембарском, и 129. децембарском, крушевачке *Багдале* залагањем Светомира Настасијевића и у преводу Мирослава Настасијевића (1939-1998), а исте године појавио се и као сепарат у виду брошуре.

[15] Под овим „написао" Светомир подразумева објавио, пошто је књига објављена три године раније.

[16] Писмо Светомира Настасијевића датовано на 24. мај 1975. године, http://web.archive.org/web/20010218172406/http://www.ac.wwu.edu/~kritika/NastasA.html

[17] С. Настасијевић, *Музика као општи феномен у уметностима*, Врњачка Бања, 1972, 1-3.

ничког уобличавања на којима дело стиче свој облик, па их је стога могуће имитирати и подражавати, што је својство слабих талената. Дубока основа инспирације и интуиције из које истинско уметничко дело нужно мора произићи затворена је у интимни доживљај уметника и то је нешто што се не може подражавати. Због тога уметност која се ствара из афекта и подражавања површних и неискрених емоција не може имати за резултате значајна дела[18].

Према значају који у њима има емоција, Светомир је уметности поделио на „топле, немирне и узбуђујуће" (музика и поезија) и оне у којима она делује у „сублимираној форми" (вајарство, архитектура)[19]. Сликарство према овоме стоји на средокрађи између „мирних" и „немирних" уметности. Емоција, поред улоге критеријума класификације[20], за њега има још један значај. Она је животворни импулс који уједињује човекове способности у тренутку обликовања уметничког дела и у том смислу појављује се и као „творачка сила у духу ствараоца, и као изражајни квалитет на примаоце вредности једног уметничког дела". То се не одиграва спонтано, већ посредством имагинације и инвенције, развијањем и транспозицијом емотивних импулса[21].

Овако представљен процес уметничке креације он потом ставља у функцију тезе на којој почива целина свих разматрања којима се бави у овоме делу. Та теза, овлашно назначена у првом ставу, сада ће имати да буде размотрена и интерпретирана у оној мери у којој њена присутност и значај у Светомировим запажањима и увидима имају суштинску улогу.

Светомир музику узима за општи феномен свих уметности. Она у укупном стваралаштву, по њему, делује на више нивоа. Најпре се јавља на несвесном нивоу, нивоу инспирације и интуиције великих стваралаца и генијалних уметника, као њихов основни карактер, као „мелодијски наговештена духовност"[22]. Развијањем и реализацијом ове, по свом основном карактеру музичке инспирације, остварују се велика уметничка дела свих врста уметности која су неминовно прожета музичким феноменима. Ове

[18] С. Настасијевић, *н.д.*, 3.

[19] *Исто*, 2; занимљиво је поменути да је још у античким естетичким теоријама постојала подела на експресивне (поезија, музика, игра) и контемплативне (сликарство, скулптура, архитектура) уметности; за ово види: *Однос међу уметностима*, приредила Б. Милијић, Београд, 1978, 9-10.

[20] Са овим у вези, на другој страни увода Настасијевић помиње филозофски правац под називом емоционализам; за емоционализам упореди: http://www.victorianweb.org/philosophy/phil4.html

[21] С. Настасијевић, *н. д.*, 2.

[22] *Исто*, 3.

музичке феномене он карактерише најпре као „ликовну и поетску ритмику, мелодику и хармонију које прожимају све уметности", а потом, што је за нас много значајније, „као нужне апстрактне елементе сваког правог уметничког дела" који сачињавају његов органски карактер[23]. Музика се, следствено овоме јавља и на трећем нивоу, на нивоу рецепције уметничког дела. Као што је свака велика уметничка инспирација музичког карактера, такав је нужно и карактер њених крајњих и врхунских израза, или, Светомировим речима: „Велика уметничка дела рађају се из подсвесне неопходности музичких зрачења човековог духа, и остварују свој завршни израз у крајњим еманацијама тих музичких неопходности". Због тога се „полови сваког уметничког дела, тј. његов корен и његов цвет додирују присуством својих музичких феномена"[24].

Опишимо сада Светомирову схему којом је илустровао назначене ставове (цртеж на страни 74). Он је у њој уметности груписао на начин да архитектура и музика заузимају крајње полове, док је између њих поређао вајарство, сликарство и поезију. Када, међутим, интерпретира овај распоред он износи један значајан увид: „У нашој шематској поставци духовних процеса уметничког стварања ставили смо скулптуру, сликарство и поезију између архитектуре и музике, не због тога што су те две уметности тако удаљене једна од друге, већ због њихове фундаменталне снаге испробаних и озакоњених форми и њихових највиших домета духовних израза, који у крајњој линији иду до апстрактности. У ствари, архитектура и музика сачињавају два пола уметничког стваралаштва који се крећу од формализма до апстракције, али тако да су обадве у одговарајућој мери прожете формализмом и апстракцијом. Скулптура, сликарство и поезија у овом поларитету, својствима својих специфичних изражајних средстава, делују као садржајни животни медијуми човека одржавани и потхрањивани формализмом и апстрактношћу архитектуре и музике". Разматрајући овако, он закључује да „за остваривање архитектонских и музичких дела нису пресудна реална дата" која у вајарству, сликарству и поезији имају одлучујућу улогу. Због тога је главни проблем ликовног и поетског стварања тај да се ослоне на човека и природу и да се истовремено што више од њих ослободе и удаље, тј. да се реално претвори у визонарско до те мере „да све компоненте њихових изражаја буду прожете музичким феноменима"[25].

[23] *Исто*, 5.
[24] *Исто*, 6.
[25] *Исто*, 5, 20-21.

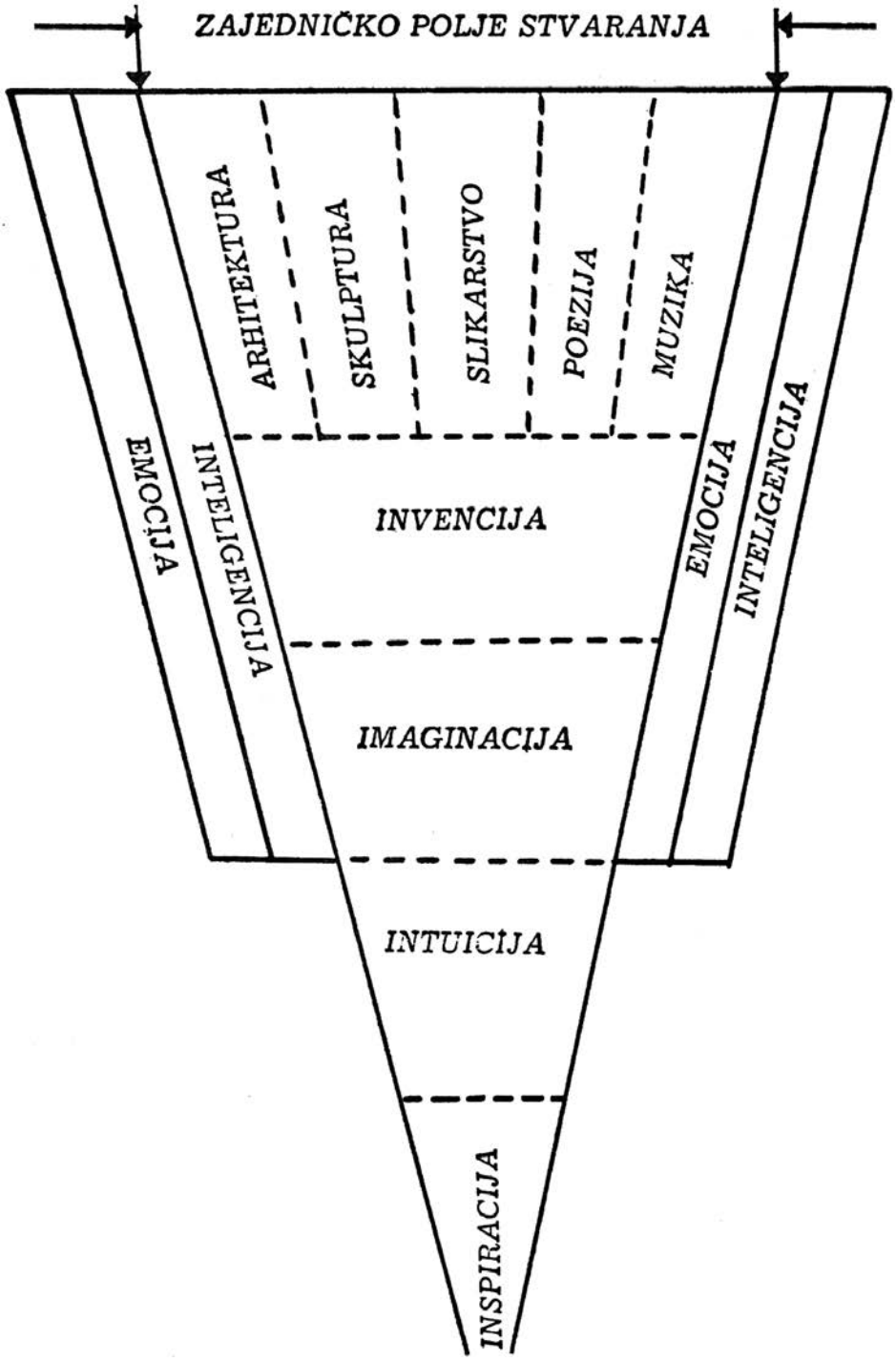
ZAJEDNIČKO POLJE STVARANJA
ARHITEKTURA
SKULPTURA
SLIKARSTVO
POEZIJA
MUZIKA
EMOCIJA
INTELIGENCIJA
INVENCIJA
EMOCIJA
INTELIGENCIJA
IMAGINACIJA
INTUICIJA
INSPIRACIJA

Трећи став: Истина

У своме делу „The Wtitter in Extremis: Expresionism in Twentieth – Century German Literature" амерички научник Волтер Сокел истиче као начелне карактеристике модерне уметности раскид са аристотеловским концептом мимезиса и усвајање принципа музичке композиције у другим уметностима[26]. Доминација структуралних принципа музике у грађењу уметничких дела има своју генезу и у сфери друштвене историје и у сфери историје идеја, па ћемо се стога у разматрању ове проблематике задржати онолико колико то захтева наша тема[27].

Раскид са мимезисом, принципом подражавања усмереним на представљање предмета којима смо окружени у свету појава, отворио је неистражено поље које почива иза свега појавног. Преиспитујући на мимезису заснивану традиционалну естетику Артур Шопенхауер (1788-1860) је за основни циљ уметности одредио нешто сасвим друго: не подражавање света феномена, него „миметичку презентацију платонских идеја на којима су утемељени предмети који конституишу свет феноменалне појавности"[28]. Са друге стране неподражавалачка уметност музике изузетак је од овог правила. Музика, која према Шопенхауеру стоји према општости појмова у оном односу у коме појмови стоје према стварима[29], не може подражавати ни свет појава, ни свет идеја. Она је израз метафизичке истине која стоји иза појавног, или да употребимо његов термин, израз Воље. Како Воља представља метафизички основ целокупне егзистенције, и како она из себе генерише свет идеја, музика је на вишем ступњу од осталих уметности[30].

---

[26] W. H. Sokel, *The Writter in Extremis: Expressionism in twentieth-century German Literature*, Stanford 1959, 7, 26.

[27] Место које је скулптура имала у античком периоду, архитектура у средњевековном, сликарство у периоду Ренесансе, у епохи Романтизма осваја музика; урбана регулација Париза обављена средином 19. века, којом је зграда Опере стављена у средиште пресека главних саобраћајница, симболички је је истакла значај музике у практиковању друштвених ритуала; за ово упореди: Б. Милијић, прир. *Однос међу уметностима*, Београд, 1978, 16; М. Трактенберг, Деветнаести век, у М. Р. Перовић, *Историја модерне архитектуре-антологија текстова 2/А*, Београд, 2008, 88-131, нарочито 102-103.

[28] R. T. Gray, *Methaphysical Mimesis: Nietzche's Geburt der Tragödie and the Aesthetics of Literary Expressionism*, у: *A Companion to the Literature of German Expressionism*, edited by N. H. Donahue, New York, 2005, 39-69, нарочито 45.

[29] Ф. Ниче, *Рођење трагедије из духа музике*, Београд, 2001, 149-152.

[30] R. T. Gray, *н.д.*, 45-46.

Крећући се линијом ових основних поставки Шопенхауерове естетике и следећи „упутство хеленске божанске симболике"[31] Фридрих Ниче (1844-1900) је у свом првом делу „Рођење трагедије из духа музике" формулисао своју естетичку теорију. Према Ричарду Т. Грају, Ничеова естетика је истовремено и модернистичка и антимодернистичка. Модернистичка је тиме што „нигде расправа о парадигматском статусу музике за уметност у целини није спроведена тако убедљиво", а антимодернистичка је тиме што „Ниче, пратећи модел који је усвојио од Шопенхауера, спроводи расправу о валоризовању музике и дионизијских естетичких принципа на бази стриктних аргумената о мимезису"[32]. Код Ничеа визуелне и вербалне уметности припадају аполонијском свету сна и стога је њихов циљ да средствима алегоријског представљања прикажу универзалност и истину дионизијске музике[33]. Узећемо два примера да илуструјемо овај принцип. На једном месту, разматрајући садејство дониског и аполонског начела у процесу стварања драмске уметности Ниче га илуструје Шилеровим (1759-1805) описом процеса песничког стварања: „Осећање се у мени јавља без одређеног јасног предмета; он се тек касније уобличава. Претходи му извесно музикално расположење и тек на то се у мени надовезује песничка замисао"[34]. На другом месту, развијајући тезу о „исконској мелодији" у народним песмама он истиче да у „песничком стварању народне песме језик видимо у најјачој напрегнутости тежње да подражава музику" тако да „реч, појам, слика траже израз аналоган музици и морају да искусе моћ музике на себи"[35]. Ако однос музике и песничке уметности из наведених примера схватимо у ширем смислу, као однос музике и подражавалачких уметности у целини, проблем идентификовања извора ставова изложених у делу „Музика као општи феномен у уметностима" чини нам се решив[36], али да би то решавање потврдили и осигурали осврнимо се на Настасијевићево стваралаштво, посебно на његову рану фазу у којој се зачињу идеје пресудне за његов целокупни поглед на уметност.

---

[31] Види предговор Милоша Н. Ђурића у Ф. Ниче, *н.д.*, нарочито 10-14; О утицају Ничеа на Модерну уметност види предговор приређивача у *A Companion to the Literature of German Expressionism, edited by N. H. Donahue*, New York, 2005, 1-39, нарочито 6-8.

[32] R. T. Gray, *н. д.*, 42-43.

[33] *Исто*, 58-59.

[34] Ф. Ниче, *н. д.*, 74.

[35] *Исто*, 80-82.

[36] За рецепцију Шопенхауерових и Ничеових идеја у нашој средини треће деценије 20. века нарочито је био заслужан професор Бранислав Петронијевић (1875-1954); за ово упореди: *Сабрана дела Бранислава Петронијевића*, књига пета, Београд, 1998, 385-629.

Светомир Настасијевић (први здесна) са М. Живановићем и Б. Рујинчанином, Врњачка Бања

Светомир Настасијевић почиње се музиком озбиљно бавити почетком двадесетих година 20. века[37]. Околности у којима се он развија веома су специфичне: музика представља једно од сталних интересовања његове породице, и сва тројица његове браће, Живорад-сликар (1893-1966), Момчило-песник (1894-1938), Славомир-писац (1904-1983), успешно владају неким музичким инструментом. Истовремено се, у периоду између 1924. и 1938. у дому Настасијевића устаљују недељна окупљања која имају карактер својеврсног уметничког салона. Стални посетиоци овога салона

[37] Г. Брили, *н. д.*, 5

били су Исидора Секулић, Милош Црњански, Растко Петровић, Станислав Винавер, Раде Драинац, Димитрије Митриновић, Душан Матић... Поред дискусија о уметности и савременим темама, музика је представљала једну од најзначајнијих активности ових окупљања[38]. Оно што је такође веома значајно за генезу Светомирове уметничке физиономије јесте уметничка клима двадесетих година[39]. То је период у коме се догађа оно што би се могло окарактерисати као померање тежишта поетске парадигме. Узор епског, десетерачког казивања који је одјекивао у нашој уметности у периоду пред балканске и Први светски рат чује се све тише, а вредност старијих, лирских модела фолклорног песништва, ближих поратној епохи биће истакнути у два теоријско-полемичка текста Светислава Стефановића (1877-1944) из 1923. године: „Савремена уметност и појава примитивизма" и „О митолошким песмама и темама из наше народне поезије". Песници који ће тежити да се ослободе од укалупљених норми стандардног језика, и који ће у древним митолошким слојевима језика трагати за његовим есенцијалним музичким вредностима, поћи ће овим смером. Као узори поетског говора чијим је креативним рекреирањем требало из језика ослободити „исконску мелодију" наводе се бугарштичка поезија и „лирска замуцкивања нашег југа". Својим трагалаштвом у назначеној територији истакли су се Станислав Винавер, Растко Петровић и Момчило Настасијевић. Премда су различито дефинисали поетичке формуле и принципе које су тежили да открију (Винавер је ослушкивао „родну мелодију", Растко је трагао за „прамелодијом", Момчило се залагао за „матерњу мелодију") јасно је да је посреди иста ствар[40].

Поетичко начело „матерње мелодије" имаће пресудан значај у стваралаштву Светомира Настасијевића. Тежњу, да се „из матерњег поетског језика оствари матерња мелодија" тако да „реч и мелос буду нераздвојна целина", он и Момчило развили су 1927. године током рада на музичкој драми „Међулушко благо"[41]. У овом делу „матерња мелодија" функционише на

[38] *Сабрана дела Момчила Настасијевића*, књига четврта, Горњи Милановац, 1991, 634-635; Т. Чолак-Антић, „Београдски салони", у *Тајне Настасијевића*, Београд, 2009, 30-36; В. Димитријевић, *Светац српског језика*, Горњи Милановац, 2011, 21-24.

[39] Р. Вучетић Младеновић, *Европа на Калемегдану*, Београд, 2003.

[40] О померању тежишта поетске парадигме и осталим аспектима овог проблема види: В. Ма ковић, *Српска Модерна: Културни обрасци и књижевне идеје*, Београд, 2007, 110-129.

[41] Види Поговор музичке драме „Међулушко благо" који су потписали Момчило и Светомир Настасијевић у М. Настасијевић, *Целокупна дела, књига шеста: Музичке драме*, Београд, 1938, 53-57; Г. Брили, н. д., 12-14.

три нивоа: као структурални принцип градње, као тематска окосница и као принципијелна новина коју су увели, као „надмотив"[42]. Шире образложена, она ће свој довршени, теоријски, експлицитни облик доживети у Момчиловим есејистичким радовима[43], док ће у његовој песничкој и Светомировој композиторској пракси надаље деловати у имплицитном облику[44].

Вратимо се сада Светомировим закључцима о проблему музичких феномена и њиховом значају у уметностима изложеним у другом ставу. Карактеришући музичке феномене „као нужне апстрактне елементе сваког правог уметничког дела" он музици признаје значај доминантне уметности, уметности на чије структуралне и естетске принципе треба да се угледају подражавалачке уметности. Са друге стране, став да суштинска проблематика подражавалачких уметности јесте њихово истовремено ослањање на „реалне дате" и удаљавање од њих како би се реално претворило у визонарско у тој мери „да све компоненте њихових изражаја буду прожете музичким феноменима" не представља ништа друго до раскид са традиционалном естетичком теоријом. Да закључимо: Светомирови ставови осветљени Сокеловом тезом потврђују изразити модернизам његове естетике. Сада нам још остаје да видимо каквим примерима је протумачио и представио своју естетичку теорију.

Четврти став: Објективност

Једна од вредности Настасијевићевог текста је чињеница да он своје ставове образлаже не само филозофским, већ и аргументима науке. Штавише, различити путеви којима се стиже до сазнања, пут логичног, дискурзивног мишљења и истраживања, и пут интуитивних продора и увида, за њега су једнако вредни, и сваки од њих има своју функцију и своју

[42] Надмотив представља разраду вагнеровског лајтмотива; у питању је музички мотив који се провлачи кроз целу музичку драму у функцији остварења њеног трагичног јединства и са циљем да се „тонски прожима и усмерава биће"; за ово види: Г. Брили, *н.д.*, 11; О значају Вагнера у стваралаштву Светомира Настасијевића види: Г. Крајачић, *Чаробна фрула Светомира Настасијевића*, Врњачка Бања, 1980, 27-31; Г. Крајачић, „Светомир Настасијевић", у *Тајне Настасијевића*, Београд, 2009, 84-90.

[43] У питању су два есеја, „За народну мелодију" (1927) и „За матерњу мелодију" (1929), кључна за разумевање Момчиловог стваралаштва; за ово и остале Момчилове ставове о музици види: *Сабрана дела Момчила Настасијевића*, књига четврта, Горњи Милановац, 1991.

[44] У разговору објављеном у *Багдала-месечни лист за књижевност, уметност и културу*, бр. 146, Крушевац, 1971, 15, дакле скоро пола века од компоновања „Међулушког блага", Светомир Настасијевић је истакао поетичко начело „матерње мелодије" као основни принцип свог стваралаштва.

Светомир Настасијевић са сестром Славком (други здесна), М. Живановићем и Б. Руђинчанином, Врњачка Бања

важност. Тако је, сасвим у духу назначених ставова, у уводном поглављу разматрање кључног значаја музичких феномена у „остварењу јединства естетског поља" и „Тоталне естетике" аргументовао научним достигнућима анатомије, физиологије, психологије и физике имајући све време пред очима интуитивна сазнања која је стекао својим вишедеценијским уметничким радом[45].

Полазећи најпре од карактеристика чула слуха и равнотеже, и психолошких анализа звучних и статичких осећаја, Настасијевић подвлачи чињеницу да ова чула представљају поуздане инструменте човековог сазнања простора и времена, а то су математички гледано геометријска и аритметичка сазнања. Простор и време као кантовске форме сазнања и као елементи јединственог четвородимензионалног просторно-временског континуума, коренски прожимају све уметности и могу бити појмљени само интуитивно: простор схватамо као однос предмета који га заузимају, а време као сукцесивни низ догађаја. Али, ако поменуту Ајнштајнову категорију простор-време преселимо из сфере математике у сферу уметничке

[45] С. Настасијевић, *Музика као општи феномен у уметностима*, Врњачка Бања, 1972, 16-17, 46-56.

интуиције „наћићемо и ту одговарајући простор могућег *реда* уметнички обликованих и одуховљених предмета, а исто тако осетићемо и време као могући ред уметнички фиксираних *догађаја*". Према овоме музика је уметност која „својом просторно-временском суштином остварује прожимајући континуум свемирског простора-времена, јер се она остварује у великој мери интуитивним поимањем овог континуума, садржавајући у себи извесне геометријске феномене простора и математичке феномене времена". Због овога је сазнање „простора и времена у којима егзистира уметност" могуће само дубљим продирањем у „феномене музике и музичке феномене у уметностима"[46].

Однос међу уметностима Настасијевић је спровео служећи се назначеном методом. Закључци до којих је дошао крећу се, изложени у четири засебна поглавља, на три нивоа: најпре је поредио елементе музике са елементима архитектуре, скулптуре, сликарства и поезије, затим је на одабраним примерима образлагао њихове структуралне аналогије, да би се најпосле залагао за поимање различитих видова уметничког стваралаштва као целине и њихово упоредно проучавање у оквиру засебног историјског контекста[47]. Два основна елемента која Настасијевић приписује свим уметностима које пореди са музиком су ритам и мелодија, а начело њиховог артикулисања и саглашавања је контрапункт[48]. Тако, поред ритма, који у музици оставља утисак непоколебљивог кретања напред, имамо архитектонски ритам, скулпторски ритам, сликарски ритам и метрику у поезији[49]. Исто важи и за мелодију, којој у архитектури проналази еквивалент у линеарности, код скулптуре у контури форме, у сликарству у начину како се у поређењу са сложеним музичким тоновима понашају сложене мешавине боја и нијансе, док у поезији еквивалент музичке мелодије представља „поетско казивање", говор снажно натопљен музичким феноменима, при чему и музика, „тонско казивање", и поезија имају заједнички корен у „матерњој мелодији"[50]. Ови елементи у различитим

[46] С. Настасијевић, *н. д.*, 7-15, нарочито 14-15.

[47] Настасијевић у своме излагању није строг у погледу назначене шеме: могло би се рећи да је писање појединих поглавља спроводио са унапред разрађеним планом, док са неким другим то није случај; за ово упореди поглавља Архитектура и музика и Скулптура и музика 16-29, 30-46.

[48] С. Настасијевић, *н. д.*, 8, 17, 56.

[49] *Исто*, 18-19, 36, 56-60, 75.

[50] *Исто*, 19, 30-31 и 45, 54-57, 63-70; потребно је нагласити да у погледу односа музике и поезије Настасијевић идентификује Романтизам као епоху у којој је као императив сарадње музике и поезије истакнуто њихово сједињавање и саглашавање ради остварења јединственог тока речи и мелоса, 72-73.

облицима улазе у састав комплекснијих структура чије формулисање, „вештину саглашавања различитих гласова према начелу хармоничности", представљају музички, архитектонски, скулпторски, сликарски контрапункт. Разуме се да наведени елементи не дејствују на исти начин, да се њихове структуре не остварују истом логиком, па се према томе утисци ритма, мелодије, хармоније и боје разликују од уметности до уметности, а према томе и начин на који се оне односе.

Осврнимо се стога детаљније на аналогије у појединачним случајевима, са нагласком на однос музике и визуелних уметности[51]. Поред ритма и мелодије, елементи музике којима је Настасијевић пронашао еквиваленте у архитектури су хармонија и боја[52]. У архитектури хармонија се појављује као однос маса и волумена, а боја као изражајност материјала од којег је грађевина направљена. Основна разлика између ових уметности је та што се музичко простирање поима као кретање, док статично, архитектонско простирање може створити утисак кретања. Овај утисак ствара се сагласјем ритма, мелодије, хармоније и боје, тј. контрапунктом ритма, линеарности, маса и материјала од којег је нека грађевина начињена[53].

У погледу скулптуре, музички елемент ритма има свој еквивалент у „пластици" која представља његов завршни домет и израз, а музички елемент хармоније кореспондира са оним што он назива „ситном пластиком". У првом случају јасно је да је у питању однос крупних и ситних планова и однос волумена једног скулпторског дела, а у другом је у питању начело обликовања којим се целина једне скулптуре остварује у сагласју свих њених делова и њене целине[54]. Проблем боје у скулптури Настасијевић је изоставио, али ако следимо начин на који је овај проблем решио у случају архитектуре, свакако да ће и у скулптури боју представљати изражајност материјала од којег је она начињена.

Као основни и главни елемент сликарства Настасијевић је означио боју. Феномен боје у сликарству најприближнији је феномену звука, тј. тона у музици. Полазећи од чињеница да су и звук и боја таласне природе,

[51] Овде ћемо се више бавити односом музике и визуелних уметности јер су начелни аспекти односа музике и поезије већ интерпретирани.

[52] Музичку хармонију Настасијевић дефинише (*н. д.*, страна 18) као „физичко-садржајну појаву која својим присуством и деловањем потврђује све комплексне вредности мелодије, али их у исто време продубљује и разрешава", а музичку боју као сагласје интервалских односа мелодије, тонских склопова хармоније и тонских особина инструмената и њихових регистара.

[53] *Исто*, 18-20.

[54] *Исто*, 36.

да се звучно треперење и треперење боја у опсегу у коме их региструју наше ухо и око одвијају на аналоган начин, изнео је закључак о могућности синестетичког доживљаја ових елемената две различите уметности. Музички тон, према овоме, може бити представљен сложеном мешавином боја или сликом, док се у сликарским тоновима може чути хармонија звучних тонова; музичка скала састављена од сложених тонова има свој еквивалент у нијансама сложених сликарских тонова; елементу хармоније у музици одговара „помешана" сликарска боја[55].

Овако, у начелном смислу изгледају сличности елемената музике и елемената ликовних уметности. У чему се огледа разлика ових елемената, њихово саглашавање и утисци које повезани у комплексније структуре производе?

Анализу односа музике и архитектуре Настасијевић је започео једном својом младалачком недоумицом. На почетку каријере прочитао је запажање о „музици као течној архитектури и архитектури као смрзнутој музици", запажање чије порекло не наводи, а које дугујемо Гетеу (1749-1832) и Шелингу (1775-1854)[56]. Проблем за разумевање нису му тада представљале раширене и познате аналогије о „монолитности" музичке хармоније и „звучној архитектоници" за које је примере могао да пронађе у своме искуству. Временом ће за њега ово запажање постати разумљивије, и у разматрању односа феномена музике и архитектуре он ће се на њега ослањати више пута. Ипак, оно представља, као и други слични примери које наводи, „афористички збијену формулацију", тек наговештај решења овог проблема[57].

Начелни проблем разлике елемента ритма у архитектури и музици састоји се у томе што музички ритам представља основно начело структурирања једног линеарног временског тока који поимамо хоризонтално, док у архитектури имамо хоризонтални и вертикални просторни ритам ношених и носећих елемената, маса и волумена, и утисак који се остварује њиховом целином. Међутим и у музици се може створити утисак вертикалног ритма који се производи кретањем интервалских мелодијских растојања навише и наниже[58]. Са друге стране, мелодичност архитекуре састоји се у контурама њених маса, волумена и силуети једне грађевине,

[55] *Исто*, 13-14, 46-52; упореди: Ј. Итен, *Уметност боје*, Београд 1973, 18-20.

[56] Ј. Петер Екерман, *Разговори са Гетеом у последњим годинама његовог живота*, Београд 2006, 314-315; Ф. В. Ј. Шелинг, *Списи из филозофије уметности*, Сремски Карловци-Нови Сад, 1991, 65-70.

[57] С. Настасијевић, *н. д.*, 16-17.

[58] *Исто*, 18-19.

дакле у квалитетима њене линеарности[59]. У саглашавању хармонских и мелодијских елемената музике и у артикулацији одговарајућих елемената у архитектури могу се пронаћи слични естетски ефекти. У хомофоном, вертикалном стилу компоновања мелодијска линија подржава се хармонским структурама које истичу њену линеарност, стварају утисак њене волуминозности и потенцирају њену садржајност. Овај стил, који се одликује статичношћу и чврстином, у архитектури има аналогију која се постиже потенцирањем утиска који ствара стабилност њеног конструктивног склопа. Њему супротан је полифони хоризонтални стил, у коме се звучање једне мелодијске линије усаглашава са звучањем још једне или више музичких линија. Звучно ткање које се ствара на овај начин еквивалентно је утиску покренутости архитектонских маса који доживљавамо код грађевина које је Пол Валери (1871-1945) оценио као „певајуће"[60]. Оно што такође важи за архитектуру, као уосталом и за скулптуру и сликарство у односу на музику, је могућност сагласја естетских ефеката композиционих структура ових уметности и музичких облика. На примерима сложене песме, ронда, сонатног облика, сонате и фуге Настасијевић је показао да се елементи сложених грађевина и грађевине унутар једне комплексније урбане целине организовати на исти начин као што се музичка „грађа" артикулише у овим облицима, с том разликом што контрапунктско саглашавање архитектонских елемената има много огољенији и чистији вид него у што је то случај у музици[61].

Као основни мотив скулпторске уметности Настасијевић је истакао људско тело и његово дејство у простору. Ово дејство склопом својих елемената и својим карактером приближава се деловању музике на сасвим особен начин, другачији него код осталих уметности. На почетку поглавља о односу музике и архитекуре наилазимо на занимљива запажања о карактеру музичке мелодије: слушајући музику у којој мелодија доминира добијамо утисак о мелодијском кретању као кривој линији која се привидно пружа у равни, док се она реално остварује у простору. Али, ако мелодију осмотримо са гледишта физичких и математичких законитости, она се у координатном систему равни може графички представити као крива линија, док се у координатном систему простора може представити као витоперна површина или као правилна или неправилна сферична појава.

[59] *Исто*, 19.
[60] *Исто*, 17-18, 26-29.
[61] *Исто*, 22-26.

Исто важи и за хармонију која у простору-времену делује као сферична појава[62]. Због чега је ово важно? Када посматрамо мотив усамљене људске фигуре остварен у скулптури, он својом самосталношћу и издвојеношћу остварује утисак који је могуће повезати са дејством просте једногласне песме која подразумева слободно и самостално мелодијско развијање. Такође, у истом случају, маркантност главних, доминантних мотива скулпторске обраде и њиховог дејства у складу са споредним мотивима, делује попут хармонских структура остварених у музици[63]. Крећући се са ових полазишта Настасијевић је могао да своје увиде о основним формалним проблемима скулптуре и њиховом односу са музиком формулише на један овако консеквентан начин: „Напред смо поменули да су музички феномени у скулптури најпре запажљиви као једна општа изражајна целина, као потпуно одређена и сталожена целина, једне до у танчине остварене хармоније и да и та хармонија проистиче из врло сложених односа покрета, пластике и линија, при чему *покрет* сматрамо као општи израз садржине дела, *пластику* као завршну границу домета и израза ритма, а *линију* као *мелодију*, управо као распевану контуру форме. Овако виђење ствари упућује нас на закључак да су код једне скулпторске фигуре покрети и линије гранични домети њене форме, а крупна и ситна пластика елементи који остварују повезаност и равнотежу тих граничних домета, као што хармонија у музици испуњава и продубљује форму и одржава равнотежу и континуитет ритма и мелодије"[64].

Овај увид он развија на обиљу примера, „Милоској Венери" (Лувр, Париз), Микеланђеловом (1475-1564) „Окованом робу" (Лувр, Париз) и „Аурори"[65] (Капела Медичи, Фиренца), док у случају комплекснијих вишефигуралних вајарских целина долази до истог закључка као и у односу између архитектуре и музике: начин саглашавања мелодија у музичким облицима може се применити приликом тумачења скулпторских дела. На примерима скулпторских група „Ниоба са својом најмлађом ћерком" (Галерија Уфици, Фиренца), „Гал се убија пошто је убио своју жену"(Народ-

[62] *Исто*, 18.

[63] *Исто*, 30-31, 45.

[64] *Исто*, 36.

[65] *Исто*, 37-45; За извор свих примера којима образлаже своје увиде Настасијевић је узео „Аполо" Саломона Ренака истичући као врлине овог општег прегледа његов информативни карактер и доступност широкој читатељској публици; са овим у вези, занимљиво је да чини грешку у случају „Милоске Венере" наводећи је као дело скулптора Фидије; упореди: С. Ренак, *Аполо*, Београд, 2004, 79-80, 295-298.

ни музеј, Рим) и „Лаокоон" (Лувр, Париз) посматрао је начин на који се доминантни композициони акценти развијају у вајарској пластици поредећи их са аналогним облицима у музици[66]. Међу овим примерима формалном и садржинском анализом истичу се његова запажања о „Лаокоону". Полазећи од основног геометријског облика, праовоуглог трапеза, чија је контура „оштра и борбена, динамична и отпорна", у који се може уписати ова сложена вишефигурална композиција, он развија психолошки продубљено тумачење ове скулпторске групе и њених уметничких квалитета, хвалећи њену класичну поставку, реалистичку обраду и романтичарску и симболистичку садржајност мотива[67].

У погледу сликарства у односу на вајарство и музику, Настасијевић износи запажање да оно што у музици представља хармонија, у скулптури се појављује као ситна пластика, а у сликарству као помешана боја, у којој се крије „најсуштинскији музички феномен", али и „најдубља и најзагонетнија особина сликарства као ликовне уметности"[68]. Боја је за њега основни и кључни проблем сликарства, елемент у коме се садржи највећи део сликарске уметности, док сви остали елементи, цртеж, перспектива и композиција представљају елементе за чије савлађивање треба знатно мање вештине[69]. Својом таласном природом, боја се највише приближава деловању сложеног музичког тона, могуће ју је развити у низ нијанси који одговара скалама музичких тонова, сазвучавати у структуре које дејствују попут акорда у музици, а у погледу карактера, њена засићеност, светлина и квалитет одговарају јачини, висини и боји музичког тона[70]. У складу са овим претпоставкама он долази до занимљивих закључака, веома блиских концепцији боје у формулацији модернистичког сликарства:

---

[66] *Исто*, 38-40; упореди: С. Ренак, *н. д.*, 90-92, 99-100, 101-103.

[67] *Исто*, 40-43.

[68] *Исто*, 36; Као и у случају његовог схватања односа поезије и музике у чему је значајан утицај на њега извршио његов брат Момчило, када је у питању сликарство Светомир је био у положају да доста тога научи од свога брата Живорада, оснивача и челника друштва уметника „Зограф", чији је програм у начелу представљао баштињење аутетентичних вредности српске средњевековне уметности и на њима засноване уметничке обнове за коју се ово друштво залагало; за ово види: М. Б. Протић, *Српско сликарство XX века*, књига прва, Београд 1970, 127-128; Л. Трифуновић, *Српско сликарство од 1900-1950*, Београд, 1973, 128-133, 463-464; З. М. Јовановић, *Друштво уметника Зограф*, Београд, 1998; А. Боловић, *Живорад Настасијевић 1893-1966: Уметност као судбина породице*, Горњи Милановац, 2009; *Друштво уметника Зограф: 80 година од прве изложбе друштва уметника Зограф*, Горњи Милановац, 2011.

[69] *Исто*, 52-53; Упореди: Ј. Итен, *Уметност боје*, Београд, 1973, 20-21.

[70] *Исто*, 52, 54-55; Као пример естетског дејства боје у музици које се приближава дејству боје у сликарству Настасијевић наводи музику Клода Дебисија (1862-1916), 62.

„Овај на изглед веома прост и једноставан процес (процес мешања боја и усаглашавања њихових нијанси, *прим. аут.*) представља у сликарству основни и најважнији елемент, онај идиом, у ствари онај феномен, који сликарство као уметност, као израз човекових осећаја, осећања и разноликих емоционалних расположења подиже до музичких висина. У овом сликарском процесу, у том мешању боја и њиховом пласману и у повезивању са другим мешавинама боја, по ширини и дубини слике, крије се главна тајна и врховни израз сликарства, његова духовност, која прелази у музички феномен. (...) Када се колорит једне слике испуни разноликим тоновима успешно помешаних боја, онда добијамо надстваран утисак дубине и вибрирања материје појединих предмета из којих је слика компонована. Тада сваки предмет зрачи особеношћу своје боје и светлости које из њега сагласно избијају и зраче. А нијансе и преливи таквих боја чудно су повезани неком унутарњом вибрацијом сличном најлепшим низањима најодабранијих и најсложенијих музичких тонова једне бескрајне и недокучиве мелодије”[71]. Читајући ове редове не можемо да се не присетимо дела и теоријских ставова двојице сликара који су у формулисању концепције модернистичке слике и њених естетских вредности имали кључног утицаја. У питању су Пол Сезан (1839-1906) и Василиј Кандински (1866-1944). Једно од кључних начела Сезановог сликарства је принцип модулације боја, по коме су боја и цртеж два аспекта јединственог процеса сликања, и у коме одређеност и тачност цртежа зависе од добро погођеног тона: „Што се боја више усклађује, то је цртеж одређенији”[72]. У сликарској теорији Кандинског, изложеној у спису „О духовном у уметности” (објављен први пут у Минхену 1912. године) који је истовремено и сликарски трактат и еклектичка мешавина уметничке, научне, религиозне, филозофске и езотеријске, теозофске мисли, естетско дејство боје у сликарству образложено је у потпуности са гледишта музике и музичком терминологијом, а музика је истакнута као врхунска уметничка делатност чијим дометима остале уметности у своме тражењу треба да се приближе[73]. Стога можемо закључити да се Настасијевићеви ставови

[71] *Исто*, 53.

[72] Види збирку текстова о Сезану и његовој ликовној теорији у *Ликовне свеске бр 8*, 1996, 7-62, нарочито 7-12, 22-24.

[73] В. Кандински, *О духовном у уметности*, Београд, 1996, 52-65, 69-108; начелна разлика између Кандинског и Настасијевића је та што Кандински инсистира на томе да напредак сваке уметности зависи од рада њеним сопственим средствима, док код Настасијевића успешност резултата једне уметности зависи од тога колико је она прожета феноменима музике као најсавршеније уметности.

из наведених одломака сагледани у једној широј историјско-уметничкој перспективи ослањају на теоријске увиде Сезана и Кандинског. У епохи свога настанка, најпре прихваћени као достигнућа револуционарне уметничке праксе и превратничког уметничког мишљења, увиди ове двојице сликара временом су постали опште место сликарског изражавања и становиште које је утицало на будући развој сликарства[74].

Расветљени на овај начин Настасијевићеви ставови о сликарству носе печат оних истраживања и естетике који су обележили нашу уметност у епохи између светских ратова. Али оно што се не уклапа у ове ставове су примери којима их он образлаже. Видели смо у случају скулпторске групе „Лакоон" да он полази од основног геометријског облика, правоуглог трапеза, у који се може уписати ова скулпторска композиција. „Карактер" овог облика он одређује као „оштар и борбен, динамичан и отпоран", дакле повезује га са основном садржином коју ово уметничко дело изражава[75]. Ако геометријски облици могу имати описани карактер, онда сваки геометријски облик и његова просторна пројекција зависно од свог карактера могу бити равноправно употребљени у стварању сликарских, вајарских и архитектонских целина, на исти начин као што својим нагласцима у две димензије могу обухватити једну композицију у артикулисану целину. Питање које се поставља је следеће: да ли Настасијевић у своме тексту даје примере на основу којих бисмо имали разлог да закључимо да он сваки геометријски облик сматра могућим изражајним средством, ако се он употреби са неког гледишта сличног ономе које је Кандински формулисао као принцип „унутрашње нужности"? Ако се осврнемо на примере које он износи, као и на оцене апстрактне и авангардне уметности, и ако се на крају вратимо његовој оцени „Лаокоона", чији естетски квалитет он вреднује са гледишта еклектичког усаглашавања класичне поставке, реалистичке обраде и романтичарске и симболистичке садржајности мотива, схватићемо да је одговор на постављено питање одречан[76]. Али, ако је већ

[74] Рецепцију теорија Сезана и Кандинског и значај њиховог утицаја на српску уметност и ликовну критику треће деценије 20. века детаљно је размотрио Л. Трифуновић, *н. д.*, 79-112.

[75] Ову појаву у сликарству он је назвао „скривеним ритмом" и њено дејство окарактерисао је као трансформацију односа елемената једног дела у „иреалне изражајне могућности"; С. Настасијевић, *н. д.*, 59-66.

[76] Настасијевић је свој став (*н. д.*, страна 5) према апстрактној уметности формулисао на следећи начин: „Ми смо данас сведоци чињенице да се извесни ликовни уметници и песници упињу и труде да своја дела приближе музици, управо да их прожму музичким феноменима, с тим да их у крајњој линији претворе у тоталну апстракцију. Они због тога избегавају *садржину* и *значење* појмова и

тако, које примере, више пређутане и у тексту узгредно споменуте, можемо сматрати уметничким идеалом поред наведених дела античке, ренесансне и барокне уметности?

Појашњавајући на једном месту сагласје које постоји између хармоничног утиска који производи античка, грчка архитектура и хармонична складност античке скулптуре, и мелодичности „распеваних контура" античког вајарства и мелодија античке музике, Настасијевић је то сагласје упоредио са сагласјем које влада у нашој средњовековној уметности између архитектуре, сликарства и музике, истичући високе домете ове уметности и потребу да се сви њени видови, као и видови античке, ренесансне и барокне уметности посматрају и проучавају као јединствена целина[77]. Том приликом, он је истакао да је „највећа вредност тих наших уметности што су оне настале и продужиле свој опстанак црпећи своје снаге из великих извора али свој ток, своје битисање, своје сазревање и своје цветање одржале и изнедриле из наше изузетне средњовековне стварности, атмосфере, оригиналних визионарстава и снажних духовних еманципација, тако да их можемо с правом назвати изузетно оригиналним, изузетно нашим и изузетно великим"[78]. На другом месту, разматрајући однос музике и поезије у жанру опере и музичке драме он износи овакав став: „Овакве врло успеле појаве и примери (појаве остварења јединственог тока мелоса и песничке речи у оперској музици *прим. аут.*) појавили су се врло изразито и у стваралаштвима наших песника и композитора, одмах по завршетку Првог светског рата, и то се стално понављало у разним видовима у великом мноштву примера, већином извитоперених и промашених, на штету оних остварења која су на почетку треће деценије овог века поставила сигурне темеље нашој поезији и музици. Нешто слично, и у истом добу, догодило се и у нашем сликарству, синтезом сликарства наших средњовековних фресака и оне наше музике, која је наш мелос обогатила мелосом нама блиске антике"[79]. Ако се осврнемо на пут који смо прешли, имамо добар основ да закључимо о чему је реч. „Остварења која су на почетку треће деценије овог века поставила сигурне темеље нашој поезији и музици" засигурно су песничка и музичка остварења у којима је преовладавало поетичко наче-

ствари, а прибегавају њиховим тобожњим *знацима*, сматрајући да се игром геометријских знакова и слика може у једном уметничком делу остварити изражајно присуство музичких феномена". За остале аспекте овог става упореди његове ставове на странама 54, 62.

[77] *Исто*, 33-36.

[78] *Исто*, 35.

[79] *Исто*, 69.

ло „матерње мелодије", а иза „синтезе сликарства наших средњовековних фресака и оне наше музике, која је наш мелос обогатила мелосом нама блиске антике" крију се уметничка постигнућа уметничке групе „Зограф" чији је оснивач и један од челника Живорад Настасијевић[80]. Због чега су ови ставови изнесени тек узгред, без навођења имена практичара и теоретичара ових „остварења" и „синтеза"? Да ли су разлози за то били његова скромност и жеља да тек пажљиви читалац његовог текста наслути смер његове скривене намере, или су посреди много комплексније и компликованије ствари, остаће за нас тајна Светомира Настасијевића, великог тумача и истраживача уметничке тајне.

Кода

Објављен пре скоро пола века, есејистички спис „Музика као општи феномен у уметностима" до данас није добио адекватно критичко тумачење и место које му у историји наше културе заслужено припада. Писан са намером да разјасни комплексну проблематику односа ликовних уметности, поезије и музике, поткрепљен филозофским, научним и уметничким аргументима, он и даље представља отворен изазов за истраживаче који желе да се упуте смером његових поука и увида.

Сагледана у једном ширем фокусу, теоријска разматрања уметности Светомира Настасијевића изложена у овом делу броје се у приступе којима се на плану општеестетичких теорија теже да открију заједничка својства уметности. Музика је кључ којим он тежи да одшкрине тајну целовитог бића уметности, и то је, чини се, и предност и мана његовог стајалишта. Предност је у смислу, што је као врхунски музички стваралац умео да препозна оно што је својствено различитим уметностима, а мана, што претпостављајући музику другим уметностима и мерећи њихову вредност присуством музичких феномена у њиховим карактеристичним остварењима, превиђа оно што је у њиховом односу аутентичност и разлика.

У овом читању учинило нам се значајним да се осврнемо на изворе Настасијевићеве естетике, и да полазећи од њих протумачимо у чему и данас лежи оригиналност и свежина његовог погледа на уметност. Тај поглед је комплексан, а његову нарочиту вредност представља чињеница коју он истиче на почетку текста: истина и њено тражење и у уметности и науци

[80] Види напомену 68.

захтева сарадњу свих човекових интелектуалних и духовних потенцијала. Ваљаност ове методе Настасијевић је приказао на обиљу примера доказујући да домети дискурзивног, научног истраживања понекад касне за песничким, интуитивним сазнањем, исто као што интуитивни увиди и наслућивања често служе као стилска фигура којом се илуструје нека научна законитост.

У својим начелним ставовима о проблему уметничког стваралаштва Настасијевић иступа као изразити модерниста, вреднујући у подражавалачким уметностима она њихова својства којима се превазилази пука имитација и фабуларност, и којима се достижу квалитети надстварног и ирealног. Ипак, када настоји да прикаже присуство музичких феномена у делима архитектуре, скулптуре, сликарства и поезије, око му застаје на примерима старије, античке, ренесансне и барокне уметности истичући управо оно што је модернизму страно: еклектизам, и конзервативност у погледу тематике и садржаја уметничког дела. Проблемско разрешење ове, могло би се рећи недоследности његове естетике, почива у ономе што он, више прећутно и узгредно износи, и због чега дело „Музика као општи феномен међу уметностима" можемо окарактерисати као тихо заступање и одбрану једне тенденције. Та тенденција остварила се у нашој уметности програмски и практично током међуратног периода, а њени протагонисти, теоретичари и практичари били су Светомир и његова браћа Живорад, Момчило и Славомир.

Због тога, квалитет овог дела у коме и даље почива његова неумањена вредност лежи у чињеници што Светомир Настасијевић сазнања о проблемима које у њему образлаже износи гласом и садржајем свог искуства, а то искуство је јединствено по много чему; најпре по чињеници да га излаже један од наших најзначајнијих композитора, а шире гледано човек чија се целокупна егзистенција одвијала у кругу породице чија је основна преокупација била Уметност, а језик споразумевања Музика.

Напомена: Стручни рад „Истраживач уметничке тајне: естетичка теорија Светомира Настасијевића" написан је у склопу програма реализације стручне праксе 2011/12. године за потребе полагања кустоског испита. Менторисао га је професор Филозофског факултета Универзитета у Београду Предраг Драгојевић, а одбрањен је 05. 06. 2012. у Народном музеју у Београду. Ово је његово премијерно објављивање у штапманом облику (у електронском облику објављен је на блогу аутора http://citasme.wordpress.com/).

Miodrag S. Danilović

The Researcher of the Artistic Secret
Aesthetic Theory by Svetomir Nastasijević

Summary

This paper is about the aesthetic theory by Svetomir Nastasijević, a composer, an architect and a critic, which is explained in the work "Music as a General Phenomenon in the Arts" (1972) with the complex problem of the relation between music and architecture, sculpture, painting and poetry, being elaborated. The reasons for conducting the research lay in the attempt to draw attention to the richness and depth of Nastasijević insights, and in the need to emphasize the pedagogical potential of the theory. The emphasis in the interpretation has been put on the clarification of the sources of Nastasijević aesthetics, seen through a narrower context as forming his own artistic physiognomy, and through a broader context with reference to the ideas of crucial importance for the genesis of the aesthetics of modern art. Looking from the aspect of what is common for both of these approaches, we can discern the complexity of Nastasijević artistic view which influenced the "zographic" destiny and perception, the tendency of our inter-war art whose silent agent was Nastasijević.

УДК: 398.332.416(497.11)

Маријана Стефановић МА

Бадњи дан и Божић у околини Горњег Милановца

Апстракт: Дато истраживање представља први забележени опис божићних обредних радњи у Горњем Милановцу. Циљ рада је да се што прегледније, хронолошки, изведу сви апотропејски и продуктивни ритуали који житељи датог места чувају у свом сећању.
Како је рад истраживачки, методом упитника утврдили смо полазну основу за писање овакве тезе. Испитаници су житељи села Љутовнице, староседеоци или пореклом из оближњих горњомилановачких села. Резултати до којих смо дошли прегледно су описани у посебним поглављима рада. Ради информативности, на крају наводимо и компаративан приступ нашем истраживању, као и проблем генезе централног божићњег обреда.

Кључне речи: Бадњи дан, Божић, централни божићни обред, Горњи Милановац

Овај рад представља истраживање обичаја карактеристичних за обележавање Бадњег дана и Божића у околини Горњег Милановца, тачније у селу Љутовница.

Структуру рада чине описи појединачних обредних радњи дати хронолошким редом. Истраживање је засновано на подацима добијеним од информатора пореклом из Љутовнице. Забележен је њихов везани говор у коме су одговарали, у просеку, на педесет питања везаних за обреде које врше током датих празника. Питања за разговор о Бадњем дану и Божићу преузета су из приручника *Материјали за етнолингвистичко проучавање балканско-словенског ареала* Ане Плотникове. У раду су питања подељена по тематским целинама, на основу којих смо, ради прегледности, компоновали и централни део рада.

Поред описног, рад има и компаративни карактер. Узимајући у обзир да се у различитим крајевима обичаји разликују у неким елементима и да се у многим крајевима доста обичаја изгубило, уочене сличности и разлике са другим ареалима доприносе информативности датог истраживања. Поређење смо вршили према забележеним описима обредних радњи неких

места у Србији, датим у крађим студијама, док нам је за поређење особина целокупног јужнословенског ареала послужио рад Никите Ильича Толстоја у *Језику словенске културе* и *Этнолингвистическая геофрафия Южной Славии*, Ане Плотникове.

Као прилог раду доносимо грађу забележену од информатора и речник карактеристичних лексема на крају.

Општа обележја и порекло празника

У календарском циклусу празника средишње место заузимају божићни празници чије празновање траје неколико дана: започиње Светим Игњатом, а завршава се Светим Стеваном. Најзначајнији су свакако Бадњи дан и Божић. *Као што народна изрека за нешто што је недељиво или неодвојиво од нечег другог гласи: „Уједно су као Бадњи дан и Божић", тако ова два народна празника треба посматрати као целину која се јединствено светикује*.[1] Многи обичаји, који се започињу на Бадњи дан, настављају се ујутру на Божић, али сваки понаособ носи одређене специфичности у обредима.

Бадњи дан се прославља увек истог датума, 24. децембра / 6. јануара, дан уочи Божића, и део је обичаја овог празника. Бадњи дан је последњи дан Божићног поста, а празник који му претходи је Туциндан. У новије време Бадњим даном обично започиње тродневно прослављање Божића, па је на известан начин то и његова претходница. По народном веровању, на овај дан се обављају веома важне ритуалне радње које су у традиционалној сеоској заједници биле од великог значаја за наступајућу годину. Све ове магијске радње имале су у основи циљ да се породици обезбеде срећа и напредак у наступајућој години. Назив Бадњи дан добио је по бадњаку, посебној врсти дрвета која се на овај празник сече. Име бадњака повезано је са речи бдети стсл. (бьдь), будући да се тај дан „бдело" чекајући Исусово рођење. За бадњак се сече грана храста који је код Словена био свето дрво, а који се везује за словенско божанство Световида. Ложење бадњака је у вези са огњем и огњиштем и то је средишњи елемент симболике рађања новог сунца, јер је и Бадњи дан одмах после краткодневнице. Млади храст је спаљивањем даван огњу ради родне нове године, а прегршт варница,

[1] М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд, 1990, 9.

бацаних у небо, најављивале су много рода и приноса. Сва ова обележја прилагођена су хришћанству и везују се за дан пред Христово рођење.

Божићу, у народном светковању, припада најзначајније место у годишњем циклусу празника. Божић се слави 25. децембра / 7. јануара. Црква овај дан посвећује Христовом рођењу и празнује га томе у част. Како у Новом завету не стоји тачан дан Христовог рођења, преовлађујуће је мишљење да је црква хтела да потисне празник у славу паганског бога Сунца, код Словена Световида, који је тог дана светкован. Овај дан сматрао се даном зимског солстиција, односно даном од кога се дужина обданице продужавала, од када Сунце показује поново своју непобедивост. Од четвртог века тај дан постаје слава рођењу Исуса Христа који је *Божанско Сунце са висине* и светковање почиње у част рођењу Божића, тј. младог Бога, Исуса Христа. Порекло назива за овај празник већином је из сложеница које у себи садрже реч рођење (шпански – navidad, португалски – natal, француски – Noel, енг. Christmas од староенглеског Christemasse – Христова миса, итд.). У старословенском етимологија је јасна, празнује се рождество Христово тј., рођење малог Бога – Божића.

Многи обичаји везани за ове дане у основи су паганског порекла, иако им црква даје хришћанско обележје. Обичаје око Бадњег дана и Божића Срби су наследили из старе словенске заједнице и даље их одржавају. Народни календар је споља и формално у потпуности потчињен црквеном календару, цикличном празновању Господњих празника. *„Међутим, та временска подлога и одређени след сакралних радњи заправо су реглементација која није укинула већ, насупрот, укоренила и уједначила са хришћанством паралелну словенску народну, паганску, годишњу обредност"*.[2] Етнографска наука, тако, нуди мноштво факата о преласку невезаних, оказионалних у календарске обреде, а типичан пример су божићни обреди, који су раније били већином провокативног и апотропејског карактера – шибање дреновим прутом на Божић (заштита од болести); радње везане за тзв. магију првог дана, древног су паганског порекла – деци се на дан Божића даје да почну неки посао како би им целе године то ишло од руке, домаћин тај дан уноси тзв. чисту воду са бунара њоме домаћица меси чесницу, итд.

Како Божићни празници чувају остатке из претхришћанског периода Старих Словена, они се по обиљу обичаја и пригодних радњи издвајају од осталих народних празника. Миле Недељковић ова два празника издваја

[2] Н. И. Толстој, „Бадњак" у *Словенска митологија*: *енциклопедијски речник*, Београд, 2001, 24.

као *„најопштију светковину свакога и сви, у целом српском народу, наводећи да нису ничије крсно име, ни заветни дан, ни еснафска слава, већ само Бадњи дан и Божић”*.[3]

О Љутовници и Љутовничанима

Село Љутовница удаљено је десет километара од града Горњег Милановца, припада Моравичком округу. Према последњем попису у њему живи сто деведесет становника у шездесет седам домаћинстава. Просечна старост становника 49,9 година, а просечан број чланова по домаћинству је 2,8. Домаћинства углавном чине старији брачни парови, чија је основна делатност пољопривредна производња.

За ово истраживање консултовани су Љутовничани, староседеоци и њихове супруге пореклом из суседних села. Као информатор послужио је и локални парох, пореклом из оближњег села Дренове, који је изнео низ занимљивих запажања везаних за обреде који прате ова два велика хришћанска празника.

Прилог 1

Информатори: Гојко Дамљановић (76) – пољопривредник из Љутовнице, Даница Дамњановић (69) – домаћица из Калиманића, Биљана Оташевић (53) – домаћица из Љутовнице, Обрад Стевановић (45) – парох насеља Љутовница

1. Шта је радио домаћин рано ујутру на Бадњи дан (уочи Божића)? Шта је радила домаћица?

Биљана: *После јутарњих послова, који су везани за шталу, домаћица почиње да спрема храну, посну за Бадњи дан, а домаћин тај дан иде за бадњак.*

Гојко: *Ја то припремим сикиру, нове рукавице, кукуруз који је завршио лепо, и вина, мене је деда некад водио. То припремим и кад кренем, јавим се*

[3] Миле Недељковић, *н. д.*

њима да ја одох за бадњак, да оне ту приреде у кући, да буде обрисано, после се не брише.

2. Како се бирало и секло дрво за паљење у ноћи пред Божић? Коју врсту дрвета су користили? Колико се дрвета секло (једно, према броју чланова породице, итд.)?

Гојко: *Кренем, одем тамо у шуму, гледам који могу да донесем бадњак, мора биде храст, цер, не може свако дрво, и тако назовем : „Добро јутро!" Честитам бадње јутро, окруним оног жита, бацим око дрвета , узмем сикиру, из два мâ морам да исечем да испадне љуска од двапут кад се удари. Што гој већа љуска, већи кајмак преко године. Пре него исечем кажем: „Сретно, бадњаче!" Кад то осечем, пуцам из прангије, сад више и не, носимо само петарде, наздравим вином и очитам „Оче наш". Кренем кући, а на онај пањ поспем жита и кажем: „Сретно, бадњаче!"*

Биљана: *Код нас се сече један бадњак, после се дели, а важно је да пада према истоку.*

Обрад: *Рано ујутру, на Бањи дан свештеник пође у шуму, поведе децу. Сече два храстова дрвета, једно за цркву, једно за кућу. Понесе пшенице и кукуруз, окрене се ка истоку, осече и прекрсти се па каже: „Помаже Бог и честито бадње јутро!"*

3. Како се носило дрво до дома, како је уношено у дом? Шта је говорио домаћин када је уносио дрво? Шта су му одговарали остали у дому, домаћица?

Гојко: *Донесем тај бадњак кући, исправим га, има који је висок ко и кућа, не кратим га, кратим кад биде подне. Исечем на три дела, бадњака, од тог истог дрвета. После оно жито оставим. Поподне окрунимо још жита, пшенице, зоби, кукуруза у сито. И сламу припремим, вежем у сноп. И кад биде увече, сложим бадњаке у ћоше и ко је најстарији узима, враћа се трипут. Они нас чекају са тим житом у ситу, а ја понесем то жито и кад уносим, кажем: „Добро вече, срећно Бадње вече!", они мени: „Добро вече, бадњаче! Бог ти помоґ' о!" И сламу лепо припремим и они мени све исто кажу кад је унесем. Не дрјеши се онај канап, него остане и даље везан, онда почупамо све и распростремо, тако, ту ће се вечера . Тражи се џак да се застре и онда ту поставља. А пре се баци, баци се: бомбона, шећера, сувих шљива, ораса, онда квочке квочу, пијучу пилад, деца, она су пилад, само*

чепркају по оној слами, ми пјевчеви ми запјевамо. После туре тај џак и све се тури одаппут за вечеру што је спремљено.

Биљана: *Кад бадњак уноси домаћин на огњиште, домаћица каже: „Добро вече, бадњаче!" У подне се сече три бадњака, а кад се унесе, дарива се бадњак са бадњачићима и премаже медом. Кад почну да горе, сви љубимо бадњаке и кажемо: „Како је љубио овај бадњак тако овца јагње, крава теле!" Обрад: Од тог бадњег дрвета које донесе, осече три мања и стави испред цркве. Кад се заврши вечерња служба, уноси бадња дрвета у цркву код целивајуће иконе. Тад се уноси и слама. После тога намаже медом та три дрвета, а онај ко их уноси каже: „Помаже Бог, честито Бадње вече!", ми му сви одговарамо: „Бог ти помог'о!" и засипамо га кукурузом.*

4. Ко је месио и пекао хлеб за трпезу на Бадњи дан, Божић? Колико се хлебова пекло и како су се звали?

Гојко: *Нема то код нас, само на Божић чесница и за полазника колач. Доле, у старој кући, на прочевље смо стављали бадњак, ту ти је оџак, горе, а доле су цигле; има и вериге, и ту смо на Божић стављали црепуље. Нагрне оног жара у црепуљу да се загрије, да се угрије доле, и кад се угрије, тури мало брашна да проба да не изгори, онда жена узме чесницу и тури ту.*

Биљана: *Домаћица није месила погачу него бадњачиће, погаче мале, а сутрадан чесницу и бушну погачу за полазника.*

5. Како су изгледали хлебови? Како су украшавани?

Биљана: *Премазани су бадњачићи медом, то се ставља на бадњаке. Умесим од белог брашна доста бадњачића, па она три што иду на бадњак премажем медом.*

6. Како је текла вечера на Бадње вече? Која јела су припремана? Где су седели окупљени за ритуалном трпезом? Како се гатало за време вечере?

Гојко: *Па, ето, била су посна јела: дулечара, риба, роква, пасуљ тучени, бели лук, та јела, посна. Кад смо вечерали, ваља се слама. Ови поустајали, ја останем седим на вр', ту где је џак и оћу да ваљам, мајка ме пита: „Шта радиш?" Ја одговорим: „Ваљам!", „Шта ваљаш?", вели, ја кам: „Истора жетицу, испоља пшеницу!" и тако три пута, да нам буде родно.*

Биљана: *Била је вечера, ал' прво иде паљење кандила, и икона се кади. Домаћин чита „Оче наш", упали свећу за здравље и сви су се кадили. До-*

мађица је поставила вечеру на слами и на њој поњаву, а посна јела су за Бадњи дан: сарма, паприка, пите, рибе, сутрадан тек божићкара.

Обрад: *На слами се вечера, а део вечере се остави и једе се на Крстовдан. На Крстовдан се онај део бадњака сачува и праве се крстићи. Ја закитим цркву и закитимо све просторије. Кад се вечера, супруга узме кашике, виљушке и везује их. Деца питају: „Шта радиш то?", а она: „Везујем ноге птицама да не праве штету!"*

7. Да ли је постојао обичај храњења бадњака? Да ли се правило удубљење у бадњаку? Каква је храна прављена? Чиме су заливали? Када? Шта је бацано у огањ?

Гојко: *Ми смо само целивали, кад почне да гори бадњак, треба вечи да иду. Одемо доле и кажемо: „Како ја љубим овај бадњак, овца – јагње, крава – теле!", да приме боље, то значи да бидне родна стока, и онда она стави оне колачиће.*

Биљана: *Па то ти је са бадњачићима, ми их хранимо, стављамо их. Кад је било паљење бадњака, сваки пут, после свакога наздрављања, повлачи бадњаке, оне што их исек'о, напред да домаћинство иде напред, а пре тога вином наздравља и кадио их пре вечере.*

Обрад: *Сви целивају бадњак, а медом се маже да би био сладак живот. Тако исто и у кући, прво икона и јеванђеље, и каже се: „ Како ја љубио овај бадњак, тако овца јагње, крава теле, свиња прасе!"*

8. Ко је пратио како гори бадњак у огњишту? Шта би радио када би видео да је бадњак догорео? Да ли је он дариван? Да ли су остали спавали?

Гојко: *Гори углавном, ми додајемо, а после, кад изгори, носимо пеп'о на родно дрво, и сламу, исто. Трећи дан слама се однесе код кокошака. Направиш гњездо да би оне носиле ту, да не би ишле даље.*

Биљана: *Код нас обично домаћин дежура око бадњака, повлачи их напред да не догоре.*

9. Шта се радило рано ујутру на Божић? Да ли су се умивали неначетом водом? Шта је радила домаћица, домаћин? Како је пролазио тај дан?

Гојко: *На Божић јутро ја идем на бунар, пуно жита понесем у џепу, бацам жито на бунар и свуда на шталу, а пре тога три пута честитам:*

„Добро јутро, честитам Божић јутро!", бацим жито и заватим воде са бунара, са тиме се чесница закува док нисмо пили, а то ти је жито оно од Бадњег дана.

Биљана: *Изјутра, пошто се вечера на Бадње вече, не прибира се, остаје на трпези, чељаде прво стави мрву посне хране, а прво дрен сва три Божића узме.*

10. Како су дочекивали првог госта на Божић? Да ли су тражили да неко посебно дође тога дана први у дом? Каква знамења су била везана за долазак првог госта (мушкарца, жене, дечака)? Шта је радио први гост на Божић? Да ли је превртао угљевље у огњишту?

Гојко: *То се зове као полазник, први гост. Ја сам ишо овде код Косовије, она каже: „Ти си ми полазник!" Кажу, то се њему исплету чарапе лепо, пешкир и он се дарива. Обично су мушкарци. До подне се не иде из куће, само положник, после може.*

Биљана: *Мушкарац, дете, дечак да буде полазник. Домаћица каже: „Помоз бог!", он: „Бог ти помог'о!", иду код бадњака, ту он цара: „Колико варница, толико парица, колико пшенице, толико дечице!" Онда га домаћица дарива, да му ону погачу бушну и кроз њу пешкир провучен. И послужење, а домаћин доноси доручак, печеницу.*

Обрад: *Па, положајник цара ватру и говори: „Колико варница, толико љубави, среће, слоге, парица!" Положник се дарива чарапама, прслуком. Није битно ко је положник, ал' ваљало је да је мушко.*

11. Да ли је био обичај да се у дом за Божић или Нову годину уноси животиња? Како је то изгледало? Чиме су хранили првог посетиоца, животињу ?

Гојко: *Уводе бика и преко прага му дају на лопару, има оно што се меси, у мекиње. Дешњак, десни је то бик који иде у бразди, који оре, и туре му погачу на рог, даривају га са погачом, ор'о и заслужио погачу. Погача се окачи на ексер и једе се о Новој години, а жито се даје, оно из сита.*

12. Како и када је дељен главни обредни хлеб? Шта је радио домаћин, домаћица, присутни?

Гојко: *Трипут окрећемо, још, још. Од дрвца направимо четрес оваца, дваес крава, и кокошака и ђеце, колко ће биде. Све то обиљежено тамо*

ко шта добије, римски исписано са стране у чесницу од љескового дрва. А донесем и прутића љескових да она то пожари по чесници, кад пече. Она трља по чесници, а ми гледамо, па домаћица узме изудара свију нас, оно упарено, знаш, да будемо добри. Узимаш зрнце дрењака, и први, и други и трећи, после тек једемо, то се рачуна да будеш здрав ко дрен.

Биљана: *Запечени новчић значи да ће тај имати пара, унутра ко нађе пшеницу, пасуљ, кукуруз, дрен код њега ће то бити, ко нађе дрен, тај здрав. Пре чеснице кад се стави на сто, стави се вино, наздрављају, попију по гутљај вина и трећи пут кад се доспе вино, онда се ломи чесница и онда, кад се ломи, после се наискап пије оно вино. Чесница се ломи, и сви је држе и окрећу три пута у круг. Ломе чесницу и гледају где је шта, ко шта има.*

Обрад: *Ставља се новац, дрен, пшеница, пасуљ, део бадњака.*

13. Ког дана и како је спремана животиња за божићно печење? Када је печено и када се јело божићно прасе, овца, петао, итд.?

Гојко: *На Туциндан се коље, на Бадњи дан пече, на Божић једе. Кад се ставља печеница, онда испуцају. Остави се плећка за Богојављење, да се троши, и тад се гата. Ја сам окрет'о печеницу, пече се три – четри сата, они ми дођу, мало чарну ватру, ал неће нико да окреће и ја не смем да храним свиње и стоку седам дана, а онај ко није окрет' о, сме. Остављамо око шест сати, да би унели бадњаке. Прво ће мушкарац сутра да се омрси, па млека из шерпе узме.*

Биљана: *Клало се на Туциндан, два дана испред Божића, пече се на Бадњи дан, једе се на Божић. То код нас је прасе , а за Ускрс јагње, зато што јагњад тад нису стигла.Удара се ушима од сикире, а јабучица се чува да би се кроз њу напојила стока, да буде здрава. Кад се донесе печеница на Божић, и пршута, и гибаница, и пихтије и слатко, све се стави на сто.*

Даница: *То старинска кућа је била од дрвета самог, то се звала кујна, ту је било прочевље, огњиште старинско, поплочано циглом доле имале вериге, горе ту, овај, горела ватра, то се пече прасе. Кад се оно уклони увече, уносе се бадњаци. И ту се пекло, па се једе за ручак, ставе се и пиктије, пите, мрсно, све ђаконије, и пијемо вино и ракију. Певамо после ручка, крећемо санкама, носимо вино и певамо: „Иде Божић бата, носи киту злата да позлати врата и сву кућу од крова до крова!"*

14. Да ли се гатало према плећки божићне печенице? Ко је то радио и шта се говорило?

Гојко: *Гледа се улар, ако је добар улар имаће стоке доста, ако није добар, има неке тачке, то лоше, а ако је сјајна, не може боље бити. А има да гатамо кад ће се ко удати, оженити. Трећи дан, на Стевандан сачувамо добре коске и сад она иде и намјени ко ће кад да се уда, ожени, а кер иде и њуши и коју узме тај ће се оженити, и он однесе и спусти коску и враћа се поново. Вучко се код нас први ожени.*

Биљана: *Гледали време да ли ће бити родна година, ако је провидна плећка, берићетна година, берићетна, ако је мутна, то сушна буде. Кошчице су се износиле, домаћица намени и баца кучету и куче чију прву узме тај ће се удати или оженити.*

Обрад: *Јесте то деда мој гледао, то гледају и данас, а и на Богојављење кажу оставе једну плећку и тад гатају нешто.*

15. Шта се радило након празника са сламом расутом по поду (паљена је, бацана по пољу, везивана за воћке, итд.)?

Гојко: *Везива се за воће, код кокошака, код говеди, под кауч сваки била, трећи дан се износи из куће и тури се у шталу и свуда.*

Биљана: *Део сламе иде за воћке, а део код стоке.*

Обрад: *Трећи дан се износи, на Стевандан.*

16. На који празник (Божић, Ускрс, и др.) се ишло до неплодног дрвета да се посече? Ко је и како то радио?

Биљана: *Е, то код нас нема! На Тројице се иде на одређено дрво које се зове Запис и домаћица или млада девојка плете венац и ставља на то дрво, домаћин доноси вино и кадионицу, домаћица носи хлеб и сви идемо код Записа, и свештеник чита и ми идемо око Записа, кадимо се и крстимо. Свако село има Запис. Сви из краја идемо у Запис, не облачимо се.*

17. Да ли је постојало коледање уочи Божића?

Биљана: *Код нас то нема, само Бела недеља.*

Даница: *То код нас има крајем мецојеђа, пред велики пост, има Бела недеља, пред ускршњи пост.*

Обрад: *То је Бела недеља, пре почетка ускршњег поста, то су мачкаре оне, то нема на Божић.*

18. Каква су народна веровања о деловању нечисте силе у периоду од Божића до Крстовдана? Шта се радило да се заштити дом од нечисте силе?

Даница: *Некрштени дани, то неће ни попови да венчају, варује се да се не ради, не предемо тежину, није Божић крштен и то се рачуна тако. Верује да постоје нечисте силе, ноћи се не иде, привиђа се свашта, свашта чујеш, неки неугодан глас, или видиш ватру, а нема је. Човек ће се разболи мисли се. Да се заштити да се не иде ноћу, да се не ради.*

Биљана: *То су причали, а ја не знам добро.*

Обрад: *По нашој религији не постоје нечисти дани, постоје само нечисти људи и жене, а народ то каже да су нечисти дани до Крстовдана.*

19. Шта се радило након некрштених дана са пепелом из огњишта? Која народна веровања су са тим повезана?

Гојко: *На Крстовдан, изјутра рано, понесем пепела, бацим право у двориште и сад пратим који ветар дува, ако дува север, иде родна година наплашита, ако се појави југо, болешљива година, за све важи и кућа, и штала и род.*

20. Какви су предзнаци о времену, летини постојали на дан Божића?

Гојко: *„Сачувај ме, Боже, ведра Божића и облачног Ђурђевдана!", кажу.*

Биљана: *Како каже: „Сачувај ме, Боже, ведрог Божића и мутног Ђурђевдана!" Увек се иде на то да буде снег на Божић, тад је берићетна година.*

Обрад: *Дванаест дана пред Божић је дванаест месеци годишњих, али и Божић, ако је хладан дан, мени је мајка говорила да је добро. Боље је да има падавина.*

21. Какво је ваше мишљење о обичајима које народ овде задржава?

Обрад: *Све што има, то треба оставити, каже црквено право. Где нема писаних докумената, а постоји народно предање, ми прибегавамо народном предању. Значи то је ушло у обичај и има снагу и значај. Не треба претеривати, све то мора бити у духу љубави. Васкрс је најважнији хришћански празник, а Божић најрадоснији. Хтео бих да додам да нико није могао да приђе богу више од ових наших радних, вредних, поштених људи.*

Кад цео дан ради, коси, копа и увече кад се заблагодари Господу, нико као он није тако близак богу. Све што је изашло, изашло је из његове душе и срца, кад он коси каже: „Хвала ти, Господе, хвала ти што сам се потрудио!" Из потребе су те формуле, из благодарности богу, а он у дубини душе носи бога и то је све дошло из његове жеље да буде родно, и његовог благодарења Господу.

Хронологија обредних радњи и њихов опис

Бадњи дан

Скоро све обредне радње које су карактеристичне за обележавање Бадњег дана чувају Љутовничани староседеоци.

Најважније обредне радње које се обављају на Бадњи дан су:

- **сечење бадњака**
- **печење печенице**
- **мешење обредних хлебова**
- **уношење бадњака**
- **припремање и уношење сламе**
- **бадња вечера**
- **бдење**

Сечење бадњака

Најзначајнија обредна радња која се обавља на Бадњи дан повезана је са сечењем и доношењем светог дрвета – ***бадњака***. Ш. Кулишић је мишљења да је бадњак замишљен као отелотворени дух дрвећа, односно, *дух вегетације*.[4] Чајкановић карактерише претхришћански бадњак као *божанство које умире спаљивањем, па ускрсава*[5], његово изгарање симболизовало је сунчеву светлост и имало циљ да обезбеди животворну снагу сунца у наредној години. Бадњак, као свето дрво, требало је породичној задрузи да донесе просперитет, с тога се према њему поступало према строго утврђеним правилима: од начина сечења, доношења у дом, до начина уношења на огњиште.

[4] Ш. Кулишић, „Бадњак" у *Српски митолошки речник*, Београд, 1970, 45.
[5] В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 107.

Према Јеванђељу по Луки 2:1-20, обичај сечења бадњака се везује за то што су витлејемски пастири, на знак Звезде да се родио Христос Спаситељ, насекли грања и понели га у пећину да наложе ватру и огреју Христа и његову мајку. Бадњак, дакле, представља оно дрво које је Јосиф заложио у хладној пећини, када се Христос родио. Бадњак, даље, наговештава и дрво Крста Христовог, у једној молитви коју свештеници изговарају приликом благосиљања бадњака, он се означава и као симбол крста на коме је Христос распет.

Ова обредна радња обавља се у рано јутро, пре изласка сунца, и обављају је искључиво особе мушког пола. У датом крају обично су то домаћин куће и најстарији унук. Пре поласка домаћин припреми рукавице, жито, најчешће кукуруз, секиру и чутуру са вином. Домаћин нареди домаћици куће да све буде очишћено, јер се после доношења бадњака не чисти. Дрво за које се узима бадњак је храстово дрво. У овом крају узима се један бадњак кога касније секу на три дела. Када одабере дрво за бадњак, домаћин изговара: *„Помаже, Бог! Честито бадње јутро!"* Пре засецања одабрано дрво посипа се житом које се тада окруни. Обредној радњи засецања претходе следеће домаћинове речи: *„Сретно, бадњаче!"*, затим се ставе рукавице, јер се свето дрво не сме додирнути рукама. Бадњак се засеца са источне стране, из два потеза било је пожељно да се појави ивер: *„Из два мâ морам да исечем да испадне љуска од двапут кад се удари, што гој већа љуска, већи кајмак преко године."* Тренутак када је бадњак исечен обележавао се пуцњем из прангије. Прва љуска се ставља у џеп и носи се домаћици куће. Веровало се да та прва љуска има магичну моћ. Она се стављала у *карлицу*[6] да би се у њој скупљао кајмак дебео као ивер. Након сечења бадњака, у селу Љутовници наздравља се вином, које симболизује крв Исусову, а затим се чита молитва „Оче наш". После тога, жито се баца на пањ који је остао после сечења бадњака и поново се изговара *„Сретно, бадњаче!"*. Посипање житом на Бадњи дан и Божић симболизује жито које је Мајка Божија, када јој се родио син, бацала стоци која је била у штали, да стока не би гризла сламу на којој је Христ лежао. Обред има за сврху да се благосиља родна година. Када се домаћин врати, бадњак се прислања прво уз кућу са источне стране. Тек са првим мраком бадњак се уноси у кућу и ставља на огњиште.

[6] Напомена: Карлица је дрвена посуда (обично од црвене врбе) у којој се меси хлеб, разлива млеко итд.

Печење печенице

После доношења бадњака, поставља се посни доручак и пије се кувана ракија. Након тога пече се печеница, која се у овом крају коље на Туциндан. Различит је назив за печеницу од краја до краја; мештани је у Љутовници називају ***божићкара***. Назив Туциндан потиче од времена када је животиња тучена – убијана крупицом соли. У Љутовници се по речима информатора прасе удара ушицама секире. Свако домаћинство, без обзира на имовно стање, ваљало је да има печеницу. Када је печеница заклана, јабучица од прасета се чува, ако би сточна болест напала, кроз њу би се стока напајала да буде здрава. Обично је, као што ја речено, божићкара прасе, ређе јагње: *„То код нас прасе, а за Ускрс јагње зато што јагњад тад нису стигла"*, које се посебно тови. Печеница се стављала да се пече између девет и десет сати ујутру, а остављала се око пет до шест сати поподне. У старинским кућама, животиња је печена у посебном делу куће који је називан кујна, на огњишту, тј. „прочевљу", поплочаном циглама, на ком су обављане и ритуалне радње печења обредних колача и паљење бадњака. Обично је божићкару пекао најстарији мушкарац, домаћин куће.

Тренутак када је печеница испечена домаћин обележава пуцњем из пушке и то се, како каже информатор, назива ***остављање печенице***. На тај начин се јавно објављује да је печеница припремљена. Важно је напоменути да онај ко окреће божићкару не сме седам дана да храни говеда, свиње и живину, јер се сматрало да су му ***руке*** тад ***нечисте***. Печеница је жртва за ново лето, обичај клања и печења животиње представља христијанизацију паганског обичаја приношења крвне жртве за рађање новог бога. Црква овај обичај прихвата са образложењем да домаћинство после четрдесетодневног Божићног поста заслужује да се омрси.

Мешење обредних хлебова (бадњачића)

У датом крају не постоји посебна чесница која се меси на Бадњи дан, као што је то у неким селима Шумадије и шире. На овај дан пеку само тзв. ***бадњачиће***, обредне колаче којима се ките бадњаци. Колаче овде меси домаћица током преподнева. Бадњачиће месе од белог пшеничног брашна, тако што се прави тзв. кисело тесто од домаћег, хлебног квасца. По речима информатора, за подмесивање ових колача не иде посебна ***чиста вода***, као што се то ради за подмесивање ***божићне чесница***. Ови колачи немају никакав посебан облик, обично су малих димензија, прави се по неколико

десетина колача, од којих се издавајају три за свето дрво, а остале деле укућанима. Колачићи намењени бадњаку премазују се медом и са њима се кити свето дрво када за то дође време.

Уношење бадњака

У току дана домаћица у сито стави све врсте житарица, сувих шљива, ораха и јабука, које стоји крај огњишта. Дрво се сече у подне на три дела, а затим домаћин увече уноси по једно дрво и сваки пут изговара: *„Добро вече, срећно Бадње вече!"*, посипајући укућане житом *да буде сита, родна година*, а они њему одговарају, такође посипајући га житом из оног сита што је домаћица спремила пре: *„Добро вече, бадњаче! Бог ти помог'о!"*. Посипање житом на Бадњи дан и Божић симболизује жито које је Мајка Божија, када јој се родио син, бацала стоци која је била у штали да стока не би гризла сламу на којој је Христ лежао. У овом селу нема помена о томе да се при уношењу бадњака морају носити рукавице.

Исечени бадњаци се, дакле, уносе у кујну, премазују се медом, да би *живот био сладак* и тада се на њих стављају бадњачићи, а затим се стављају у ватру заложену на огњишту. Онда се, када већ почну да горе, целивају уз изговарање формуле: *„Како ја љубим овај бадњак, тако овца јагње, крава теле, кокошка пиле!"*, уз варијације у побројавању. Након тога се бадњак кади, а онда и сви укућани, уз изговарање молитве. Укућани се окрећу ка истоку, посебно се каде све просторије, а затим икона крсне славе домаћинства, након чега се изговара молитва „Оче наш". Кађење дома је симбол смирне и тамјана који су доношени као дарови новорођеном Исусу.

Наредна обредна радња коју домаћин врши је гурање бадњака напред и то у три потеза, после сваког потеза наздравља вином и дели „бадњачиће" осталим укућанима. Од тог тренутка почиње **бдење**, тј. пази се када ће бадњак да прегори. Затим сви укућани одлазе у другу просторију, у којој ће се касније обедовати на слами, домаћин последњи улази. Он након уласка изговара: *„Добро вече!"*, на шта му домаћица одговара: *„Бог ти добро дао!"* и посипа жито из сита по њему.

Уношење сламе

Сви укућани по уношењу бадњака прелазе у другу просторију, тзв. собу, у којој ће се касније обедовати и спавати, а домаћин одлази по сламу која је припремљена у току дана. Док уноси сламу, он изговара: *„Добро*

вече!”, на шта му домаћица одговара: *„Бог ти добро дао!”* и посипа жито из сита по њему. Након тога следи обредна радња скупљања око сламе. Домаћица у сламу баца дарове из сита: орахе, јабуке, суве шљиве, и док то ради, она подражава звук квочке, „квоче”, деца, док у слами траже дарове, „пијучу”, *вичу пију – пију*; домаћин подражава звук петла – *ми пјевчеви, ми запјевамо*. Конопац којим је слама била везана *не дријеши се*, него се на крају измакне крај сламе. Од њега се на Божић прави гнездо живини, о чему ће касније бити речи. Слама у дому се тумачи као сећање на то да се Исус Христ родио на слами, и тиме је бадњеданска слама симбол јасли у Витлејемској пећини.

Бадња вечера

После уношења бадњака и сламе укућани су се припремали за почетак вечере. Када се сви окупе, домаћица сламу прекрива џаком. Пре него што се на совру постави храна, домаћин окади просторију у којој се обедује да би се кућа *заштитила од зла* и чита се молитва „Оче наш”. Кандило гори док се не угаси, а пали се и једна свећа *да гори за здравље*. Затим се поставља. Трпеза на Бадњи дан искључиво је посна. Неким јелима се придавао посебан, магијски значај, и она су и обавезна на трпези: мед (*да живот буде сладак*), бели лук (који има амајлијско значење), риба, со, пасуљ, купус, воће (ораси, лешници, јабуке, суве шљиве), пите (*дулечара, јабучара...*). Од пића обавезно је служено вино и хладна ракија. Вечеру започиње домаћин узимајући нешто са трпезе, а затим и сви остали. Обичај је да се узме од свега по мало – *ваља све да пробаш*. Ако за време вечере нешто падне на под, то се не чисти, до чишћења куће после Божића. Када се обед заврши почиње се са такозваним ***ваљањем сламе***, тако што се слама увија ка унутра, сви поустају, домаћин остаје у врху трпезе. Домаћица треба да пита домаћина: *„Шта то радиш?”*, он њој на то одговара: *„Ваљам!”*, она опет поставља питање: *„Шта ваљаш?”*, а домаћин одговара: *„Истора жетицу, испоља пшеницу!”*, и тако три пута. Овај обред је апотропејског (заштитног) карактера, као и већина божићних обреда, наступа зарад заштите од жеге и сточних болести.

Вечера се оставља да стоји преко ноћи, а први залогај који укућани на дан Божића треба да узму је нешто са ове совре. Ништа се не диже са трпезе, али је у овом селу обичај да домаћица узме кашике и виљушке и да их везује. Деца је питају: *„Шта то радиш?”*, домаћица на то одговара: *„Везујем ноге птицама да не праве штету!”* Овај обред је апотропејског

карактера, као и претходни. Нешто од вечере се остави и за Крстовдан, пошто је то први посни дан након Божића: *„... ваља се нешто од Бадњег дана..."*

Риба је симбол Сина Божјег, со божанске силе, а мед сладости вечног живота под окриљем Бога. Бадњеданска вечера је једна од најважнијих вечера у част мртвима и један део сваког јела се оставља за покојнике. Вечера се кади да би се за софром спојили и живи и они који то нису.

Бдење

Паљењем бадњака означава се завршетак Бадњег дана и почетак Божића. Свето дрво је и добило име управо по ***бдењској ноћи***, стсл. – бдети, остати будан, (не спавати). Током ноћи се пазило када ће дрво да прегори. Обично је то радио домаћин одлазећи до бадњег дрвета у току ноћи, „џарајући" да не догори до доласка полазника. Сам тренутак прегоревања домаћин је оглашавао пуцњем из оружја.

Рождество Христово – Божић

Божићни обичаји у Љутовници, посматрано у односу на друге празнике, сачувани су потпуније. Обредне радње које прате овај дан су:

- **доношење воде**
- **мешење чеснице**
- **промрсивање укућана**
- **долазак полазника**
- **сечење обредног хлеба**
- **божићни ручак**

Доношење воде

У раним јутарњим часовима домаћин куће одлази на извор или бунар, ако га домаћинство поседује, и захвата воду коју у овом крају зову неначета вода. Домаћин у џепу понесе жита из оног сита које је на Бадњи дан напуњено, и редом, док стигне до бунара, посипа све помоћне просторије, штале, и др.

Обичај је да се од снопа завезане сламе направи гнездо кокошкама ујутру, да би се оне легле у оквиру домаћинства: *да не би ишле даље, криле јаја*.

Када дође до бунара, домаћин се три пута прекрсти, изговори три пута: *„Добро јутро! Честитам Божић јутро!"*, баци жита на воду и онда је захвати у посуду коју је понео. Том водом домаћица замесује чесницу, а касније је укућани пију. Информатори не наводе да су се овом водом умивали, као што је то карактеристично за неке крајеве у Србији.

Мешење чеснице

Када се домаћин врати у кућу, поздравља домаћицу речима: *„Христос се роди!"*, а она њему одговара: *„Ваистину се Христос роди!"* и посипа га житом које је узимала из сита. После поменуте радње буде се остали укућани, а домаћица почиње да спрема обредни колач – *божићну чесницу*. Божићна чесница се меси од истог брашна као и бадњачићи, дакле од белог пшеничног брашна, тако што се прави тзв. кисело тесто од домаћег, хлебног квасца. Једина је разлика у томе што се ова чесница спрема са неначетом водом, оном коју је домаћин донео на божићно јутро. Чесница је округлог облика. Пре него што се украси, споља у чесницу се ставе разни предмети, којима се гата о добробити сваког члана породице када се чесница преломи. Обично су то предмети који имају магијско значење: новчић, пасуљ, пшеница, кукуруз, дреново дрвце и део бадњака.

У Љутовници посебно украшавају чесницу дреновим дрвцима које је домаћин већ на Бадњи дан унео у кућу. Дрвца се исеку, и од њих се направе римски бројеви којима се украшава чесница. Овде ставе те бројеве и замисле колико чега ће бити, па по томе који део припадне ком укућанину гатају чега ће тај највише имати наредне године: *„Около од дрвца направимо четрес оваца, дваес крава и кокошака и ђеце, колко ће биде. Све то обиљежено тамо ко шта добије, римски исписано са стране у чесницу од љесковог дрва."* Чесница се пече у посебним земљаним посудама-црепуљама: *„Нагрне оног жара у црепуљу да се загрије, да се угреје доле, кад се угреје тури мало брашна да проба да не изгори, она узме чесницу и тури ту на огњиште."* Од дреновог дрвета дрењака направе и прутиће, док се чесница пече, домаћица пожара по чесници и онда ритуално удара укућане усијаним прутом: *„Она то пожари по чесници, кад пече , трља по чесници, а ми гледамо, а домаћица узме изудара свију нас, оно упарено знаш, да будемо добри."* И овај обред је апотропејског карактера, врши се дреновим дрветом које симболизује снагу и заштиту од болести.

Промрсивање укућана

Пре промрсивања месом од божићкаре у овом селу свако од укућана узме мало од дреновог прута. Обичај је да се пре меса узме нешто са трпезе која је остала од Бадње вечере. Тек се онда доручковало (промрсивало) печењем од божићкаре. Ритуални божићни ручак се обавља након доласка положајника.

Долазак положајника

Положајником или ***полазником*** се назива онај који први дође у кућу, што је обично унапред договорено. Назив полазник равноправно се употребљава са називом положајник. У оба случаја етимологија је иста – *онај који полази, обилази*. Од полазника се очекује да обезбеди срећу и напредак породици у наступајућој години. Због тога се најчешће узимају деца из родбине, јер ће она по веровању донети највише среће у кући. Информатори су се изјаснили да није битан пол детета, али неки од њих наглашавају: *ваља да је мушко*. Када улази у кућу положајник изговара: *„Помоз Бог! Христос се роди!"*, а домаћица му одговара *„Бог ти помог'о!"* Онда са домаћином куће полазник прилази огњишту и почиње да „џара" ватру храстовим бадњаком изговарајући: *„Колико варница, толико парица, колико пшенице, толико дечице!"* Полазник се у овом крају дарује тзв. ***шупљом погачом*** кроз коју је повучен пешкир, и овде га домаћица дарује. Информатори су дали податке да се сем бушном погачом, полазник дарује и вуненим чарапама и прслуком. Затим се поставља божићни ручак.

Иако се у многим местима изгубио обичај увођења полазника у виду животиње, Љутовница га и данас чува. Овде уводе бика: *дешњак, десни који иде у бразди, који оре,* како кажу: *„Он је оро и заслужио је дарове."* Бик се посипа житом док улази у кућу, хране га са лопара где му замесе мекиње са бадњеданским житом, намењене само бику – полазнику. Након тога се дарује погачом коју му каче о један рог. Кад га изведу из куће, погача се ставља на ексер и једу је за Нову годину.

Ломљење божићне чеснице

Чесница се ломи када је ручак већ постављен. Пре него што се чесница пристави на сто или сламу, зависи од домаћинства, домаћин пристави бокал вина, затим чита молитву „Оче наш", окади кућу, и све укућане, и

упали божићну свећу која се гаси тек након обеда. Ломљење погаче симболише речи Исусове: *„Ја сам хлеб живи"*, а вино крв његову. Свећа која се пали представља светлост Божију и симболише Исусове речи: *„Ја сам светлост свету."*

Сви укућани три пута наздрављају тако што попију по мало вина, а када се колач изломи оно вино се наискап попије. Сваки члан домаћинства прихвати се за део чеснице, и окрећу је три пута, а онда је ломе. Као што смо навели, извучен предмет је симбол за благодет ономе који га је извукао: дрен – симбол здравља, пасуљ – срећа у коњима, пшеница – срећа у усевима, пара – симбол личне новчане добити, део бадњака – симбол среће у кући. Како је хлеб површински шаран дреновим прутићима у виду римских бројева, гата се колико ће ко стоке имати наредне године.

Божићни ручак

Подразумева се да је трпеза постављена и пре него што је домаћица изнела чесницу. Поред печенице, обавезне на трпези биле су пиктије, мрсне пите- гибаница, зељаница, слатки колачи – *штрудла*, слатке пите – *јабучара, дулечара*, итд. Обавезно на софри се налазила, поред вина, и хладна ракија. Важно је напоменути да полазник руча заједно са укућанима, а одлази после ручка, око поднева.

Иако у многим истраженим местима наводе да за Божић није ваљало да се иде од куће, овде информатори износе да је обавезан ритуал био санкање кроз село. Домаћин упрегне стоку у санке, поведе децу и унуке, обавезно понесе вина. Док се возе сви певају: *„Иде Божић бата, носи киту злата да позлати врата и сву кућу од крова до крова!"*

Остале обредне радње и гатања

У Љутовници је, по речима информатора, на овај дан ваљало започети посао јер се верује да ће им то *ићи од руке* у наредној години. Овде су нпр. деца школског узраста узимала понешто да прочитају, да би наредне године била успешна у школи. Мајке су упућивале кћерке у одређене ручне радове као што су хеклање, вежење, плетење, а домаћин је млађе мушкарце учио пословима везаним за имање. За време Божића није смело доћи до туче или свађе у кући, веровало се да ће неслога владати целе године.

Постојали су и предзнаци о времену и летини, тако што се гледало какве су временске прилике на дан Божића: *„Сачувај ме Боже ведра Божића и*

облачног Ђурђевдана!" Дакле: ако је на Божић било падавина, то је био добар знак за домаћинство, ако је пак дан био ведар и сунчан, то је најављивало лошу летину и слабе приносе наредне године. Један информатор наводи да се гатало и према данима који су претходили Божићу, сваком дану одговарао је један месец у години: *„Дванаест дана пред Божић – дванаест месеци годишњих!"*

Други и трећи дан Божића

Други дан Божића не прате никакве посебне церемоније. Поштује се једино забрана обављања послова и чишћења куће. Ипак, за трећи дан Божића, Свети Стеван, обавља се неколико обредних радњи.

Трећег дана Божића се чисти кућа и износи слама из куће. Пошто бадњеданска слама има посебан магијски значај, она се везује за воће да би било плодно и родно и наредне године, а оставља се и код говеда и кокошака да би домаћинство напредовало. На овај дан се гата према коскама од печенице. Домаћица узме костију колико има неудатих и неожењених у кући, свакоме намени по једну кост и пусти на њих пса. Чију кост први пас узме, верује се, тај ће се први оженити / удати.

Мали Божић

Мали Божић, односно Нова година, по православном календару је празник који пада 1 / 14. јануара. На овај празник су се у прошлости настављали божићни празници. У сећању информатора пореклом из Љутовнице остао је само обичај да се тада начиње глава од божићне печенице, која се оставља специјално за овај дан. Не наводе да се спрема посебан колач за ту прилику.

Информатори даље наводе да је у неким кућама на овај дан народ излази на гробље. Како је бадња вечера управо посвећена мртвима, на гробље је изношено нешто што је са те софре остављено за Мали Божић.

Некрштени дани

Зимски празници у трајању од две недеље започињу Бадњим даном, а завршавају се Богојављењем. По црквеном календару ово су дани посвећени сећању на библијске догађаје везане за Христово рођење и крштење у Јордану.

У народу је и даље распрострањено веровање да је то раздобље у ком су зле силе и демони врло активни: *„Христ још није крштен"*. Из тих разлога предузимају се мере заштите као што је у Љутовници забрана шетања ноћу: *„Верује се да постоје нечисте силе, ноћи се не иде, привиђа се свашта, свашта чујеш, неки неугодан глас, или видиш ватру, а нема је, човек ће се разболи, мисли се."* Такође за време некрштених дана свештеници не обављају обред венчања, а постоји и забрана обављања већих послова у домаћинству.

Крстовданом се завршавао период некрштених дана, у народу познат као дан Крста Христовог. Обавеза свакога је да на овај дан пости: *„Ко се крстом крсти, на Крстовдан пости!"* На овај празник пепео од бадњака се износи из куће, и са њим се ритуално гата: *„Изјутра рано понесем пепела, бацим право у двориште, и сад пратим који ветар дува ако дува север, иде родна година наплашита, ако се појави југо болешљива година, за све важи и кућа и штала и род."* На Крстовдан би требало, по речима локалног пароха, окитити домове импровизованим крстићима направљеним од делова бадњег дрвета.

Богојављењем се завршава период некрштених дана. Овај дан црква слави у част крштења Исуса Христа у Јордану, кога је крстио свети Јован, чиме је свету објављена тајна божанске Свете Тројице. Празник је познат по обичају да се из цркве доноси освештана водица, коју народ сматра лековитом. Од божићних обичаја Љутовничани помињу да се на овај дан гата према плећки божићне печенице: *„Гледали смо време, да ли ће бити родна година, ако је провидна, берићетна година, берићетна, ако је мутна сушна."*[7]

Компаративни приступ

Као што се види у описаној хронологији обредних радњи у селу Љутовници доста обичаја је сачувано. Како се за Бадњи дан и Божић везује највише обичаја, у различитим крајевима они се у неким елементима разликују, а у многим крајевима доста се обичаја изгубило. Ради прегледније компарације, пошли смо упоређевањем са ужим ареалима, да бисмо дошли

[7] Напомена: Информатори не помињу обичај коледања на божићне празнике, као што је то забележено у другим крајевима Србије. Овај обичај у датом селу и околини везује се за пролећни циклус, недељу пре почетка ускршњег поста, тзв. месојеђе.

до поређења особина заједничких за цео јужнословенски ареал, које смо издвојили посебно, јер је од суштинског значаја за разумевање централног божићног обреда.

Важно је напоменути да божићни и бадњедански обичаји у многим крајевима у Србији нису описани. Наравно, све то стоји у памћењу њихових становника, али се за једно овакво истраживање консултују превасходно забележени етнолингвистички радови на дату тему.

На основу доступног материјала: краћих студија у којима су описана поједина места у Србији, студије *Годишњи обичаји Срба* Милета Недељковића, Толстојеве студије Језик словенске културе и обимног дела *Этнолингвистическая геофрафия Южной Славии* Ане Плотникове – извршили смо компарацију села Љутовнице према селима у Моравичком округу, Шумадији (Централној Србији), Војводини, деловима источне Србије, Подрињском округу, Косову и Метохији, Црној Гори, Срба у неким деловима Хрватске и Босне и Херцеговине, а завршавамо са обредима који карактеришу целокупни јужнословенски ареал, и шире.

Бадњи дан

Бадњак се у већини српских села по правилу сече у раним јутарњим часовима. То важи за цео Моравички округ, коме припада Љутовница. Према забележеној грађи изузеци постоје. У опису подавалских села Милине Ивановић – Баришић, износи се да је бадњак тамо сечен искључиво у поподневним часовима.[8] Овај обичај важи и за села на левој страни Јужне Мораве и алексиначку околину.[9] Забележено је још да је у неким селима постојао обичај да се бадњак краде из туђе шуме, као што је то у селима око Скадра и у гружанским селима, где се и слама узима са туђег поседа. *По бадњак доследно иду мушкарци, свуда је то најчешће домаћин*.[10]

Дрво за које се узима бадњак, у Моравичком округу и целој територији Шумадије, је храстово дрво које бирају из најближе шуме. У гружанским селима обичај је да се узме церово дрво са маховином, у подавалским селима уместо храста дозвољена је и дренова родна грана. *У војвођанским селима секу млад храст, до жила*[11], тако је и код српског становништва у Височкој

[8] М. Ивановић Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Београд, 2007, 77.
[9] П. Ж. Петровић, „Божићни обичаји (Алексиначко Поморавље)", *ЗНЖО*, 31/1, 1926, 142.
[10] М. Недељковић, *н. д.*
[11] М. Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, 35.

нахији (средишњем делу Босне). У крајевима оскудним храстовом шумом, може и које друго дрво.

За разлику од Љутовнице и других села у Таковском и Моравичком округу, у селима Нишавског округа, око Алексинца забележено је да се бадњак дарива посебним колачем *ковржан*, који се поједе непосредно после сече. Ово важи и за нека села Златиборског округа (Качер), где колач за бадњак нема име, али се ломи на посеченом бадњаку.

Доследно се у сваком описаном крају бадњаку пре сече наздравља са: *„Добро јутро, бадњаче! Честит Божић!"*, уз мале варијације у промени реда речи. *Бадњак се свуда сече са источне стране*.[12] Први ивер ставља се у већини крајева у млеко, али у Нишавском и Колубарском округу узимају четири ивера које чувају током године за лек. У Зајечару и околини први ивер се ставља код пчела *да би се добро патиле у тој години*[13], док нпр. у подавалским селима није забележена никаква обредна радња са ивером.

Број бадњака такође варира. У шумадијским селима претежно је то један бадњак, који се касније при уношењу дели. *„Приметно је да се у Шумадији код досељеника из југоисточних крајева секу два бадњака, код досељеника из југозападних, један бадњак."*[14] У већини села у Гружи секу два бадњака – бадњак и бадњачица, тако је и у Букуровцу. У Подибру секу три бадњака: један је бадњак, други бадњачица, трећи дете њихово. У околини Крагујевца секу три бадњака, као и у Поповом пољу, у источној Херцеговини. У Нишавском округу и алексиначком Поморављу секу онолико бадњака колико је мушких глава у кући, тако је и у селима Косова и Метохије. У селима околине Скадра сечена су по два дрвета за сваку мушку главу. Опште је правило да при сечи домаћин има рукавице да не би свето дрво дохватио рукама.

У селу Љутовници и другим селима Таковског округа није забележено да се на овај дан пеку посебни обредни хлебови, осим бадњачића, којима се дарује свето дрво након уношења. У описаним обредним обичајима у Драгачеву не наводи се чак ни постојање бадњачића.[15] У селима средишње Шумадије, нпр. у Бадњевцу, међутим, спрема се више колача који представљају: вола са плугом, књигу, патку, јарам, и сваки члан домаћинства има по један колач који му приличи. Овде се као и у Љутовници спрема погача

[12] М. Недељковић, *н. д.*
[13] Р. Марковић, „Бадњи дан и Божић у Зајечару", *Расковник*, VII/26, 1980, 40.
[14] М. Недељковић, *н. д.*
[15] Р. Мечанин, „Божићни и други обичаји у Драгачеву", *Расковник*, 9/23, 1983, 26.

за вола дешњака, али, за разлику од Љутовнице, колач се спрема управо на Бадњи дан. Главни обредни хлеб на Бадње вече у овим селима зове се *ораница* и дели се за време Бадње вечере. *„У Гружи се спремају и посебни колачи за мушку децу-ратарице или кола, а за женску-плетенице у облику женске троструко уплетене косе, а у Књиу, поред свега, спрема се и погача за овна и јарца."*[16] У Колубарском округу меси се такође колач *ораница*, који се ломи на Бадње вече, док се у војвођанским селима меси колач – *здравље*, који је раздељен на онолико делова колико је укућана. У селима источне Србије, хомољским селима меси се тзв. *поскур*, који шарају као славски колач, а посебно се месе колачићи *јарам, волови, овце, гуске, плуг, срп, коса, секира*, итд. у облику ствари које представљају. У околини Алексинца меси се један обредни колач – вечерња, а меси се и колач кућа, који се украшава тако што се представљају сви укућани, и један више, да би било принове, затим огњиште, мачка, пас, као и колач њива, који се украшава крстићима и змијом – као чуваркућом. У источној Србији, околини Зајечара спремају се тзв. *закони. Облици колача су из живота земљорадника: алат, срп, коса, виле, коњ, во, свиња, виноград*.[17] У подавалским селима месе се слични колачи: *здравље, њива, крмача са прасцима, кика, шака, волови, буклија, колач за стоку*. У овим селима се и главни божићни колач спрема на Бадњи дан. Сваки обредни хлеб имао је неко значење, нпр. колач *буклија* – спрема се кад има нежењеног момка у кући; *колач за стоку* – носи се на дан Божића стоци да би била здрава, колач *волови* – меси се у свакој кући где је имало волова, итд. У Поповом пољу (источна Херцеговина) месе и посебан колач *наврtњак*, који домаћин и домаћица ломе на вратима тора.

Уношење бадњака у Љутовници и већини села у Шумадији врши се на исти начин. Три дрвета домаћин уноси из три пута и сваки пут га домаћица посипа житом. При уласку домаћин изговара: *„Добро вече, честито Бадње вече!"*, а домаћица одговара: *„Бог ти помог'о!"* / *„Бог ти помог'о са срећом и здрављем дошао!"*, и сл. У војвођанским, фрушкогорским селима, *бадњак посипају житом, говорећи му: „Честитам ти благи дан!". Овде бадњак уноси неко од укућана, а домаћин га за столом очекује.*[18] У селима око Алексинца бадњак се уносио левом руком јер се сматрало да представља некрштено дете. У алексиначком Поморављу *бадњак су облачили у женску*

[16] М. Недељковић, *н. д.*
[17] Р. Марковић, *н. д.*, 41.
[18] М. Босић, *н. д.*, 36.

кошуљу да би било више женских јагањаца.[19] Овде изговарају сличну формулу као и у Шумадији, уз додатак који изговара домаћин: *„Долази нам Нова година и ново лето са младим пилићима, са свим плодом"*, итд. Домаћин, када уноси бадњак, подигне га и изговара: *„Оволика конопља и жито у овој години!" У селима источне Херцеговине (Попово поље) бадњаке уносе три мушкарца, када их ставе на ватру, домаћин дрва полива вином и пшеницом, изговарајући: „Ја тебе вином и пшеницом, ти мене сваким добром и благодети, ако бог да!"*[20]

Тамо где се уноси по више бадњака, колико је мушких глава, сваки бадњачар уноси свој бадњак, по строгом старешинству, дочекују их са погачом, вином и упаљеним воштаницама. Обичај је готово свуда у Србији да се бадњак помера унапред, ради напретка. Формула је слична свуда: *„Колико варница, толико – парица, дечице, јагањаца..."* и сл. У подавалским селима поред бадњака уноси се и дреново дрво. У околини Зајечара забележено је да домаћин при померању бадњака напред изговара: *„Дај, Боже, доста здравља чељадима свима. Свакоме брату на своме занату, путнику срећан повратак, болесном опоравак. Свакој кући здравља, оваца и новаца и берићета да буде до другог Божића!"*[21]

Кићење и целивање бадњака варира од краја до краја. У Љутовници и целом таковском крају бадњак се маже медом и кити тзв. бадњачићима. У централној Шумадији забележено је да се бадњаку „ даје вечера", на тај начин што се на њега ставља нешто од бадњеданске вечере. Потом се бадњак целива уз формулу: *„Како ја љубио овај бадњак, тако овца јагње, крава теле!"* У Драгачеву је забележено да целивање бадњака врше само домаћин и домаћица изговарајући горепоменуту формулу. У околини Алексинца и на Косову бадњак ките разним предметима, а његовим гранчицама ките се кућа и помоћне просторије. Слично је забележено и у Љутовници, али се обредно кићење дрвцима од бадњака овде врши на Крстовдан. У алексиначком Поморављу бадњак дарују посебним колачом – *кравајчетом* (у облику свастике).[22] У Мачванском округу, Шапцу и околини, бадњак секу после доласка кући на шест мањих, три горе на Бадње вече, а остала три чувају за ложење уочи Малог Божића.

[19] П. Ж. Петровић, *н. д.*, 142.
[20] М. Недељковић, *н. д.*, 10.
[21] Р. Марковић, *н. д.*, 40.
[22] Напомена: Свастика је једнокраки крст чији су крајеви савијени под правим углом.

Свуда се пази када ће бадњак да прегори. У селу Љутовници бдење је поверено домаћину куће. У опису Драгачева, међутим, не помиње се обичај бдења. Занимљиво је да у хомољским селима нема бдења, али ономе ко први види да је бадњак изгорео, следи поклон од домаћина – овца, свињски или други брав, који се строго чува у домаћинству. У ширем опису божићних празника у Зајечару такође се не помиње бдење, а ни у подавалским селима.

Обичаји око уношења сламе су слични свуда у Србији. Као специфичност Моравичког округа, шире и Шумадије, наводимо обичај да се конопац, којим је слама била везана, остави, да би се на Божић кокошке нахраниле у том кругу – *да не иду даље од куће*.

Бадњеданска вечера свуда се обавља на слами. У Љутовници нисмо забележили обичај да се из куће износе столице. Овај обичај не наводи се ни у опису Драгачева, подавалских села и села околине Зајечара.У неким селима Груже, Колубарском округу и фрушкогорским селима наводи се да је обавезно износити столице, што чини домаћица ујутру на Бадњи дан да стока не би имала криве ноге. Слично је и у околини Алексинца, где се по народном веровању то чини *јер Христос није имао столицу и совру у пећини где се родио*. Свуда у Србији распрострањен је обичај да се вечера на Бадње вече не склања. Њом се сутрадан у Љутовници прво послуже, у неким селима се даје птицама, а у већини села се део вечере чува до првог посног дана – Крстовдана.

Као специфичност села околине Врања и Лесковца наводи се сачуван паганski апотропејски обред заштите од кише. *Домаћин овде излази пред кућу и изговара: „Облаче, облаче, Ђермане, дођите вечерас да вечерамо па да се преко године не видимо!" У алексиначком Поморављу домаћин позива на вечеру курјаке, мечке, лисице и осталу дивљач.*[23]

Вечера на Бадње вече је посна, свуда се слична јела готове. У селу Љутовници, по речима информатора, током вечере користе кашике и виљушке, али их након вечере *дреше*, да не би нападале грабљивице. У опису Драгачева стоји да се бадњеданска вечера обавља прибором, и нема обичаја *дрешења* прибора. У средишњој Шумадији вечера се обављала без виљушака и кашика. У алексиначкој околини кашике су везивали на Бадњи дан, а одвезивали на Стевандан.

[23] М. Недељковић, *н. д.*, 12.

Обичај бацања ораха у углове куће широко је распрострањен. У околини Алексинца забележено је да се са *овим орасима гата о срећи домаћинства (пун орах – пуна срећа, празан орах – празна срећа).*[24]

Божићна печеница готово свуда се коље на Туциндан, а на Бадњи дан се пече. У источним крајевима се за печеницу узима свињски, а у југозападним овчији брав. У шумадијским селима досељеници из југозападних крајева на Бадњи дан пеку печеницу, а из југоисточних на Божић. У Љутовници је називају *божићкара*, тако и у Драгачеву и околини, мада у другим местима постоје и други називи (божићар, божњићар, божутњак, божо). У Херцеговини православци печеницу називају *веселица*, а католици *печеница*.[25] Информатори из Љутовнице не наводе никакав обред који се врши крвљу заклане животиње. У литератури стоји пак да је широм Србије био обичај да прву кап од печенице устављају жене и замешују је у брашно, које се даје оном ко болује од срца, или се тим хлебом храни живина.

У сећањима информатора није остао обичај да се у печеницу ставља неки предмет. То се не наводи ни у описима Драгачева, Зајечара и другим областима. У неким крајевима у Србији стављају јабуку, а у Херцеговини се брав кити бршљаном и ловориком. У неким селима алексиначког Поморавља у утробу печенице стављају врапце и то непаран број, па се на Божић прво омрсе врапцима.

У опису Љутовнице забележили смо да је присутна забрана оном ко је окретао печеницу да храни стоку седам дана. Овај обичај забележен је и у Мачванском округу, у околини Шапца, где се то чини да *стоку не би сналазила несвестица, лудило и беснило*.[26]

Скоро у свим крајевима Србије полазник долази на Божић. У алексиначком Поморављу и неким селима на истоку од Мораве (Липовац) забележено је да полазник долази и на Бадњи дан.

Што се тиче осталих обичаја везаних за Бадњи дан скоро свуда у Србији присутна је забрана да се на Бадњи дан туку деца. Такође, присутна је забрана обављања већих послова у домаћинству и чишћење куће након доношења бадњака. Литература наводи да је *некад у пределу Такова био обичај да се на Бадњи дан иде на гробље*.[27] Овај обичај не наводе мештани Љутовнице.

[24] П. Ж. Петровић, *н. д.*, 142.
[25] М. Недељковић, *н. д.*, 14.
[26] *Исто*
[27] *Исто*

Забележена су широм Србије и разна гатања на Бадњи дан. У селу Љутовница, као што се из описа види, нису постојале никакве обредне радње којима се предвиђа будућност, на овај дан, док је на Божић забележено неколико. У Зајечарском округу се гата пред саму вечеру, гледајући према светлости свеће. Чланови домаћинства су веровали да оном коме се не види сенка у тој години следи смрт. На Бадњи дан је у разним крајевима предвиђана судбина помоћу реквизита бадњеданске вечери. Тако се нпр. у околини Шапца, гатало према масти Божићне печенице (коме се у тепсији не ослика глава тај ће умрети); у Пчињи се гатало жаром у црепуљи (стави се жишки колико има деце у кући, црепуље се покрију вршником, на ком угљену ујутру буде бео пепео тај ће бити здрав, лош знак ако је угљен црн). У селима доње Груже деца се провлаче кроз савијен шипурков прут да буду здрава; у Драгачеву у раним јутарњим часовима праве круг од тежине и пале га да би из њега излазили говорећи: *У ватри бисмо, не изгоресмо, у болести бисмо, не примисмо;* у Власеници су девојке гатале кад ће се удати по лавежу пса (одлазе на буњиште и слушају са које стране залаје пас, на ту страну ће се удати), у Хомољу се веровало да ће имати среће оно домаћинство у ком се ујутру на Бадњи дан зачује петао, ако се зачује кокошка, био је то лош предзнак за све.

У Љутовници и околини није забележен обичај коледања за Бадњи дан, то се по речима информатора ради у време *месојеђа*, између Божића и почетка ускршњег поста. Миле Недељковић у *Годишњим обичајима Срба* наводи: *„Бадњег дана су ишле поворке колењана, обичај за који је Вук мислио да се међу људима нашега закона готово изгубио, но он је сачуван од југа Србије до севера Баната."* [28]

Божићни обичаји

Обредно доношење воде на божићно јутро присутно је свуда у Србији. У датом селу и целој Шумадији захватање воде пропраћено је поздравом води, посипањем кукуруза, и узимањем дрена. У алексиначком Поморављу сву стару воду просипају, а нову воду ките босиљком. У Хомољским селима домаћица иде за воду, у њу баца кукуруз и жито изговарајући: *„Текло свако добро у наше куће ко вода низ реку!"*, а у повратку водом полива укућане. У Љутовници наилазимо да се овом чистом водом меси само чесница,

[28] М. Недељковић, *н. д.*, 23.

не помиње се да се њоме пристављају и друга јела или да се њом умивају, као у неким крајевима Србије. Миле Недељковић говори да се у већини села у Србији ова вода назива *јаковна – јака вода*; у Љутовници је само називају неначета или чиста вода. У војвођанским селима ову воду називају *здравље*.

Полажење стоке домаћин врши кад крене за воду бацајући у сваки тор по мало жита, у неким крајевима забележено је да се стока кади на Божић јутро. У Моравичком округу, којем припада и дато село, обичај је био да се кокошке хране у импровизованом гнезду од снопа којим је била везана бадњеданска слама. Овај обичај се примењује сва три дана Божића у пожешком крају и у Гружи. У Гружи је још стока храњена из бисага – да би се близнила. У војвођанским селим стока је полажена вином и остатком бадњеданске вечере.

Промрсивање укућана у Љутовници се врши пошто се узме мало дреновог дрвцета и нешто са бадњеданске трпезе, па се тек онда куша печеница. Тако је то у већини делова Шумадије. У шабачкој околини се уместо дрена узима пупољак леске, а након тога мед, дуња или јабука печена у печеници. Забележено је у неким хомољским селима да је обичај да се прво омрси женско чељаде – да би се патила женска стока. „*У неким областима мрсили су се другом животињом (Хомољска села – голуб, Горња Пчиња – зец, банатска села – жуне, остали део Војводине – печеница).*"[29]

Божићна чесница се меси у Љутовници од киселог теста, док се у неким крајевима месила и од пројиног брашна. Углавном свуда слични предмети иду у чесницу: новчић, дрен, пасуљ, пшеница, орах, итд. Сваки од предмета симболизује оно чега ће тај који га извуче имати у наредној години. Површински се чесница шара у разним крајевима на различите начине, негде је то различито и од домаћинства до домаћинства. Свуда се у Моравичком округу шара дрвцима којима се намени одређен број стоке. Разлика нпр. између Љутовнице и описаног Драгачева је у томе што се колач у Љутовници шара дреновим дрвцима, а у Драгачеву дрвцима од бадњака. У Љутовници чесницу ломе сви присутни укућани, тако је то и у Шумадији, Драгачеву и војвођанским селима. Негде је, међутим, присутан обичај да чесницу ломе положајник и домаћин, у Хомољу је то домаћин са најстаријим дететом. У Горњој Пчињи домаћин сам ломи чесницу и раздели укућанима, а у алексиначком Поморављу и већем делу Косова и Мето-

[29] *Исто*, 27.

хије домаћин куће иде редом, од домаћинства до домаћинства, и са осталима из села ломи чесницу. У централној Шумадији и околини Крагујевца забележено је да се приликом ломљења чеснице строго води рачуна да ни мрва не падне на земљу – *да се не би расипало домаћинство*.[30] У селима око Лесковца и Врања обичај је да се на дан Божића куму носи чесница.

Долазак положајника (*полазник, радован*) свуда је по Србији распрострањен. У Љутовници нису бирали полазника, али се изјашњавају да је ваљало да то буде мушко дете. Понегде је полазник унапред позиван. У пожешком крају је то један од домаћинових најбољих пријатеља, у Хомољу је изрека: *„Какав ти полазник, таква ти година!"*. Свуда полазник врши ритуалну радњу „царајући" по угарцима ватре од бадњака, уз формулу: *„Колико варница, толико – парица, оваца, крмака, волова!"* и сл. Полазника у Љутовници дарују шупљом погачом, у Драгачеву само пешкиром и чарапама. У неким селима у Гружи је нпр. био обичај да се полазнику измакне столица – да угину птице грабљивице, слично је и у Старом Влаху – због пчела. *„Обичај да се за полазника уводи во дешњак распространет је у многим српским крајевима. У неким крајевима (Попово Поље) полазник је могао бити и ован, у Ресавском крају – свиња или петао, у Зајечару и околини – пас."*[31]

Божићном ручку свуда претходи „миробожење". Домаћин изговара: *„Мир Божји, Христос се роди!"*, а остали на то одговарају: *„Ваистину се Христос роди!"*, онда се кади софра и све просторије у кући, а након наздрављања вином сече се божићни колач тј., чесница.

На овај дан се гата према плећки божићне печенице у свим деловима Србије, слично је и са гатањем о удаји и женидби по коскама печенице. Само је у Шумадији забележено да се плећка оставља за Богојављење, а глава печенице за Мали Божић. Овде је такође забележено присуство забране: онај ко окреће печеницу не сме хранити стоку седам дана, ради њеног здравља. Занимљиво је навести да исту формулу коју у *Драгачеву изговарају на Бадњи дан палећи круг тежине*[32]*, у пожешком крају изговарају на Божић када разгрћу ватру на којој се пекла печеница, и између два пламена деца пролазе уз речи: „Бих у ватри, не ожегох, бих у болести, не боловах!"*[33]

[30] *Исто*
[31] *Исто*
[32] Р. Мечанин, *н. д.*, 26.
[33] М. Недељковић, *н. д.*, 23.

Широко је распрострањено и веровање да на овај дан ваља започети какав посао да би целе године то ишло од руке. Такође и забрана туче на Божић сачувана је свуда у Србији. Предсказање о времену у наредној години свуда се врши на овај дан: *„Сачувај ме топлог Божића и мутног Ђурђевдана!"*

У многим местима присутна је забрана да се на Божић иде од куће, то је дозвољено било само полазнику. Међутим, у Љутовници постоји обичај да се упрегну санке и да се обави вожња кроз село. У фрушкогорским селима иду само млади. У Чуругу су се и маскирали. У Хомољу нпр. нису презали волове, али се младеж сва три дана Божића скупљала на игранке. Свуда се певало слично као што нам је информатор из Љутовнице навео: *„Иде Божић бата, носи киту злата да позлати врата и обоја побоја и сву кућу до краја!"*

Други дан Божића се не обележава неким посебним обредима. На трећи дан Божића, Стевандан, чисти се кућа, износи се слама и остаци бадњака. Пепео од бадњака у Љутовници по речима информатора износе тек на Крстовдан, и са њиме гатају. Бадњеданска слама се готово свуда ставља на воћке, ради рода, део се стави код стоке и живине. У Љутовници и другим шумадијским селима на овај дан се гата о удаји/женидби коскама од печенице, док се у већини крајева ова обредна радња обавља након Божићног ручка.

Сачувано је у Србији мало обичаја који се везују за Мали Божић. Опште је правило да се од божићне печенице чува глава, која се једе за ручак уз осталу припремљену храну. У Љутовници не наводе да се спрема било какав обредни колач, док се овај обичај и даље чува у неким подавалским селима, селима горње Груже и горње Јасенице колач који се назива *василица* готови се од пројиног брашна. У Левчу и Темнићу се веровало да ће бити родна година ако на овај дан падне снег; слично је и на Косову. У осталим деловима предзнаци о времену и летини гледају се на први дан Божића. У местима где се на Бадњи дан излазило на гробље то се чини и уочи Малог Божића, већином је то код досељеника из југозападних крајева.

Некрштени дани су свуда у Србији обележени забраном идења ноћу – *јер тада душе умрлих и нечисте силе улазе међу људе*.[34] Ови дани се називају скоро свуда некрштени или нечисти дани. Не раде се већи послови у домаћинству, а присутна је и забрана венчавања младих и крштења деце.

[34] М. Ивановић - Баришић, *н. д.*, 79.

Крстовданом се завршава период некрштених дана.Свуда се на овај дан пости, а на овај дан се јела и храна остављена од Бадње вечери. Литература наводи да у многим крајевима Србије постоји обичај да се на Крстовадан кувају пиктије које се једу на Богојављење.

Проблем генезе централног божићног обреда – бадњак

У компаративном приступу овој обредној церемонији ваља навести историјско – генетски опис обреда не задржавајући се само у локалним оквирима.

Код свих Јужних Словена симболично изгарање бадњака представља централни обред божићног циклуса, а симболизује божанство које умире спаљивањем, па ускрсава, а његово изгарање означава сунчеву светлост, живототворну снагу паганског бога Световида. Доласком хришћанства преображава се у симбол рођења младог бога – Исуса. Бадњак, као што смо горе навели, гори сву ноћ, зато се његов назив у Јужних Словена повезује са глаголом бдети – не спавати. Обред је поред Србије раширен у Херцеговини, Босни, Далмацији, Истри (код православаца и католика), западној, јужној и центаралној Бугарској, Македонији, областима Хрватске и Словеније. Први подаци о њему потичу из 13. века.

Према мишљењу Никите Толстоја *„обред повезан са божићним дрветом бадњаком познат је у његовој српско – бугарској варијанти које се одликују обиљем ритуалних радњи, а остале варијанте се не узимају у обзир у научној литератури, а локалне варијанте са ограниченим бројем радњи се често схватају као опадајуће, збрисане. Такво схватање је у већини случајева погрешно."*[35] Српско – бугарска варијанта може се прихватити у својству *сумарног еталона ритуала*[36], са доследним обављањем свих ритуалних радњи: сечење бадњака, ношење кући, стављање покрај куће, уношење у кућу, дочек бадњака, полагање на огњиште, намиривање, бијење огњишта (које чини полазник), чување бадњака, чување пепела за различиту другостепену употребу. У свим наведеним радњама важни су и показатељи: величина бадњака, врста дрвета, број бадњака, начин полагања на огњиште, карактеристике пола, узраста и социјалног статуса учесника обреда.

[35] Н. И. Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш, 1995, 244.
[36] *Исто*

На основу упоредно – типолошког описа који даје Плотникова[37] изведена је горенаведена ареална распрострањеност обреда бадњак код Јужних Словена. За овај рад значајна су и открића до којих долази Толстој, који врши поређење целокупног општесловенског ареала и на основу тога долази до закључка да *јужнословенски бадњак није генетски и типолошки јединствен, он у себи садржи црте које се могу квалификовати као словенске (балто – словенске), као балканске , али и као резултат деловања и утицаја у широким ареалима етмокултурних традиција*.[38] Толстој наводи податке до којих је дошао Т. Марковић, истражујући божићне обреде католика из Босне и Херцеговине. Записи сведоче да се у многим местима бадњак појављује у обреду који има само прве три од наведених радњи (одсецање, ношење кући и стављање бадњака поред куће), док се остале радње не врше. Тако је то у средњој Босни, околини Травника, Жепче. У северозападаној Босни се бадњак чак уноси у кућу (Дебљаци), али се одмах износи. У североисточној Босни (село Жеравице) све се ограничава тиме што изнад врата каче борову гранчицу. У селима око ушћа Саве деца на Бадњи дан, пре свитања, доносе храстову или борову гранчицу и закуцавају је на улазна врата. У Херцеговини (околина Стоца) на Бадњи дан су одсецана три бадњака и прислањана на кућни зид. Треба напоменути да се у само неколико места босанско – католичке средине бадњак уноси у кућу и спаљује.

Непосредну подударност босанско – католичком обреду Толстој налази у пољеско – тројичком обреду доношења трију бреза, или једне брезе (храста, клена) и њиховом постављању крај врата куће.

Истоветан обред карактеристичан је и за многе белоруске, украјинске и великоруске области.

Са друге стране, босанско – католички бадњак има блиску подударност и у словеначком обреду доношења дрвета или грана (бора, храста) у двориште и њиховог качења на врата на Бадњи дан. Исти ритуал познат је и Аустријанцима у областима њиховог мешања са Словенцима (Корушка и Штајерска).

Друга црта бадњака која га зближава са украјинским *колодием* и литванским *kalade* (клада) јесте повијање и намиривање бадњака, које смо навели да се врши у области лесковачког Поморавља, у Србији. Обред познат скоро у свим крајевима Литваније под називом atvilkti kalade – обављао

[37] А. Плотникова, *Этнолингвистическая геофрафия Южной Славии*, Российская академия наук институт славяноведения, Москва, 2004, 238.

[38] Н. И. Толстој, *н. д.*, 245.

се у тзв. Пепељави дан, у првој недељи Великог поста. Уочи тог дана довлачи се у туђу кућу клада, велики комад дебла, и оставља се у кући до јутра. Ујутру је долазио онај који је довукао кладу и износио је, а домаћин га је частио пивом или водком (уп. полазника). У старини су Литванци славећи Нову годину довлачили у дворишта, ударали кладу и спаљивали је. У 17. веку је забележено да су Литванци уочи Божића у тзв. вечери Bluckwacar, тј. вече клада, развозили кладе уз велику вику и пијанчење, да би их после спаљивали уз посебну радост. Под истим именом *волочити колодку*, такође на Беле покладе уочи поста, обављао се обред код Украјинаца, али је дуже трајао и био локално разноврснији него код Литванаца и Летонаца. У Черниговштини и Подољштини забележени су архаични обреди који представљају рођење и смрт кладе (рађа се у понедељак, у уторак је крсте, украшавајући је тракама и цвећем, у четвртак је скривају, а затим спаљују, у петак јадикују за њом и наричу као за мртвим, у суботу се одиграва опште весеље).

Из три групе наведених обреда видљива је њихова веза у временском смислу (почетак године, почетак поста уп. стару Нову годину 1. марта), у смислу ноћног бдења над бадњаком (исте ноћи рођење и смрт), остављање преко ноћи у кући, и у смислу њиховог спаљивања. Могућност уношења неколико *калада* може се упоредити са уношењем више од једног бадњака, уношење *каладе* од стране некога изван куће са јужнословенским и карпатским полазником, даље и рођење, крштење и повијање бадњака и колодке са јужнословенским простором (лесковачко Поморавље), чиме с границе обреда бадњак померају из чисто балканске традиције у кавкавско-европску.

Закључак

Бадњи дан и Божић обележавају се у околини Горњег Милановца посебним апотропејским и продуктивним ритуалима сачуваним из старина. Централно место заузима обред паљења бадњака, који уз приношење сламе и бадњу вечеру представља основне симболе овог празника. Дакле, у хронологији датих обредних радњи најважније место припада светом дрвету, бадњаку.

Љутовничани и данас чувају готово све обичаје везане за Бадњи дан и Божић, које смо систематски приказали у раду – од божићног јутра и сечења бадњака до завршетка Божићног циклуса празника Богојављењем. Види се да примарне улоге у обредима око светог дрвета имају домаћин и домаћица куће, али доста је поверено и осталим члановима домаћинства.

Да би рад био комплетан, навели смо и начине обележавања ова два празника у крајевима где је то забележено. Долазимо да закључка да се централни обред паљења бадњака широм Србије свуда задржао, али је велики број варијација у показатељима као што су: врста дрвета, број бадњака, карактеристике пола, узраста и социјалног статуса учесника обреда и сл.

Наше истраживање Љутовнице потврђује и Толстојеву тврдњу о српско-бугарској варијанти као сумарном еталону ритуала *бадњак*: сечење, ношење кући, стављање покрај куће, полагање на огњиште, целивање, бијење огњишта које чини полазник, чување пепела за различиту другостепену употребу.

Прилог 2 – Речник

Бадњак – церово дрво које се на Бадње вече пали на огњишту, симболизује прво дрво ватре којим се Христ угрејао на рођењу;

Бадњачићи – ситни колачи који се стављају на бадњак пресечен на три дела, домаћин их након паљења бадњака дели укућанима уз жељу да следећа година протекне у изобиљу;

Бадњеданско сито – сито које има ритуалну улогу сва три дана Божића, у њега се поред житарица стављају и суве воћке. Предметима из сита домаћица ритуално посипа домаћина и остале учеснике обреда. Жито у ситу симболизује жито које је Мајка Божја давала стоци да не би гризла Христову постељу;

Бадњеданска слама – симбол јасли у Витлејемској ноћи, служи као трпеза на Бадњи дан и Божић, пре обеда се на слами обавља обред „пијукања";

Бдење – време које траје од тренутка ложења бадњака до тренутка његовог изгоревања, бдењска ноћ је ноћ уочи Божића;

Бик дешњак – полазник у виду животиње;

Божићкара – посебна врста печенице која се коље на Туциндан, пече на Бадњи дан, а на Божић се једе, тумачи се као жртва рађању новог бога;

Божићна чесница – специјална врста колача која се готови на Божић, споља се украшава на разне начине, а у њу се стављају и разни предмети који при дељењу симболизују добробит сваког члана породице;

Ваљање сламе – посебна ритуална радња која се врши након обедовања на слами. Обред је апотропејског и продуктивног карактера. *Ваљам истора*

жетицу, испоља пшеницу – значи заштита од сточних болести, а други део формуле односи се на благодет у приносима;

Дрењак – или дреново дрво симболизује здравље. У божићним обредима има карактеристично место, њиме се прво на божићно јутро служи, даље се њим украшава чесница, а користи се и у апотропејском ритуалу шибања где домаћица дреновим прутом док пече колач „шиба" децу на дан Божића;

Дрешење сламе – обред који има за функцију да заштити домаћинство, односно, да живина у својини датог домаћинства не носи даље од куће;

Истављање печенице – тренутак када је божићкара испечена, оглашава се обично пуцњем из ватреног оружја;

Магијска јела – јела обавезна на бадњеданској трпези: со – симбол божанске силе, мед – симбол сладости живота под окриљем Бога, риба – симбол Сина Божијег;

Магијски предмети – ритуални предмети који се месе у чесницу – новчић, пасуљ, дреново дрвце, део бадњака...;

Магија првог дана – први дан Божића дан је када треба започети неки посао, *да све иде од руке*;

Неначета вода – прва вода коју домаћин захвати на божићно јутро, њоме се касније меси чесница и укућани се умивају;

Некрштени дани – период од Бадњег дана до Крстовдана, у народу познат под називом *Нечисти дани*. Поштује се забрана обављања већих послова у домаћинству, обреда венчања и крштења јер *Христ тад још није крштен*;

Пијукање – обред који деца обављају на слами тражећи ђаконије бачене у сламу. Деца на слами симболизују новорођеног Исуса;

Положајник – особа која на дан Божића прва уђе у кућу у којој бадњак није изгорео, помаже домаћину да бадњак изгори до краја;

Први ивер – ивер који се први откине од светог дрвета, има магијску функцију, ставља се у карлицу са млеком – *да се скупља кајмак дебео као ивер*;

Сумарни еталон ритуала – доследно обављање сваке радње са бадњаком од уношења до спаљивања, у целости задржан у српско - бугарској варијанти;

Шупља погача – посебан дар за положајника од домаћице куће, погача кроз коју је провучен пешкир, симболизује благонаклон однос према положајнику;

Summary

This research presents the first recorded description of Christmas rituals in Gornji Milanovac. The aim of the paper is to show, clearly and chronologically, all apotropaic and productive rituals that residents of this place keep in their memory.

Since this is a research paper, questionnaire method is used to determine baseline of the thesis. Examinees are residents of village Ljutovnica, natives or people coming from nearby villages in Gornji Milanovac. The obtained results are clearly described in separate chapters of the paper. For informative purposes, comparative approach to the research and the problem of genesis of the central Christmas ritual are stated in the end.

УДК: 94(497.11 Бољковци)”15/19” ; 908(497.11 Бољковци) ;
314.116/.117(497.11 Бољковци)”15/19”

Слободан Аксентијевић
Основна школа „Десанка Максимовић”, Горњи Милановац

Вести о селу Бољковци и Бољковчанима између XVI и почетка XX века

Апстракт: Рад доноси вести о селу Бољковци од његовог првог помена у XVI веку до пред балканске ратове и Први светски рат, податке о административно-територијалним променама, властима, пописима становништва, образовању, сеоској цркви и свештеницима, као и о свакодневном животу сељана. Коришћени су турски, аустријски и пописи из времена Кнежевине и Краљевине Србије, статистичке публикације, необјављени документи, објављена архивска грађа, матичне књиге, подаци са споменика, али и вести путописаца, истраживача Качера и Рудничког округа, као и новински чланци.

Кључне речи: Бољковци, Качерски срез, Руднички округ, административно-територијалне промене, пописи становништва, школа, црква, војска, свакодневни живот

О настанку имена села Бољковци у изворима и литератури нема поузданог објашњења. Генерал Јован Мишковић[1] не помиње порекло назива, а такође ни незаобилазни истраживачи историје Качера, Милоје Т. Ракић[2] и Јеремија Павловић,[3] не бележе народно тумачење о имену села, али ни било какав други траг који би водио ка решењу скривалице. Због тога побуђује сумњу извор приче која се јавља читав век касније. По њој су момци из овог села на разним такмичењима били *бољи* од својих такмаца из других села, а уз то је готово свака сеоска кућа имала ковача, тј. *ковца*, што је довело до настанка имена села.[4] Поставља се логично питање, откуд се наведено народно предање појавило крајем XX века, када читаво столеће

[1] Ј. Мишковић, *Опис Рудничког округа*, прир. Б. Челиковић, Горњи Милановац, 2007.
[2] М. Т. Ракић, „Качер” у *Насеља српских земаља*, књига III, *Српски етнографски зборник*, књига VI, Београд, 1905, 735-859.
[3] Ј. М. Павловић, *Качер и Качерци*, Београд, 1928.
[4] Ж. Перишић, *Време именом запамћено: рудничко-таковски крај*, Чачак, 2002, 17.

раније о било чему сличном нема ни трага. Пре ће бити да је ову питку причу сковао домишљати Бољковчанин који није могао наћи било какво друго објашњење, за које му се, додуше, не може порећи логичност, али изворност свакако.

Најраније податке о селу налазимо у трећој деценији XVI века. Оно што не би требало да је сумњиво јесте да се место први пут помиње 1523. године као Бојковце, у нахији Островица, са приходом од 937 [акчи].[5] Припадало је тимару Несуха, сину Ибрахима, уз село Средњу Каменицу, мезру Каменицу и мезру Дуго Поље. Само две године касније, 1525. године, забележено је пусто село Бојаковац, што је вероватно исто место.[6]

У попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године, помиње се кнежина Димитрија, сина Шобатовог, која се простирала око данашњег Љига и припадала је рудничком кадилуку. Ту су спадала села: Козељ, Хренац, Белшић, Пождаревци, Штавица, Шутци, Блатовчица, Преторина, Оздрпанци, Сиолица, Берисалица, Дубчево, Ивановићи, Пољане, мало село Тврдићи (код Пожеге) и Доброшевци.[7] За село Дубчево, место са 5 домова и 12 табија (одраслих мушкараца), Аличић је оставио могућност да је реч о Бољковцима.

Село Дубчево припада Руднику

Добрица, син Вукашина, и с њим Степан, његов брат, и Радосав, његов брат

Вукач, син Велимира, и с њим Радосав, његов син, Радул, његов син, и Ђура, његов брат

Дејан, син Карана, и с њим Радован, његов син, и Никола, његов син

Душман, син Витаца, и с њим Вукач, његов брат, Радан, његов син, и Радул, његов братучед

Бојин, син Вукашина, и с њим Вук, његов син, и Никола, његов син

[5] А. С. Аличић, прир., *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век*, књига II, Чачак, 1985, 14.

[6] А. С. Аличић, прир., *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век*, књига I, Чачак, 1984, 477.

[7] *Турски катастарски пописи*, књига II, 210-216.

Домова 5, Табија 12

У детаљном попису санџака Смедерево после 1528. године, помиње се село Бајчево, други назив Бунечево, у рудничкој Морави, за које Аличић претпоставља да би могло да се односи на Бољковце.[8] Ипак, ближе нам је тумачење М. Јаћимовића да је реч о некадашњем засеоку Ивановаца (Бунишаве, Буњишаве), а не о Бољковцима. Осим знатне гласовне сличности између назива, на то би указивала и чињеница да је село пописано уз Пољан[иц]е (?), Козељ, Оздрпанце (Живковце?) и Преторину (Драгољ?). Из рум. bun < лат. bonus-добар, *из којег је изведено и хибридно лично име Бунислав, Буниша, карактеристично за средњовековне влахе на подручју старе српске државе*.[9]

У наредним пописима Смедеревског санџака из 1540, 1559/60. и 1572. године нема помена ни села Бојковце, ни села Бојаковац, нити било каквог другог места које би се могло довести у везу са Бољковцима.

И следећи, XVII век, углавном је обавијен велом тајне. Мали зрак светлости доноси попис џизје (главарине) рудничке области из 1639. године. У овом попису, међу 139 села, не помињу се Бољковци под тим именом. Ипак, треба обратити пажњу на то да су многи засеоци данашњих села некада били посебна села. У овом контексту можемо посматрати пописано село Буковце са 5 кућа. Буковац је данас топоним који налазимо у Бечњу и Ручићима. Овај назив би се могао читати и као Буковача, па би у том случају поменуто село требало тражити у Прањанима, Коштунићима, Лалинцима, али и у Бољковцима чији један заселак управо носи овај назив.[10]

Постоји прича да је у Бољковцима некада постојала црква у Прострузи, *близу мађарског гробља*. Чак су и мештани ту изоравали неке црквене предмете.[11] Сличну вест доноси и Јеремија Павловић наводећи да су се уз рушевине некадашњег манастира, почетком XX века, налазиле плоче од калуђерског гробља.[12] О овој богомољи, сем наведених, нема никаквих других писаних трагова. Од старијих мештана може се чути помен Блашићевог брда и Милошевца, у доњем току потока, као о могућим локацијама цркве.

---

[8] *Исто*, 259.

[9] М. Јаћимовић, *Ономастика Качера*, Београд, 2003, 30.

[10] О. Зиројевић, „Попис џизје Рудничке области из 1639. године", у *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године*: *зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе*, Београд, MCMXCVII, 44.

[11] М. Т. Ракић, *н. д.*, 832.

[12] Ј. М. Павловић, *н. д.*, 9.

Ипак, тешко би се и за прву, а поготово за другу могло рећи да је у *Простругзи*, пре под Простругом.

У *Географској енциклопедији насеља Србије* налази се још један занимљив податак о томе да Бољковци *спадају у стара села настала, по предању, на делу венца Простругe, где је постојало старо насеље и црква, о чему сведоче разне ископине*.[13] Уз раније помињану цркву, овде се први пут јавља и податак *старо насеље*.

За време успостављања аустријске владавине у централној Србији, после Пожаревачког мира 1718. године, извршен је попис у којем има помена Бољковаца. Тада је од 94 села Рудничког дистрикта 38 било насељено, са 144 домаћинстава, а чак 56 ненасељено, што говори о великој депопулацији овог дела Србије за време сукоба између Аустрије и Турске. Међутим, неки истраживачи верују да је број кућа морао бити већи јер је попис извршен на брзину, а од пописивача су склањани имовина, али и читава домаћинства. Највише кућа пописано је у Блазнави 18 и у Страгарима 17, док су Бољковци у попису наведени као насељено место Volkoffsky са 3 куће. На карти чији је аутор аустријски инжењерски капетан Епшелвиц, Бољковци су означени као Palkowaz.[14]

За коморална насеља Рудничког дистрикта у 1732. години аустријске власти су направиле обрачун десетине од пшенице, ражи, јечма и овса.[15] Међутим, међу 20 пописаних села, Бољковци овога пута нису поменути.

У Извештенију о Ваљевској епископији из 1735. године, које је највероватније било намењено београдском митрополиту Вићентију Јовановићу, налазе се подаци о насељима и броју кућа на подручју Ваљевске епископије. Укупно је наведено 220 насеља са 3464 дома, а том приликом забележено је и село Болковци са 16 кућа.[16]

На месту садашње бољковачке цркве, према предању, налазила се црква брвнара из XVIII века, о чему сведочи и псалтир на којем је исписано име попа Јована и година 1775. Брвнара је, услед изградње нове цркве, пренета у Горњи Милановац на гробље и служила је као капела до подизања

[13] *Географска енциклопедија насеља Србије*, књига I (А-Ђ), под руководством С. Ђ. Стаменковића, Београд, 2001, 474.

[14] Д. Пантелић, „Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира", *Споменик*, XCVI, Други разред 75, 1948, 25, 38.

[15] С. Пецињачки, „Различити подаци из 1732-33. године о коморским насељима Рудничког дистрикта", *Зборник радова Народног музеја*, Чачак, VI, 1975, 31-84.

[16] Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735", *Споменик*, XLII, Други разред 37, СКА, 1905, 202, или Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија у *Извештенију* из 1735. године", *Гласник Историјског архива у Ваљеву*, 31, 1997, 44.

нове, зидане капеле.[17] Поменута брвнара очигледно је саграђена после 20. фебруара 1736. године, будући да се тада не наводи међу 11 богомоља Рудничког дистрикта, односно 32 цркве Ваљевске епархије.[18]

Према истраживању Милоја Ракића, староседелачког становништва у Качеру нешто је мање од половине, што је знатно више него у неким другим областима Србије. То су оне породице које су живеле у Качеру и пре прве половине XVIII века. По њему, старинци у Бољковцима су: Лаудановићи (слава Св. арх. Михаило), Пантићи (Ђурђиц), Недељковићи (Св. арх. Михаило), Аксентијевићи (Св. Никола), Радовићи (Св. Ђорђе), Алексићи (Св. Ђорђе), Димитријевићи (Св. арх. Михаило), Савићи (Св. Никола).[19] Овај списак допунио је Јеремија Павловић фамилијама: Васовићи (Св. арх. Михаило), Митровићи (Св. Стефан), Каровићи (Св. Никола), Рељићи (Св. Никола), Тодоровићи (Св. Никола), Вербићи (Св. Никола), Живановићи (Св. арх. Михаило), Јовановићи (Св. арх. Михаило), Аврамовићи (Св. Стефан).[20]

Од половине XVIII века Качер, па и Бољковци, насељаван је из више праваца и то углавном у три периода. Први је онај који обухвата време од половине XVIII века до Првог српског устанка и тада се досељавало становништво из ужичког краја, затим из Старог Влаха и Херцеговине, а мањи број породица и из Црне Горе. Од досељеничких фамилија из овог периода, за Мијановиће (Св. Стефан) тврди се да су досељени из Херцеговине око 1780. године, као и Ерићи (Св. Јован) око 1770. године; Илићи (Св. Јован) досељени су из Ужичког округа између 1760. и 1770. године.[21]

За неке фамилије каже се само да су живеле, а за друге се зна да су досељене у село у XIX веку. То су: Марковићи, Павловићи (Св. Јован), Поломци (Св. Никола),[22] Стевановићи (Св. Ђорђе), Дамњановићи,[23] Аксентијевићи (Св. арх. Михаило),[24] Аксовићи (Св. Стефан), Бојовићи (Св. арх. Михаило), Величковићи (Св. арх. Михаило), Глиговићи (Св. Никола), Еровићи (Св. Ђорђе и Ђурђиц), Ивановићи (Св. Стефан), Калиманчевићи (Св. Никола), Ковачевићи (Св. Стефан), Мијатовићи (Св. Стефан), Миловановићи (Св.

[17] *Летопис цркве бољковачке*, 3.
[18] Д. Руварац, *н. д.*, 154-204.
[19] М. Т. Ракић, *н. д.*, 832-833.
[20] Ј. М. Павловић, *н. д.*, 9-10.
[21] М. Т. Ракић, *н. д.*, 832-833.
[22] *Исто*, 833.
[23] Јеремија М. Павловић, *н. д.*, 10.
[24] М. С. Филиповић, *Насеља и порекло становништва Таковског среза*, Горњи Милановац, 1997, 208.

Никола), Мићовићи (Св. Стефан), Обрадовићи (Св. Никола), Стојићи (Св. Ђорђе и Ђурђиц).[25] Ипак, њихове корене и порекло других фамилија, као и време досељавања тек треба детаљније истражити, што заслужује пажњу једног посебног рада.

Током Првог српског устанка село Бољковци налазило се у кнежини војводе Арсенија Ломе. Управо у ово време почиње други период досељавања, нарочито 1809. године када је, после Карађорђевог неуспелог похода на Сјеницу, Нови Пазар и Нову Варош, отуд досељено много нових породица. Томе треба додати и податак да после пропасти Првог устанка 1813. године, није дошло до расељавања качерског становништва јер је војвода Лома успео да заштити народ. Та два догађаја свакако су пресудније утицала на коначно уобличавање демографске слике Качера јер је касније, после Другог устанка, у Качер досељено релативно мало новог становништва, чиме је затворен круг насељавања ове области.

У пописима устаника од 1804. до 1815. године наводе се имена 35 устаника из 13 качерских села,[26] као и учесници из још неких села која географски не припадају Качеру. Међу њима нема наведених Бољковчана. Нема сумње да су у њима морали учествовати и мештани Бољковаца, али писани траг о томе, нажалост, није сачуван. Старешина Качерске кнежине, после погибије Арсенија Ломе 1815. године, био је Милован Ломић, а од 1816. године Јован Козељац и Периша Ракић. Кнежина је 1822. године бројала 25 села, међу која се убрајају и Бољковци.

После Првог и Другог српског устанка повремено су вршени пописи дела становништва из фискалних разлога (порески обвезници). Прве спискове обвезника народног пореза (плаћали ожењени мушкарци) и царског харача (плаћали мушкарци од седме године до дубоке старости) сачинили су кнезови по кнежинама 1815. године. Ти спискови нису били прецизни јер су многе пореске главе сакривене, због чега су наредних година вршени пописи који су били веродостојнији.

Податке о броју домова, броју ожењених и броју арачких глава у Бољковцима за 1818. и 1819. годину,[27] као и за наредни период до 1832. године[28] доноси следећа табела.

---

[25] М. Јаћимовић, *Качер предели и људи*, Ваљево, 1997, 170-174.

[26] Д. М. Павловић, „Учесници српских устанака од 1804. до 1815. године из рудничке и пожешке нахије", *Зборник радова Народног музеја*, Чачак, XX, 1990, 115-131.

[27] М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књига II, Београд, 1898, 457, 493.

[28] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, књига I, Чачак, 1968, 49, 59, 75, 84, 94, 103, 112, 123, 136, 145, 166, 191.

Година	Број кућа	Број ожењених глава	Број арачких глава
1818.	41	-	100
1819.	40	45	102
1820.	39	46	114
1821.	42	46	120
1822.	42	50	112
1823.	42	53	110
1824.	44	57	123
1825.	42	47½	123
1826.	42	45	121
1827.	42	46½	123
1828.	44	48	123
1829.	44	53	127
1830.	?	?	?
1831.	43	53	128
1832.	43	53	128

Драгоцен историјски извор из двадесетих година представљају чибучки дефтери. Реч је о списковима сељана који су поседовали овце и козе, и за свако грло плаћали порез (чибук) у износу од две паре (40 пара = 1 грош). Најстарији сачувани дефтер из прве Милошеве владавине који се односи на Рудничку нахију потиче из 1823. године. У њему су пописане само старешине домаћинстава која су поседовала овце и козе. Нека презимена са списка упућују на крај из којег су домаћинства досељена (Ера, Поломац). Број поред имена означава број грла ситне стоке.

Село Бољковци:[29]

1. Милован Поломац 60
2. Симо Неделковић 105
3. Живан Драгићевић 40
4. Поп Јован 50
5. Иван Алексић 60
6. Гаврило Поломац 30

[29] Р. Мацаревић, прир., „Тевтер чибучки за Нахију рудничку од 10. марта 1823. године", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 4, 1987, 13.

7. Илија Ђурић	15
8. Обрад Поломац	20
9. Миаило Петровић	64
10. Павле Миаиловић	65
11. Јован Релић	20
12. Тодор Поповић	30
13. Ђорђие Бабић	16
14. Теодор Јованић	20
15. Веско Поломац	22
16. Иван Миаиловић	20
17. Милован Ера	19
18. Василие Ера	11
19. Панто Ненадић	43
20. Илија Ненадић	12
21. Јован Аксентиевић	24
22. Василие Марковић	10
23. Стеван Миаиловић	20
24. Тешо Миаиловић	15
25. Јован Неделковић	30
26. Дмитар Поломац	60
27. Никола Гавриловић	40
28. Матија Николић	10
29. Теован Гавриловић	5
30. Поп Раваило	30
	966

Први на списку, Милован Поломац, био је, највероватније, сеоски кмет. Наиме, у децембру 1821. године, кметови Рудничке нахије су у једном писму књазу Милошу изразили задовољство његовом управом. Међу побројаним кметовима помиње се и име кмета Милована из Бољковаца.[30]

За Поломце (Св. Никола), Ракић тврди да су досељени око 1850. године из Полома, међутим, у чибучком дефтеру из 1823. године наведена су петорица мештана са овим презименом, чиме његово датовање померамо за око три деценије.

[30] Р. Љушић, А. Самарџић, прир., *Рудничка нахија 1816-1839: документа књажевске канцеларије*, Г. Милановац, 1995, 34-35.

У дефтеру из 1824. године, налазе се подаци о томе колико је које домаћинство имало оваца и коза на које је плаћан порез по две паре на свако грло и још две паре за сваки тор, тј. домаћинство. Прва колона означава број оваца и коза, друга представља број гроша, а трећа број пара.

Село Бољковци:[31]

Поп Раваило	24	1	10
Гаврило Јоксимовић	51	2	24
Мијаило Лаудановић	20	1	2
Јован Матијашевић	21	1	4
Поп Милић	40	2	2
Тодосије Пантић	17	-	36
Милован Ера	19	1	-
Василије Миловановић	3	-	8
Павле Мијаиловић	37	1	36
Живан Тешић	16	-	34
Ђорђе Мијаиловић	5	-	12
Иван Мијаиловић	10	-	22
Теодор Поповић	30	1	22
Мата Мијаиловић	10	-	22
Јова Аксентијевић	16	-	34
Теован Гавриловић	2	-	6
Живан Драгићевић	40	2	2
Јован Мијаиловић	20	1	2
Василије Марковић	7	-	16
Живан Радовановић	8	-	18
Теодор Дамњановић	15	-	32
Илија Пантић	15	-	32
Панто Ненадић	36	1	34
Сима Миловановић	72	3	26
Гаврило Поломац	20	1	2
Веско Поломац	40	2	2
Обрад Поломац	16	-	34
Дмитар Поломац	40	2	2
Иван Алексић	45	2	12

[31] Р. Мацаревић, прир., „Таковско-рудничка села у тевтеру чибучком 1824. године", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 8, 1991, 15-16.

Милован Поломац	51	2	24
Поп Јован Миловановић	30	1	22
Ђорђе Бабић	3	-	8
Мијаило Стефановић	12	-	26
Обрад Илић	12	-	26
34 куће	803	41	34

Дефтер чибучки из 1825. године такође доноси податке за Бољковце. И тада је износ пореза био исти као и претходне године.

Село Бољковци:[32]

Живан Драгићевић	49	29	20
Сретен Миловановић	40	2	2
Сима Миловановић	49	2	20
Дмитар Михаиловић	49	2	20
Михаило Петровић	31	1	24
Иван Алексић	40	2	2
Милосав Николић	9	-	20
Јован Аксентијевић	29	1	20
Живко Теодоровић	19	1	-
Павле Миловановић	30	1	20
Павле Михаиловић	49	2	20
Гаврило Јоксимовић	39	2	-
Панто Ненадовић	59	3	-
Јован Михаиловић	34	1	30
Матије Николић	10	-	22
Иван Михаиловић	39	4	-
Марко Теодоровић	16	-	34
Живан Гавриловић	49	2	20
Тодосије Пантић	21	1	4
Ђорђе Михаиловић	13	-	28
Јован Матијашевић	24	1	10
Василије Марковић	14	-	30

[32] Р. Мацаревић, прир., „Рудничка нахија у тефтерима чибучким 1825. године", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 9, 1991, 14.

Обрад Јанковић	29	1	20
Илија Ненадовић	14	-	30
Веско Теодоровић	59	3	-
Обрад Илић	10	-	22
поп Раваило	29	1	20
поп Јован	59	3	-
поп Милић	29	1	20
Теодор Поповић	31	1	24
Сава Миловановић	24	1	10
Јован Миловановић	8	-	18
Теован Гавриловић	9	-	20
Јован Миловановић	44	2	10
Милован Михаиловић	49	2	20
Михаило Стевановић	19	1	-
Живан Радовановић	22	1	6
Ђорђије Бабић	5	-	12
38 кућа	1152	61	20

Будући да су село 1823. године чиниле 42 куће, 1824. године 44 куће, а 1825. године 42 куће, очигледно је, према чибучким дефтерима, да се број кућа без коза и оваца из године у годину смањивао и да се 1825. године свео на само 4 куће.

Из различитих дефтера јасно се види да су неки сељани пописивани под другим презименима. То је било тако јер презимена нису била устаљена, због чега ће доцније кнез Александар Карађорђевић, Уредбом из 1851. године, наредити *да се у фамилијама нашега народа презимена еданпут за стална утврде ... по овој наредби презимена по најстариему у фамилии заводе...*[33] Ипак, овој правној норми требало је дужи низ година да потпуно заживи у нашем народу.

Од свих пописа током XIX века, попис из 1834. године има велики значај јер је то први попис у аутономној Кнежевини Србији. Тада су Бољковци припадали качерској капетанији, Рудничког округа, која је обухватала 38 села. Новом административно-територијалном поделом из 1834. године нахије су постале окрузи. Назив капетанија употребљаван је од 1830. до

[33] *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа изданы у Княжеству Србіи* (одъ почетка 1851. до конца 1852. године), VI, Београд, 1853, 5.

1834. године, уместо некадашње кнежине, а од 1834. године поново мења назив у срез. У овом попису наведени су следећи подаци за Бољковце:[34]

Кућа 44
Пореских глава 56
За војску способни 70
Мушких глава (мало и велико) 156
Женских глава 180
Сума свију душа 336
Плугова орања 49
Коса ливада 224
Мотика винограда 48
Дрвета шљива 8360

Нови порески систем уведен је 1835. године, претварањем спахијског десетка и харача у новчани еквивалент. Данак је тада утврђен на шест талира годишње по глави пореског обвезника, односно 60 гроша. У истом облику и износу, уз мање промене, наплаћиван је од 1835. до 1884. године. Данак, односно грађански данак, плаћао је сваки ожењени пунолетан мушкарац млађи од 70 година. Сматрало се да се данак састоји од два дела: пореза на личност (два талира) и пореза на имање (три талира), у периоду када је данак плаћан пет талира, док су били исти када је данак плаћан шест талира.

Неке мере које су у овом попису поменуте данас нису у употреби: плуг, коса и мотика. Тако је један плуг (дан) одговарао површини која се могла преорати за један дан (0,365 хектара), коса се односила на ливаде (0,218 хектара), а мотика за винограде и одговарала је парцели коју је копач могао да окопа за један дан (0,058 хектара).[35]

Јуна 1837. године кнез Милош за економе Качерског среза поставио је Николу Радоичића из Гуришеваца и Јована Аксентијевића из Бољковаца. То се види из два писма које су у знак захвалности кнезу Милошу послали капетан Качерског среза Марко Ракић и економ Јован Аксентијевић.[36] Иначе, поменути Јован Аксентијевић био је сеоски кмет у Бољковцима дуже

[34] Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834", *Мешовита грађа (Miscellanea)*, књига 13, (Грађа, књига 25), 1984, 85.
[35] В. Јакшић, „Стање земљорадње у Србији", *Гласник СУД*, књига XLI, 1875, 5.
[36] Р. Љушић, А. Самарџић, прир., *Рудничка нахија 1816-1839*: документа кнежевске канцеларије, Г. Милановац, 1995, 249 и 250.

време, а током тридесетих година сигурно. Његово име у овом својству помиње се још 1831. године.[37] Том приликом наведен је и број посленика (работника) за чиновнички кулук који су исте године сељани морали давати: 41 капетану, 41 свештенику и 41 кмету. О томе која села за који кулук (општенародни, господарски или чиновнички) дају посленике, на почетку сваке године одлучивао је нахијски суд.

Из тридесетих година XIX века остао је забележен и случај Луке Илића из Бољковаца и његове жене која је услед рђавог живота побегла у Горњу Горевницу. Лука је са Сретеном Ђорђевићем из Лалинаца отишао у Горевницу и уз батине вратио жену. Због овог догађаја Илић је морао да одлежи 15 дана затвора.[38]

Интересантан је списак староуписаних војника Качерског среза у књажевој служби 1838. године.[39] Права реткост је да из овог периода имамо и неке личне податке као што су здравствено стање, раст, чланови породице и слично. Међу 63 војника са овог списка, четворица су из Бољковаца:

Јован Пантић, стар 33 године, 15 година је уписан, а 11 година у служби, ожењен, средњег имања, има оца и два ожењена брата, средњег раста, болешљив, има карабин, солдат.

Стеван Мијаиловић, стар 35 година, 12 година је уписан, 9 година у служби, ожењен, сиромашног имања, има ожењеног брата, средњег раста, здрав, није способан за службу, има карабин, солдат, нема предње зубе.

Илија Мијаиловић, стар 20 година, 2 године је уписан, 1,5 година у служби, неожењен, средњег имања, има оца, стрица и два нејака брата, средњег раста, горопадан, није способан за службу, има карабин, артиљерац, отпуштен, мундир оставио у Крагујевцу.

Јаћим Василијевић, стар 22 године, 4 године је уписан, 1 годину у служби, неожењен, сиромашног имања, има мајку и брата, малог је раста, одсекао прст на руци, није способан за службу, има карабин, добошар, сакат у руку.

Уставом из 1838. године у Кнежевини Србији била су предвиђена три нивоа судова: у општинама примирителни, у окрузима првостепени и у

---

[37] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, књига I, 151.

[38] Р. Љушић, А. Самарџић, прир., *Рудничка нахија 1816-1839: документа књажевске канцеларије,* Г. Милановац, 1665, 299-300.

[39] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, књига I, 370-371.

[40] Архива бољковачке општине спаљивана је неколико пута (септембра 1941, септембра 1942, октобра 1943. године) чиме су уништени драгоцени подаци из прошлости села.

престоници апелациони суд. Законом о устројству општина од 13. јула 1839. године, новоформираној бољковачкој општини,[40] поред села Бољковци, тада су припали и Ручићи. Према подацима из 1839. године, поред пореских глава и броја кућа, помињу се и чланови суда.[41] Подаци за село Бољковце су следећи:

Пореских глава 58
Кућа 46

Јован Аксентијевић, председник
Аврам Ивановић, помоћник
Младен Веселиновић, помоћник

У складу са тадашњим правилима, председник примирителног суда (односно општине) и први помоћник, бирани су из села које је изабрано за седиште општине, а други помоћник из следећег села. Бирани су на три године, али их је општина могла поново изабрати. У грађанским парницама судили су само у оним случајевима када вредност није прелазила 100 гроша, а у кривичним оне чија казна није износила више од три дана затвора или *бој од десет штапова*. Углавном су решавали спорове око сеоских утрина, њива, крчевина, присвајања туђег имања и слично.

Михаило Обреновић, Милошев млађи син, постао је кнез у марту 1840. године. У Београду је том приликом одржана скупштина на којој је објављен султанов берат о његовом именовању за кнеза. Ову скупштину чинили су окружни начелници, председници окружних судова, срески начелници и *по четири најодабранија човека сваког реда*. У Рудничком округу изабрана су *23 депутирца* (посланика), а међу њима налазио се Аврам Јовановић (Ивановић) из Бољковаца. Нешто више од две године касније, октобра 1842. године, за новог кнеза изабран је Александар Карађорђевић. У Београду је поново одржана скупштина на којој је прочитан султанов берат. Овога пута међу 10 депутираца из Качерског среза налазио се Јован Аксентијевић.[42]

Четрдесете године представљају почетак организованог образовања у Бољковцима. Затварањем школе у Љутовници, у новоотворену школу у Бољковцима 1842. године дошао је учитељ Милан Лукић [Поповић], родом из Бруснице. Учио је седам буквараца који су имали између 5 и 15

[41] Р. Љушић, „Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова у 1839. години", *Мешовита грађа (Miscellanea)*, књига 9, (Грађа, књига 20), 1981, 138.
[42] М. Урошевић, „Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају", *Зборник радова Народног музеја*, VII, 1976, 109, 121.

година и четири часловца, узраста од 7 до 14 година. Занимљиво је да школу није похађало ниједно дете из Бољковаца, већ деца из Ручића, Штавице, Рељинаца, Угриноваца, Велеречи и Бањана. Међутим, већ 1843. године школа је затворена због немогућности да се сагради нова зграда.[43] У ово време у читавом Рудничком округу радило је 7 школа (Брусница, Миоковци, Бољковци, Страгари, Моравци, Мрчајевци и Брезна).[44]

Као што је већ наведено у претходним редовима, када је било речи о чибучким дефтерима, забележено је неколико имена свештеника који су служили у цркви брвнари током двадесетих година XIX века. Том приликом споменути су поп Јован Миловановић (вероватно поп Јован са странице псалтира), поп Раваило и поп Милић. Међутим, убрзо је на месту старе цркве брвнаре сазидана нова, Црква Светог Николе, једна од најстаријих парохијских цркава на подручју данашње општине Горњи Милановац. Њена градња започета је тридесетих година, а *озидана є 1843. год. одъ тврдогъ матеріяла*.[45] Не зна се ко је градитељ, сем да је сграђена добровољним прилозима парохијана. Звоник је дозидан 1864. године и није аутентични део првобитне зидане цркве, али је веома вешто уклопљен у њен коначни изглед. Од вреднијих предмета у цркви се чува неколико старих књига, поменути псалтир попа Јована из 1775. године, затим требник из 1845. и октоих из 1864. године, као и неколико путира и других богослужбених предмета. Најстарији протоколи цркве (матичне књиге) уништени су за време Првог светског рата. Фрагмент књиге приложника цркви за период од 1832. до 1840. године постојао је пред Други светски рат о чему сведочи Летопис цркве бољковачке.[46]

Државни шематизам,[47] матичне књиге[48] и Летопис цркве бољковачке[49] доносе нам имена свештеника који су стално или повремено служили у

[43] К. Летић, *Основне школе у рудничком крају 1804-1914*, Горњи Милановац, 1997, 17-18.

[44] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, књига I, 463.

[45] Митрополитъ Михаилъ, *Православна српска црква у кнежеству Србіи*, Београд, 1874, 72.

[46] *Летопис цркве бољковачке*, 1, 5, 9, 11, 13, 15, 17.

[47] Г. Пауновић, „Делимичан попис државних службеника, црквених и војних лица у рудничком округу, према државном шематизму 1852-1914. г", *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја*, бр. 1, 2001, 176-179.

[48] Сачуване матичне књиге рођених цркве бољковачке почињу мартом 1899. године и налазе се у МК Бољковци.

[49] *Летопис цркве бољковачке*, 17, 19, 21, 23. Иако је први део Летописа, који говори о најстаријој прошлости цркве, крајем тридесетих година XX века написао свештеник Сава Протић (1931-1945), користио је, као изворе, књигу приложника цркве од 1832. до 1840. године, као и протокол венчаних од 1857. до 1878. године.

цркви. Међутим, из различитих разлога, за неке од њих не може се најпрецизније одредити време када су служили и у којој парохији. Свештеници бољковачке цркве били су: Јован Х. Поповић, криворечка, касније угриновачка парохија (тридесете године XIX века – 1874. и 1879-1885) и бранетићка парохија (1851-1862); Илија Поповић (1851-1869); Василије Боровњаковић (1857); Лазар Симеоновић (1857); Атанасије Симић, стални парох у Горњим Бањанима који је повремено служио у Бољковцима (1858-1869); Аксентије Симић, стални парох у Горњим Бањанима који је повремено служио у Бољковцима (1869-1872); Добросав Марјановић, угриновачка парохија (1874/1875-1877); Јован Војиновић, угриновачка парохија (1877-1918); Василије Поповић, бољковачка парохија (1871-1917).

Недалеко од садашње амбуланте, на кривини поред пута, налази се крајпуташ који упућује на фамилију пароха Поповића и један несрећан случај. На споменику пише: *Рањен код овдашње цркве грешком његовог брата В. Поповића*. Парох Илија имао је синовце Василија и Јевту тако да се овај податак највероватније односи на њих. Василије Поповић и Јован Војиновић сахрањени су у порти бољковачке цркве о чему сведоче надгробне плоче са њиховим именима.

Јован Гавриловић је, углавном према подацима пописа из 1844. године, саставио свој *Речник географијско-статистични*. У њему је наведено да је село Бољковци припадало Качерском срезу Рудничког округа (седиште у Блазнави), да је имало 56 кућа, 397 становника и парохијалну цркву. Било је седиште примирителног суда и чинило је једну општину са селом Ручићи. У црквеном погледу припадало је, са још осам парохија, качерском намесништву (седиште у Моравцима) ужичке епархије.[50]

У извештајима начелника Рудничког округа, прослеђиваним попечитељству унутрашњих дела, налазимо вести о Бољковчанима. Тако је у Извештају из септембра 1844. године, као кмет у Бољковцима наведен Аврам Ивановић.[51] У једном од наредних извештаја, пола године касније, остала је забележена вест о жени Мијаила Поломца, *пијанству одана и бесомучна*, која се 22. маја 1845. године обесила из непознатих разлога. Следећа вест односи се на епископа ужичког (Никифор Максимовић) који је дошао у Бољковце 15. јула 1845. године како би осветио нову цркву. Током наредне ноћи, *падао је велики град који је села Бољковце, Рујчиће, Криву Реку и*

[50] Ј. Гавриловић, *Речник географијско-статистични Србије*, Београд, 1994, 17, 76.

[51] Ј. Пејин, прир., „Периодични извештаји чачанског и рудничког начелства за 1844. г", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 6, 1989, 74-75.

Блазнаву јако побио...[52] Још једна несрећна вест потиче од 8. октобра 1848. године, када се жена Лазе Саватијевића, Марица, обесила о граб у близини куће.[53]

Из револуције 1848/49. године има вести о учешћу Качераца чија су имена још била у сећању народа почетком XX века. У *Мађарској буни* било је добровољаца из Гукоша, Шутаца, али и из Бољковаца.[54]

После деценије прекида бољковачка школа поново почиње да ради 1854. године у новој згради, која је врло брзо почела да прокишњава јер је сграђена од слабог материјала. Поред свих проблема, колико је било тешко бити учитељ у то време говоре и жалбе упућене министру просвете од стране бољковачких власти на Лукића, али и на новог учитеља Милоша Поповића који *има којекакве пороке и страсти због којих се не може трпети*. Због велике запуштености школске зграде, министар је школу затворио 1868. године. После четири године, 1872. године, школа је поново отворена у поправљеној згради, а похађало ју је 24 ученика у три разреда. Учитељи у овом периоду били су: Милан Лукић 1854, Лазар Симоновић 1855-1857, Милан Лукић 1858, Милош Поповић 1859, Сретен Величковић 1860-1864, Андрија Станојевић 1865-1868, Миливоје Ковачевић 1872-1874.[55] Према решењу начелника Рудничког округа Младена Жујовића из 1857. године постављени су надзорници у 12 окружних школа. За надзорника школе у Бољковцима том приликом именован је парох Илија Поповић.[56]

Поменути Сретен Величковић био је од 1865. године учитељ Живојину Мишићу, доцније чувеном војводи, у рибничкој школи. Мишић је о њему написао следеће: *Учитељ рибничке школе Сретен Величковић из села Бољковаца, рудничког округа, ожењен, без деце, витак, сувоњав, зловољан, болежљив, необично строг, али уистини правичан, био нам је страх и трепет... Не само ми ђаци, већ и сви остали који су ма каквим послом долазили у школу имали су необичан страх од учитеља Величковића, веома строгог човека, који се ваљда никада у животу није насмејао... На какав је начин мој брат убедио учитеља Величковића да ми дозволи да даље школовање продужим у Крагујевцу није ми познато, јер је то био неумољив човек.*[57]

---

[52] Р. Мацаревић, прир., „Извештаји начелства округа чачанског и рудничког за 1845. г", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 7, 1990, 63, 66, 67.

[53] О. Милосављевић, прир., „Полицијски извештаји Начелства округа рудничког за 1848. г", *Изворник, грађа међуопштинског историјског архива у Чачку*, 24-25, 2009, 30.

[54] Ј. М. Павловић, *н. д.*, 205.

[55] К. Летић, *н. д.*, 45-46, 134.

[56] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, књига I, 669.

Педесет година касније, новембра 1914. године, Мишић се нашао, заједно са штабом Прве армије којом је командовао, у родном селу свог учитеља одакле је руководио одбраном сувоборских положаја у време Колубарске битке.

У читавом Качерском срезу 1856. године радило је 7 дућана и сви су били *болтацински*, односно трговали су текстилном робом. Исте године у срезу је радило и 10 механа, а 50 у читавом округу. Бољковачка механа била је власништво Тодора Живановића.[58]

Са почетка шездесетих година сачуване су вести о помоћнику кмета из Бољковаца. Наиме, Димитрије Недељковић наведен је у овом својству 1860. године као пренумерант књиге Вука С. Караџића, *Правителствующій совѣтъ сербскій за времена Карађорђијева*.[59] Занимљиво је да се иста особа помиње у наредном попису из 1863. године, под редним бројем 53, *као земљоделац, у затвору, стар 28 година*.

Један од најзначајнијих пописа у Србији био је управо поменути попис из 1862/63. године. Тада је у Бољковцима живело 507 становника у 91 домаћинству. Велика већина су по занимању били земљорадници, али поред њих било је и слугу (2), пароха (2), абаџија (2) – занатлија који израђује одела, и по један ковач, туфекџија (пушкар), сарач (кожар), дућанџија, учитељ, чарукџија (опанчар) и меанџија. Поред чланова сваког домаћинства, наведена је величина и вредност имања и висина месечних прихода. Такође, бележени су и подаци о болести укућана који су описног карактера, па се тешко могу превести на језик правих медицинских дијагноза (просут, блесаст, згранут, недотаван...). За Бољковце наведени су следећи: просут (4), сакат (5), блесаст (1), глув (1), ћорав (2), болује душевно (2), болује од живе ране (2), има костобољу (1). Евидентирано је и седам Бољковчана који су у затвору, а у апсу један.[60]

Према вредности имовине и приходима порески обвезници били су подељени у шест класа, а постојала је још нулта класа и седма класа, у коју су били сврстани најбогатији људи у Србији. Вредност свих имања у Бољковцима процењена је на 6418 дуката цесарских, што је у просеку 69 дуката по имању. Петоро пописаних није имало никакво имање. Нај-

[57] Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд, 1984, 24-26.

[58] Б. Перуничић, *н. д.*, књига I, 653, 644-647.

[59] Р. М. Цајић, „Пренумеранти из чачанског краја на књигу у XIX веку", *Глас библиотеке: часопис за савремено библиотекарство*, година IV, 4, 1991, 64.

[60] А. Столић, прир., *Државни попис становништва 1862/1863: (општина Горњи Милановац)*, Г. Милановац, 1997, 275-282.

вредније имање имао је Мијаило Недељковић (земљоделац) од 401 дуката, затим Илија Поповић (парох) од 251 дуката, Јевта Тодосијевић (земљоделац) од 185 дуката, Јовица Мијатовић (дућанџија) од 179 дуката, Теодор Живановић (земљоделац) од 163 дуката итд. Читаво село, односно 93 домаћинства (рачунајући општину и цркву) која су пописана, имало је месечни приход од 1149 талира, просечно 12,35 талира по домаћинству. Највећи приход, од по 30 талира, имала су три домаћинства: Мијаила Недељковића, Јована Поповића (парох) и Милана Радовића (земљоделац), док девет није имало никакав приход. У селу је од објеката пописано 70 кућа и 236 различитих зграда.[61]

Бољковчани у попису из 1863. године

1. **Теодор Живановић**, земљоделац, стар 45 г., жена Симана 45 г., син Живан 14 г. – Имање: њиве 3 1/2 дана, ливада 6 коса, утрине 1 1/2 дан, браника 3 1/2 дана, воћњака два дана, винограда 1 мотика, и 1 кућа слаба са 7 зграда – свега 163 дук. т. – Месечни приход 14 т. – По имању спада у III класу, по приходу у IV класу.

2. **Риста Аџић**, слушкиња, стара 60 г., кћи Јерина 8 г. – Имање: нема – Месечни приход нема.

3. **Теодор Павловић**, земљоделац, стар 30 г., жена Јована 30 г., синови: Радован 10 г., Велимир 5 г., Миливоје 1 г., кћи Јелена 3 г., браћа: Тодосије 25 г., Јован 20 г., сестре: Николија 18 г., Ђурђија 15 г., снаје: Сава 20 г., Милица 18 г., синовац Живоин 3 г., синовица Милева 1 г. Имање: њиве 9 дана, ливада 12 коса, браника 2 1/2 дана, воћњака 3 дана, винограда 5 мотика, и 1 кућа слаба са 7 зграда свега 157 дук. т. – Месечни приход 28 т. По имању спада у III класу, по приходу у VI класу.

4. **Јован Ђорђевић**, земљоделац, стар 54 г., жена Стана, ћорава, 45 г., син Сретен 1 г., кћери: Јела 8 г., Марта 6 г. Имање: њиве 1 1/2 дан, ливада 3 косе, утрине 2 дана, винограда 1 мотика, и две зграде слабе – свега 22 дук. цес. Месечни приход 4 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

5. **Јелесије Живановић**, земљоделац, стар 25 г., жена Јелисавка 24 г., браћа: Коста 19 г., Мијаило 18 г., сна Љубица 24 г., синовица Роса 3 г., пођерка Аница 14 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, ливада 6 коса, утрине 4 дана,

[61] *Исто*

браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 3 мотике, и 1 кућа слаба са 2 зграде – свега 69 дук. цес. – Месечни приход 26 т. – По имању спада у I класу, по приходу у VI класу.

6. **Стеван Поломац**, земљоделац, стар 40 г., жена Јована 30 г., синови: Глиша 16 г., Младен 2 г., кћери: Ивана 10 г., Јелица 6 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 1 коса, браника 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, и 3 зграде слабе, свега 27 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

7. **Милош Лаудановић**, земљоделац, стар 50 г., жена Милица 50 г., синови: Вуја 25 г., Сима 23 г., Милентије 20 г., Милан 8 г., кћи Станија 16 г., снаје: Марија 25 г., Станица 22 г., унук Јеврем 4 г., унуке: Ана 2 г., Јелица 1 г. - Имање: њиве 8 1/2 дана, ливада 9 коса, утрине два дана, браника 1/2 дана, воћњака 2 дана, винограда 3 мотике, и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 102 дук. цес. – Месечни приход 26 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

8. **Јован Раваиловић**, земљоделац, стар 40 г., жена Станка 40 г., кћери: Стана 7 г., Пеладија 4 г., синовци: Павле 35 г., Петроније 18 г., синовица Јевђенија 15 г., сна Јелена 30 г., унуци: Велимир 4 г., Лазар 1/2 г. – Имање: њиве 4 1/2 дана, ливада 6 коса, утрине 2 дана, браника 2 дана, воћњака два дана, винограда 1 мотика и 4 зграде слабе – свега 76 дук. цес. – Месечни приход 26 т. – По имању спада у I класу, по приходу у VI класу.

9. **Обштина бољковачка**. – Имање: браника 151 дан, 1 кућа слаба с плацем и два коша велика од прућа, – свега 151 дук. цес. – Месечни приход 4 т. – По имању спада у III класу, по приходу у II класу.

10. **Црква бољковачка**. – Имање: утрине 1 1/2 дан – свега 9 дук. цес. – Месечни приход нема.

11. **Милутин Анђелковић**, ковач, стар 20 г., жена Јока 20 г., синови: Светозар 6 г., Милентије 4 г., братучед Теодор 20 г. – Имање: воћњака 1/2 дана и две зграде – свега 8 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По приходу спада у V класу.

12. **Мијаило Недељковић**, земљоделац, стар 52 г., жена Марија 40 г., синови: Витор 14 г., Маријан 5 г., Миливоје 3 г., кћери: Ивана, саката у обадве ноге, 19 г., Станија 16 г., Милица 9 г., синовац Иван, у апсу код суда, 32 г., сна Мара 28 г., унуци: Аранђел 6 г., Гаја 4 г., унуке: Јелица 12 г., Јока 8 г., Анђа 4 г. – Имање: њиве 10 1/2 дана, ливада 12 коса, утрине 6 1/2 дана, браника 4 дана, воћњака 2 1/2 дана, винограда 9 мотика, и 3 куће слабе са 13 зграда – свега 401 дук. цес. – Месечни приход 30 т. - По имању спада у V класу, по приходу у VI класу.

13. **Илија Поповић**, парох, стар 44 г., синовци: Василије 13 г., Јевта 8 г., братучед Марко 10 г., сна Јелица 36 г. Имање: њиве 4 1/2 дана, ливада 23 1/2 косе, утрине 7 дана, браника 4 дана, воћњака 2 1/2 дана, винограда 2 мотике и 1 кућа од тврдог материјала са 8 зграда слаби – свега 251 дук. цес. Месечни приход 25 т. – По имању спада у IV класу, по приходу у V класу.

14. **Јован Поповић**, парох, стар 47 г., син Танасије 20 г., сна Миљана 18 г. – Имање: њива 1 дан, ливада 3 косе, утрине 2 1/2 дана, браника 2 1/2 дана, воћњака 1 дан и 1 кућа слаба са 3 зграде – свега 101 дук.т. – Месечни приход 30 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

15. **Вуле Сретеновић**, земљоделац, стар 42 г., жена Ана 30 г., синови: Јевта 4 г., Сава, сакат у леву ногу, 8 г., Марко 6 г., Милић 2 г., кћи Миленија 9 г., синовица Вемија 14 г. – Имање: њиве 5 1/2 дана, ливада 11 1/2 коса, утрине 6 дана, воћњака 3 дана, винограда 2 мотике, и 1 кућа слаба са 7 зграда – свега 124 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у II класу, по приходу у IV класу.

16. **Јован Томић**, земљоделац, стар 60 г., жена Марија 56 г., синови: Василије 16 г., Сима 13 г., баба Јела 80 г. – Имање: њиве 3 дана, ливаде 10 коса, браника 1 дан, воћњака 1 1/2 дан, винограда 2 мотике, 1 кућа слаба са 6 зграда – свега 65 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

17. **Јеврем Ивановић**, земљоделац, стар 24 г., жена Пауна 20 г., син Милан 1 г., кћи Анђа 3 г., мати Стана 40 г., брат Василије 16 г., сестре: Смиљана 17 г., Спасенија 14 г. – Имање: њиве 4 дана, ливада 7 коса, утрине 4 1/2 дана, браника 1 дан, воћњака 1 1/2 дан, винограда 2 мотике и 1 кућа слаба са 6 зграда – свега 153 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у III класу, по приходу у V класу.

18. **Сретен Рељић**, земљоделац, стар 50 г., синови: Крста 25 г., Теодор 20 г., Коста 14 г., Маријан 6 г., кћери: Милица 18 г., Пауна 13 г., сна Јелица 25 г., унуци: Радомир 4 г., Лазар 2 г., унуке: Кристина 6 г., Аница 1 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 4 косе, утрине 1 1/2 дан, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 2 куће слабе са 4 зграде – свега 103 дук. цес. – Месечнн приход 26 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

19. **Мијаило Стевановић**, земљоделац, просут, стар 28 г., жена Јованка 25 г., синови: Никола, просут, 5 г., Петар 4 г., Иван 3., кћи Милева 1 г., брат Милентије 20 г. – Имање: њиве 5 дана, ливада 7 коса, утрине 8 дана, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа од тврдог материјала са три зграде – свега 130 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

20. **Јован Живановић**, земљоделац, има костобољу, стар 26 г., жена Пауна 26 г., синови: Живан 7 г., Владимир 5 г., брат Јеремија 18 г. – Имање: њиве 4 1/2 дана, ливада 4 косе, утрине 5 дана, браника 5 дана, воћњака 1 дан, винограда 2 мотике и 1 кућа слаба са 4 зграде – свега 101 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

21. **Јеврем Поломац**, земљоделац, стар 20 г., жена Савка 18 г., отац Милутин 70 г., братучед Павле 21 г., сна Јелена 23 г., стрина Милица 60 г. – Имање: њиве 6 дана, ливада 10 коса, утрине 2 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 2 мотике и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 119 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

22. **Павле Стевановић**, земљоделац, стар 25 г., жена Ђурђија 24 г., син Танасије 1/2 г., кћи Милица 8 г, мати Пауна 50 г., браћа: Андрија 18 г., Сретен 14 г., сестра Риста 35 г., сна Марија 20 г. – Имање: њиве 5 1/2 дана, ливада 8 1/2 коса, утрине 2 1/2 дана, браника 3 1/2 дана, воћњака 1 1/2 дан, винограда 2 мотике, и 1 кућа слаба са 4 зграде – свега 115 дук. цес. – Месечни приход 18 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

23. **Петар Лаудановић**, земљоделац, стар 40 г., жена Јерина 34 г., синови: Станисав 10 г., Велимир 7 г., Богосав 3 г., мати Станка 65 г., синовац Стеван 2 г., синовица Ђурђија 3 г. – Имање: њиве 5 дана, ливада 5 коса, утрине 1 дан, браника 3 дана, воћњака 3 дана, винограда 3 мотике и 1 кућа слаба са 2 зграде – свега 106 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у II класу, по приходу у IV класу.

24. **Сима Алексић**, земљоделац, стар 58 г., жена Јована 58 г., синови: Вујадин 18 г., Велимир 5 г., сна Николија 18 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливаде 10 коса, утрине 3 дана, браника 3 дана, воћњака 1 дан и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 109 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

25. **Никола Поломац**, земљоделац, стар 30 г., жена Василија 28 г., кћери: Сара 8 г., Стамена 6 г., Јелица 2 г., брат Илија 28 г., сна Стана 28 г., сна Јелена 30 г., синовци: Витор 11 г., Петар 6 г., синовице: Неранџа 6 г., Бојана 2 г., Јована 1 г. – Имање: њиве 7 дана, ливада 7 коса, утрине 5 дана, браника 1 дан, воћњака 5 дана, винограда 2 мотике и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 127 дук. цес. – Месечни приход 20. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

26. **Матија Аврамовић**, земљоделац, стар 23 г., жена Јелица 23 г., син Јевта 1/2 г., мати Ђурђија 55 г., браћа: Тома, у затвору, 24 г., Андрија 16 г., сестре: Тодора 18 г., Јека 14 г., синовица Персида 4 г. – Имање: њиве 3 дана, ливада 8 1/2 коса, утрине 2 дана, браника 1 дан, воћњака 3 дана, винограда

1 мотика и 1 кућа слаба са 3 зграде – свега 111 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

27. **Андрија Јовановић**, земљоделац, стар 40 г., жена Ранђија 36 г., синови: Јован 8 г., Иван 2 г., кћери: Даница 14 г., Станица 12 г., Савка 4 г., мати Перуника 75 г., синовци: Миладин 15 г., Алексије 11 г., Аксентије 5 г., Јеврем 1 г., синовице: Стана 18 г., Јована 8 г., сна Ивана 40 г. – Имање: њиве 4 дана, ливада 12 коса, утрине 3 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, 1 кућа слаба са 8 зграда – свега 120 дук. цес. – Месечни приход 26 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

28. **Милан Радовић**, земљоделац, стар 38 г., жена Анђелија 30 г., кћери: Живана 5 г., Јелица 3 г., Јелисавета 3 г., браћа: Филип 30 г., Сима 25 г., снаје: Пава 25 г., Станка 22 г. – Имање: њиве 4 дана, ливада 6 коса, утрине 1 дан, воћњака 2 дана, винограда 1 мотика, браника 1 дан и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 73 дук. цес. – Месечни приход 30 т. – По имању спада у I класу, по приходу у VI класу.

29. **Јевта Тодосијевић**, земљоделац, стар 40 г., жена Јована 38 г., синови: Живоин 6 г., Василије 3 г., брат Иван 36 г., сна Живана 30 г., синовац Илија 13 г., Милорад 3 г. – Имање: њиве 10 дана, ливада 6 1/2 коса, утрине 8 дана, браника 4 дана, воћњака 5 дана, винограда 4 мотике и 1 кућа слаба са 6 зграда – свега 185 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у III класу, по приходу у V класу.

30. **Ђока Обрадовић**, земљоделац, стар 35 г., жена Станојка 30 г., синови: Тимотије 6 г., Јеремија 1 г., кћи Рора 3 г., синовци: Радован 21 г., Петроније 18 г., Вилотије 5 г., Павле 3 г., синовице: Сава 19 г., Јелика 7 г., снаје: Смиљана 45 г., Марија 25 г. – Имање: њиве 7 дана, ливада 9 коса, утрине 4 дана, браника 2 дана, воћњака 2 1/2 дана, винограда 3 мотике и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 127 дук.т. – Месечни приход 26 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

31. **Павле Лаудановић**, земљоделац, стар 35 г., жена Марта 30 г., синови: Симеун 9 г., Јаков 6 г., Теодор 2/12 г., кћи Савка 3 г. – Имање: њиве 4 дана, ливаде 1 коса, утрине 4 дана, воћњака 1 1/2 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са две зграде – свега 62 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

32. **Петар Лучић**, земљоделац, стар 33 г., жена Неранџа 30 г., син Светозар 7 г., кћери: Даница 13 г., Јелена 10 г., Симана 5 г., маћија Милица 45 г., брат Јевто 6 г. – Имање: њиве 3 дана, ливаде 2 косе, утрине 3 дана, браника 1 дан, воћњака 2 дана, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 7 зграда – свега 49 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

33. **Ђуније Милисављевић**, земљоделац, стар 2 г., мати Стана 25 г., баба Петрија 70 г., посестрима Томанија 10 г. Имање: њиве 5 1/2 дана, браника 2 дана, воћњака 2 дана, винограда 2 мотике и 1 кућа слаба са две зграде – свега 41 дук. цес. Месечни приход 5 т. По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

34. **Глига Аџић**, земљоделац, стар 35 г., жена Марица, 30 г., синови: Василије, сакат у обадве ноге, 10 г., Велимир 8 г., Владимир 7 г., Светозар 5 г. - Имање: њиве 2 дана, ливада 6 1/2 коса, утрине 3 дана, браника 4 1/2 дана, воћњака 1 дан и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 101 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у II класу, по приходу у IV класу.

35. **Ђорђе Ђуровић**, земљоделац, стар 31 г., жена Илинка 30 г., син Светислав 5 г., кћери: Спасенија 6 г., Ката 1/2 г., стрина Аранђија 54 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, ливаде 11 коса, утрине 5 1/2 дана, браника 2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 6 зграда – свега 107 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

36. **Живан Поломац**, земљоделац, стар 30 г., жена Крунија 30 г., син Велимир 3 г., кћери: Милица 5 г., Мирјана 2 г., брат Јевта, у затвору, 18 г., баба Ката 50 г. – Имање: њиве 3 1/2 дана, ливада 8 коса, утрине 6 дана, браника 2 дана, воћњака 3 1/2 дана, 1 мотика винограда, и 1 кућа слаба са 2 зграде – свега 105 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

37. **Драгојло Пантић**, земљоделац стар 10 г. – Имање: њива 1 дан, ливада 2 косе, утрине 2 1/2 дана, браника 1 дан и воћњака 1 дан – свега 29 дук. цес. – Месечни приход нема. – По имању спада у I класу.

38. **Тодор Благојевић**, земљоделац, стар 19 г. – Имање: њива 1 дан и утрине 1 дан - свега 5 дук. цес. – Месечни приход 5 т. – По приходу спада у II класу.

39. **Ћира Гавриловић**, абаџија, у затвору, стар 30 г., жена Станица 25 г., син Живоин 2 г., кћери: Кристина 6 г., Љубица 5/12 г. – Имање: њива 1/2 дана, ливада 1 коса и 1 кућа слаба – свега 15 дук. цес. – Месечни приход 5 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

40. **Јован Бербић**, земљоделац, у затвору, стар 18 г. – Имање: ливаде две косе – у вредности 6 дук. цес. – Месечни приход 5 т. – По приходу спада у II класу.

41. **Глиша Урошевић**, земљоделац, стар 30 г., мати Живана 60 г., брат Илија 25 г., снаје: Петрија 25 г, Вујана 25 г., синовци: Јован 4 г., Милић 1 г. Имање: њиве 3 дана, ливада 5 коса, утрине 1 дан, браника 2 1/2 дана,

воћњака 2 1/2 дана, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 6 зграда - свега 102 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

42. **Мијаило Николић**, земљоделац, стар 42 г., жена Љубица 40 г., синови: Благоје 7 г., Стеван 3 г., Миленко 1/2 г., кћери: Вемија 2 г., Анђелија 8 г. Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 9 коса, утрине 3 дана, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, и 1 кућа слаба са 3 зграде – свега 80 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

43. **Аксентије Саватијевић**, земљоделац, стар 22 г., мати Ана 70 г. – Имање: њива 1/2 дана, утрине 1 1/2 дан, и 1 кућа слаба са две зграде – свега 14 дук. цес. – Месечни приход 10 т. - По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

44. **Теодор Саватијевић**, туфекџија, стар 27 г. – Имање: њива 1 дан, утрине 6 дана, браника 8 дана и воћњака 1 1/2 дан – свега 60 дук. цес. – Месечни приход 10 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

45. **Вукосав Симовић**, слуга, стар 23 г. – Имање: нема. – Месечни приход 5 т. – По приходу спада у II класу.

46. **Танаско Марковић**, земљоделац, стар 18 г, мати Аница 35 г., сестре: Спасенија 20 г., Стана 12 г. – Имање: њиве 2 дана, ливада 6 коса, утрине 2 1/2 дана, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 77 дук. цес. – Месечни приход 14 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

47. **Сретен Илић**, земљоделац, стар 19 г., брат Милован 15 г., сестра Јелица 10 г. – Имање: њива 1/2 дана, ливада 2 косе, браника 1/2 дана и 1 кућа слаба – свега 17 дук. цес. – Месечни приход 16 т. По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

48. **Вељко Јовановић**, земљоделац, стар 20 г., брат Владимир 18 г, – Имање: њива 1 дан, ливаде 1 коса, утрине 3 1/2 дана, браника 1 дан, воћњака 1/2 дана, и 1 кућа слаба – свега 39 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

49. **Јеврем Аксентијевић**, земљоделац, стар 18 г., жена Јока 20 г., мати Јелица 50 г., браћа: Живан 25 г., Иван 15 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливаде 2 косе, утрине 1 дан, браника 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 4 зграде - свега 51 дук. цес. – Месечни приход 20 т. – По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

50. **Трифун Аврамовић**, земљоделац, стар 28 г., жена Ружица 35 г., кћи Милица 4 г. – Имање: њиве 1 дан, ливада 2 косе, утрине 1 дан, воћњака 1

дан и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 28 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

51. **Станко Пантић**, земљоделац, болује од живе ране, стар 24 г., мати Дуња 60 г., брат Максим, у затвору, 30 г., сна Стана 25 г., синовац Захрије 3 г. – Имање: њива 1 дан, ливада 3 косе, утрине 2 дана, воћњака 1 дан – свега 22 дук. цес. Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

52. **Марко Илић**, земљоделац, стар 30 г., жена Томанија 28 г., брат Маринко 20 г. – Имање: њиве 4 дана, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 51 дук. цес – Месечни приход 18 т. По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

53. **Димитрије Недељковић**, земљоделац, у затвору, стар 28 г., жена Ката 27 г., кћери: Аница 7 г., Стамена 1 г. – Имање: њиве 3 дана, ливаде 2 косе, утрине два дана, воћњака 1 1/2 дан, винограда 1 1/2 мотика, и 3 зграде слабе – свега 58 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

54. **Петар Милосављевић**, земљоделац, болује од живе ране, синови: Живоин 7 г., Јеротије 5 г., кћи Живана 9 г. – Имање: воћњака два дана и браника 1/2 дана – свега 13 дук. цес. – Месечни приход 4 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

55. **Јеврем Аџић**, земљоделац, болује душевно, стар 48 г., жена Ђурђија 35 г., син Марко, сакат у леву ногу, 14 г., кћери: Василија 18 г., Стана 17 г., Радојка 8 г., Велика 7 г., Стајка 5 г. – Имање: њиве два дана, ливада 6 1/2 коса, утрине 4 дана, браника 2 дана, воћњака 1 1/2 дан, и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 92 дук. цес. – Месечни приход 14 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

56. **Танасије Лаудановић**, земљоделац, стар 9 г., брат Јевта 5 г., сестре: Јелика 13 г., Милијана 7 г. – Имање: њиве 1 дан, ливада 2 косе, утрине 2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1/2 мотике – свега 24 дук. цес. – Месечни приход нема. – По имању спада у I класу.

57. **Милисав Јовановић**, земљоделац, стар 50 г., жена Милица 35 г., синови: Милан 12 г., Алексије 8 г., кћи Јелица 7 г. – Имање: њиве 3 дана, ливада 3 косе, утрине 5 дана, воћњака 2 дана, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 2 зграде – свега 61 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

58. **Јаћим Ерић**, земљоделац, стар 50 г., жена Марија 45 г., синови: Јелесије 10 г., Танасије 4 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 1 коса, воћњака 1 дан и 1 кућа слаба – свега 20 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

59. **Петар Калиманчевић**, земљоделац, стар 23 г., жена Јока 24., син Теодор 3 г. – Имање: њиве 1 дан, браника 1/2 дана, воћњака 1/2 дана и 1 кућа слаба – свега 14 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

60. **Максим Поломац**, земљоделац, стар 20 г., жена Анђелија 20 г., мати Госпава 60 г., брат Ђока, просут, 40 г., сестра Јелица 15 г., сна Станка 30 г., синовица Лена 7 г. – Имање: њиве 1 дан, ливада 6 коса, утрине 2 дана, воћњака 2 дана, винограда 2 мотике, и 1 кућа слаба са три зграде – свега 55 дук. цес. Месечни приход 16 т. – По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

61. **Петар Илић**, земљоделац, стар 19 г. – Имање: ливада 1 коса, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, и 1 зграда слаба – свега 14 дук. цес. – Месечни приход 5 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

62. **Павле Пантић**, земљоделац, болује душевно, стар 42 г., жена Марица 42 г., синови: Антоније 10 г., Сима 6 г., Маријан 1 г., кћери: Спасенија 8 г., Анока 3 г. – Имање: њиве 2 дана, ливаде 3 косе, утрине 1 1/2 дан, воћњака 1 дан и 1 кућа слаба са две зграде – свега 37 дук. цес. – Месечни приход 8 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

63. **Аксентије Марковић**, земљоделац, стар 20 г., мати Аница 40 г., браћа: Јован 16 г., Јеврем 14 г. – Имање: њиве 2 дана, ливаде 3 косе, утрине 4 дана и воћњака 1 дан – свега 29 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

64. **Данило Јовановић**, земљоделац, просут, стар 23 г., жена Тодора 20 г., син Милић 5 г., кћи Перса 1 г., мати Марија 90 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, ливада 2 косе, утрине 1 дан, воћњака 1 1/2 дана, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са две зграде – свега 41 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

65. **Петар Алексић**, земљоделац, стар 25 г., жена Смиљана 26 г., син Јован 1/2 г., кћи Перса 3 г., мати Синђа 60 г., сестра Станојка 17 г., сестрић Вељко 7 г. – Имање: њива 3 1/2 дана, ливада 13 коса, утрина 2 1/2 дана, браника два дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 4 зграде – свега 115 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у II класу, по приходу у V класу.

66. **Радован Поломац**, земљоделац, стар 30 г., жена Сава 25 г., син Живоин 10 г., кћери: Ружица 7 г., Анђелија, ђорава, 6 г., Јелисавка 3 г., Милева 6/12 г. – Имање: њиве три дана, ливаде 2 косе, браника 1 дан, воћњака 1 1/2 дан, и 1 кућа слаба са две зграде – свега 39 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

67. **Сава Лаудановић**, земљоделац, стар 12 г., браћа: Арсеније 9 г., Велимир 7 г., мати Која 35 г. – Имање: њиве два дана, ливада 1 коса, утрине 1 дан, браника 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, и 1 кућа слаба са 1 зградом – свега 33 дук. цес. – Месечни приход 4 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

68. **Живко Ерић**, земљоделац, стар 18 г., мати Јана 60 г., брат Живоин, глув, 16 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, ливада 6 коса, утрине 1 1/2 дан, воћњака 2 дана и 1 кућа слаба са две зграде – свега 28 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

69. **Вучић Јовановић**, земљоделац, стар 35 г., жена Ката 30 г., синови: Димитрије 10 г., Обрен 6 г., кћи Стојка 4 г., пасторка Драга 3 г., стрина Милица 60 г. – Имање: њиве 4 1/2 дана, ливада 1 коса, утрине 2 дана, браника 5 дана, воћњака 5 дана, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 4 зграде – свега 61 дук. цес. – Месечни приход од 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

70. **Ђорђе Козодеровић**, сарач, сакат у обадве ноге, стар 35 г., жена Петрија 20 г., кћери: Ангелина 6 г., Обренија 1 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана и две зграде слабе – свега 21 дук. цес. – Месечни приход 4 т. – По имању спада у I класу, по приходу у II класу.

71. **Јеврем Мијатовић**, абаџија, стар 20 г., жена Марта 21 г. – Имање: нема. – Месечни приход 5 т. – По приходу спада у II класу.

72. **Јовица Мијатовић**, дуђанџија, сакат у обадве ноге, стар 38 г., жена Савка 26 г., син Ђурђе 13 г. – Имање: њиве 5 1/2 дана, ливада 14 1/2 коса, и две куће слабе са три зграде – свега 179 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у III класу, по приходу у V

73. **Сретен Величковић**, учитељ, стар 26 г., жена Ђурђија 16 г. – Имање: нема – Месечни приход 8 т. – По приходу спада у III класу.

74. **Панта Ђорђевић**, чарукџија, стар 26 г. – Имање: нема. – Месечни приход 3 т. – По приходу спада у I класу.

75. **Риста Пантелић**, меанџија, стар 25 г., брат Дамњан 20 г. – Имање; њива 1 дан, ливада 1/2 косе, воћњака 1/2 дана н 1 кућа слаба – свега 17 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

76. **Радован Недељковић**, земљоделац, стар 25 г., жена Марта 25 г., син Живоин 6 г., кћери: Јелка 4 г., Милка 2 г., мати Ружица 60 г., браћа: Никола 16 г., Ђока 12 г., сестра Ивана 16 г. – Имање: њиве 5 дана, ливада 5 1/2 коса, утрина два дана, браника 1 1/2 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 5 зграда – свега 79 дук. цес. – Месечни приход 16 т. – По имању спада у I класу, по приходу у V класу.

77. **Антоније Недељковић**, земљоделац, блесаст, стар 30 г., жена Даница 30 г., синови: Воин 11 г., Милић 7 г., Јован 5 г., Радосав 3 г. – Имање: њиве 3 дана, ливада 3 косе, утрине 1 дан, браника 1 дан, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са три зграде – свега 63 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

78. **Лазар Саватијевић**, земљоделац, стар 35 г., жена Јела 38 г., син Живоин 6 г., кћи Станица 9 г., сна Марија 25 г., синовац Младен 5 г. – Имање: њиве 4 дана, ливада 8 коса, утрине 1 1/2 дан, браника 1 дан, воћњака 1 дан, 1 кућа слаба са три зграде – свега 77 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

79. **Живоин Мијаиловић**, земљоделац, стар 40 г., жена Марта 38 г., синови: Сима 6 г., Сава 3 г., кћери: Митра 10 г., Крунија 8 г., Николија 1 г., мати Јелица 80 г., брат Марко 34 г., синовац Милан 2 г. – Имање: њиве 3 дана, ливада 6 коса, утрине 5 дана, браника 3 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са 3 зграде – свега 101 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у II класу, по приходу у IV класу.

80. **Живоин Калиманчевић**, земљоделац, стар 25 г., жена Стана 27 г., кћи Милка 3/12 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, утрине 1/2 дана, браника 1 дан, воћњака 1/2 дана, и 1 кућа слаба – свега 27 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

81. **Игњат Вукашиновић**, земљоделац, стар 11 г., сестра Јелена 14 г. – Имање: њиве два дана, ливаде 4 косе, утрине 4 1/2 дана, воћњака 3 дана, и 1 зграда слаба – свега 48 дук. цес. – Месечни приход нема. – По имању спада у I класу

82. **Милан Пантић**, земљоделац, у затвору, стар 24 г., жена Мара 21 г., мати Василија 53 г., браћа: Јевта 22 г., Гаја, у затвору, 16 г., Јеремија 14 г., Витор 8 г., сестре: Смиљана 19 г., Станојка 11 г., Сара 5 г. – Имање: њиве 1 дан, ливада две косе, утрине 1 1/2 дан, воћњака 1 1/2 дан, винограда две мотике и 1 зграда слаба – свега 29 дук. цес. – Месечни приход 11 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

83. **Марко Живковић**, земљоделац, стар 27 г., жена Смиљка 25 г., синови: Милоје 3 г., Божа 6/12 г. – Имање: њиве 1 1/2 дан, ливада 2 косе, утрине 3 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика, и 1 кућа слаба са две зграде – свега 41 дук. цес. - Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

84. **Сима Димитријевић**, земљоделац, стар 40 г., жена Живана 30 г., синови: Глиша 9 г., Никола 4 г., кћи Анђелија 1 г. – Имање: њиве 1 дан, ливада 6 коса, утрине 4 дана, браника 1 1/2 дан, воћњака 1/2 дана и 1 кућа

слаба са 1 зградом – свега 60 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

85. **Светислав Тодоровић**, земљоделац, стар 16 г., мати Стамена 37 г, браћа: Андрија 10 г., Светозар 6 г., Петар 4 г. – Имање: њиве 3 1/2 дана, ливада 6 коса, утрине 1 1/2 дан, браника 2 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 3 мотике и две куће слабе са 4 зграде – свега 102 дук. цес. Месечни приход 7 т. – По имању спада у II класу, по приходу у III класу.

86. **Воин Живановић**, земљоделац, стар 12 г., брат Драгић 10 г., сестра Станица 13 г. – Имање: њиве 2 дана, ливаде 1 коса, утрине 5 дана, браника 1/2 дана, воћњака 1/2 дана и винограда 1 мотика – свега 47 дук. цес. – Месечни приход нема. – По имању спада у I класу.

87. **Милан Глишић**, земљоделац, стар 30 г., жена Јованка 30 г., кћи, Василија 3 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 2 косе, утрине 3 1/2 дана, воћњака 1 дан, винограда 1 мотика и 1 кућа слаба са две зграде – свега 43 дук. цес. – Месечни приход 7 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

88. **Јован Мијаиловић**, земљоделац, стар 8 г. – Имање: њива 1/2 дана, и браника 1/2 дана – свега 6 дук. цес. – Месечни приход нема.

89. **Алексије Поломац**, земљоделац, стар 30 г., жена Бојана 26 г., синови: Тимотије 5 г., Миладин 3/12 г., отац Марко 70 г., мати Јована 65 г., браћа: Тодор 40 г., Василије 24 г., Коста 22 г., Танасије 16 г., сестра Ивана 20 г., снаје: Петрија 30 г., Даница 20 г., синовица Драгиња 6 г. – Имање: њиве 7 дана, ливада 9 коса, утрине 1 дан, браника 1 дан, воћњака 3 дана, винограда 6 мотика, 1 кућа слаба са 4 зграде - свега 132 дук. цес. – Месечни приход 28 т. – По имању спада у II класу, по приходу у VI класу.

90. **Алексије Илић**, земљоделац, стар 16 г. – Имање: њива 1 дан, ливада 2 косе, утрине 1/2 дана, браника 1 дан и воћњака 1 дан – свега 20 дук. цес. – Месечни приход нема. – По имању спада у I класу.

91. **Марица Илић**, земљоделац, стара 12 г. – Имање: њиве два дана, утрине 1 дан, браника 1 дан и воћњака 1/2 дана – свега 20 дук. цес. – Месечни приход нема. - По имању спада у I класу.

92. **Лазар Глишић**, земљоделац, стар 45 г., жена Јерина 40 г., син Алексије 8 г., кћи Спасенија 10 г., снаје: Савка 30 г., Сава 30 г., синовац Љубисав 3 г., синовице: Радојка 8 г., Милосава 5 г., Вукосава 5 г. – Имање: њиве 2 1/2 дана, ливада 4 косе, утрине 8 дана, воћњака 2 1/2 дана, винограда 2 мотике, и 1 кућа слаба са 3 зграде – свега 72 дук. цес. – Месечни приход 12 т. – По имању спада у I класу, по приходу у IV класу.

93. **Василије Стевановић**, земљоделац, стар 26 г., жена Марта 24 г. – Имање: њива 1/2 дана, ливада 4 косе, утрине 1 дан, браника 1 1/2 дан,

воћњака 1 дан и две зграде слабе - свега 34 дук. цес. – Месечни приход 10 т. – По имању спада у I класу, по приходу у III класу.

Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. године утврђене су две врсте општина: варошке и сеоске. Поред тога, формирани су општински одбор и општински збор, а примирителни суд је претворен у општински суд.[62] Што се тиче Бољковаца није било промена, тако да су са Ручићима и даље чинили једну општину.

Током шездесетих година спроведен је још један попис становништва. Попис из 1866. године девети је по реду у Кнежевини Србији. У селу Бољковци тада је затечено следеће стање:[63]

Кућа	80
Мушки житељи	260
Женски житељи	239
Скупа житељи	499
Ожењени	164
Удови	38
Знаду писати	20
Плаћају данак грађански	90
Плаћају данак арачки	-
Плаћају данак момачки	7

Поменути момачки (бећарски) порез установљен је још Уредбом од 20. децембра 1839. године и плаћао га је сваки онај: *који нити куће, нити баштина своји има, него служећи другог, себи годишње што привреди, правитељству такође што плаћа; то ће у напредак онакову нежењени и безкућни људи, који се обично „бећари" зову, данак годишњи и то од Митрова дана плаћати почети.*[64]

Између 1868. и 1873. године у Горњем Милановцу боравио је штабни потпоручник, касније генерал, Јован Мишковић. Између осталог, том приликом прибележио је неке податке о Бољковцима, описао међу према дру-

[62] В. Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815-1995.", *Зборник радова Народног музеја Чачак*, XX, 2001, 63.

[63] *Државопис Србије*, свеска III, Београд, 1869, 80.

[64] *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа изданы у Княжеству србскомъ* (13. фебруар 1839. до априла 1840), I, Београд, 1840, 177.

гим селима, побројао најважније потоке, изворе и брда. Овако је описао сеоску међу:

Граниче се: од севера Лалинцима и Штавицом; од истока Угриновцима и Кривом реком, од југа Ручићима; а од запада Горњим Бранетићима. Местимично пак овако: Са Лисина силази међа све низ Велики поток близу до изнад његовог утока, па окрене уз брдо, те излази, преко Соколовице, на Јелет, а с овога препречује западно, пресеца Ваљевски насип и Бољковачку реку и даље у томе правцу излази на Врановицу. С ње иде све главном вододелницом Мораве и Колубаре на Простругу и Сланац, одакле окреће десно, на ниже низ коловоз и Ждребетин, па низ поток Сланац, док несаће Бољковачкој реци, коју пресеца, а затим и Ваљевски насип по други пут, пење се уз брдо те излази на Јасиковачу а с ње прелази на Лисине, одакле је и одпочето.[65]

Тада је највећа, од 80 задруга, бројала 17 душа, а у Бољковцима се, поред зидане цркве с торњем, налазила школа, општинска кућа, механа по плану III класе и неколико дућана. Интересантни су подаци о врстама јабука, крушака и шљива које су биле заступљене у селу. Јабуке: стрекња, тврдокорка, тиквај, белица, илијињача памуклија, петровача, зуквара, бедрика, шећерлија, зеленика, шареника, ваљлија, црквињача и прутача. Крушке: арапка, медњак, морска арапка, караманка, озимњача, такиша, јагодњача (најранија), јечмењача (видовача), водењача, цеђац (сијерак), ранац, округлица и лончара. Шљиве: маџаруша (маџарка), пискор (пискавац), трновача, дреновка, ценарика, болешљива и волујача.[67]

Кроз село протиче Бољковачка река која извире у Врнчанима, тече око 17 км ка северозападу и у Дићима се улива у Брезовицу (Драгобиљ). У реци је било следећих риба: кленова, кркуша, говедарица, пљотица и ракова, а на њеном току око 7 воденичица. Долином Бољковачке реке изграђен је насип (пут) који је водио из Горњег Милановца за Ваљево и то десном обалом, двапут је прелазећи.[67] За стање пута Мишковић каже да је *ова линија само обележена и просечена, али још сасвим готова није. Ђуприје још нису свуда направљене*. На путу су постојале 4 механе, у Бољковцима и Љигу по плану, а у Врнчанима и Дићима старе. Последња је слабо радила.[68]

---

[65] Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа (са планом, сликама и таблицом даљина)", *Гласник СУД*, књига XLI, 1875, 187.

[66] *Исто*

[67] Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа (с картом, сликама и таблицом)", *Гласник СУД*, књига XXXIV, 1872, 325.

[68] Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа (са планом, сликама и таблицом даљина)", *Гласник СУД*, књига XLI, 1875, 216-218.

Међу 12 школа у Рудничком округу, колико их је било на почетку седамдесетих година, бољковачкој су припадала следећа села: Бољковци, Штавица, Угриновци, Крива Река, Доњи Бањани, Лалинци и Ручићи.[69]

Почетком осме деценије XIX века у Србији су постојале четири епархије: београдска, шабачка, ужичка и неготинска. У састав Епархије ужичке улазила су четири округа: ужички, чачански, крушевачки и руднички. Црква бољковачка тада је имала две парохије. Прву, угриновачку, чинила су села: Угриновци – 70 домова, Ручићи – 47 домова, Крива Река – 27 домова, Доњи Бранетићи – 30 домова, Горњи Бранетићи – 40 домова, што је укупно 214 домова; друга, бољковачка, састојала се од села: Бољковаца – 83 дома, Доњих Бањана – 18 домова, Лалинаца – 30 домова и Штавице – 60 домова, тј. укупно 191 дома.[70]

Милан Ђ. Милићевић доноси неке податке о Рудничком округу и при том наводи 38 села у Качерском срезу који је 1872. године имао 2155 пореских глава. За Бољковце наводи да је село бројало 90 пореских глава и да је око 3 сата удаљено од окружног места (Г. Милановац). За податак о оснивању школе у Бољковцима, најстарије од шест наведених, и сам каже да је *отприлике* [погрешан] 1851. године.[71]

После осам година од последњег пописа, 1874. године обављен је нови. Ипак, резултати су објављени тек 1879. године, услед бурних догађања у којима се Србија нашла на крају осме деценије XIX века. У оквиру бољковачке општине налазили су се и Ручићи, а у селу Бољковци[72] пописано је:

Кућа	92
Породица	95
Мушких становника	261
Женских становника	252
Скупа становника	513
Ожењених	90
Удоваца	6
Разведених	-
Удатих	91
Удовица	29

[69] Ј. Мишковић, „Статистика" у *Опис Рудничког округа*, Б. Челиковић, прир., Горњи Милановац, 2007, 5.

[70] Митрополитъ Михаилъ, *н. д.*, 72.

[71] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 349.

[72] *Државопис Србије*, свеска IX, Београд, 1879, 92-93.

Разведених	-
Писмених који читају и пишу	14
Рођених у другој држави	-
Поданика друге које државе	-
Становника стране вероисповести	-
Плаћају данак грађански	112
Плаћају данак бећарски	1

Једна тапија из јануара 1875. године[73] доноси вест о Марку Милановићу, потписаном за председника суда Општине бољковачке. Име члана суда не може се са сигурношћу распознати (можда је у питању Лазар Саватијевић), док је као одборник потписан Триша Тодоровић.

Исте године, Добросав Марјановић, свршени богослов из Гвозца, рукоположен је 18. јануара за ђакона, а 19. јануара за свештеника и постављен у парохији бољковачкој.[74] Из овог периода остали су нам сачувани подаци о даровима парохијана, цркви у Бољковцима:[75]

Цркви овој приложили су: Живан Живановић из Бољковаца један, богатим накитом украшен, чаршав за свету трапезу, у вредности 45 дук. цес.

Данило Миличић из Криве Реке, један свештенички окрут а наиме: одежду, стихар, петрахиљ, појас и наруквице, у вредности 24 дук. цес.

Савка, удова почив. Јовице Мијатовића – један воздух у вредности 5 дук. цес.

Ђорђе Ђуровић из Ручића један крст и две рипиде у вредности 5 дук. цес.

Вуја Милошевић један јепитрахиљ од 2 дук. цес.

Витор Недељковић, једне наруквице од 2 дук. цес.

Мара удова из Бољковца, један крст, дарак на путир од 5. д. ц.

Панта Николић из Угриновца, дарак на дискос од 7 д. цес.

Свештенство и тутори цркве Бољковачке дародавцима овим јавно благодаре.

Дружина братства богословијског, маја месеца, изјавила је јавну захвалност поменутом свештенику Марјановићу, јер је њиховој књижници послао на дар 20 гроша чаршијских.[76]

---

[73] Тапија коју је издала Марта Мијатовић (ћерка свештеника Јована Х. Поповића) у присуству свог мужа Јеврема Мијатовића, приликом продаје земље извесном Аврамовићу, 27. јануара 1875.

[74] *Сион, лист за свештенике, васпитатеље и родитеље*, година II, број 11, 24. март 1875, 175.

[75] *Сион*, година II, број 16, 30. април 1875, 252.

[76] *Сион*, година II, број 18, 17. мај 1875, 284.

За време српско-турских ратова 1876-1878. године, који су претходили стицању независности Србије 1878. године, свој допринос дали су и војници из Бољковаца. Били су у саставу качерског батаљона рудничке бригаде.

У војном погледу цео Руднички округ био је подељен, по срезовима, на две класе. Читава војска округа 1870. године бројала је 3656 војника прве класе и 1608 војника друге класе. Прва класа имала је три батаљона (сваки по четири чете), плус рудничку лаку батерију, руднички ескадрон, рудничку пионирску чету, рудничку болничарску чету, руднички занатлијски вод и руднички профијантски вод. Качерски батаљон имао је 4 чете: рудничка, калањевачка, моравичка и бољковачка. Зборно место бољковачке чете било је на Врановици, а чинили су је људи из Криве Реке, Лалинаца, Накучана, Ручића, Горњих и Доњих Бранетића, Бањана, Озрема, Лозња, Врнчана, Калиманића и Љеваје. Бољковчани су били и у саставу рудничке лаке батерије и рудничког профијантског вода. Друга класа имала је три батаљона, такође сваки са по четири чете. Ову класу бољковачке чете (није била наоружана и униформисана) чинили су људи из Бољковаца, Криве Реке, Ручића, Горњих и Доњих Бранетића, Врнчана, Озрема, Лозња, Калиманића, Љеваје, Накучана, Синошевића и Брезне.[77]

У Првом српско-турском рату, међу осталима, учествовао је и војник II класе Алексије Илић из Бољковаца. Погинуо је 19. јула 1876. године на Кладници,[78] код Сјенице.

У Другом рату настрадала су тројица војника из Бољковаца, а исто толико је рањено. Погинули су: редов Јевта Поповић, у борбама око Пирота 15. децембра 1877. године и редов Светислав Протић, у борбама у Грделици, 8. или 9. јануара 1878. године. Обојица су били у саставу рудничке бригаде I класе. Крајпуташ са Протићевим именом данас се налази у порти цркве у Бољковцима. У трећој пољској болници шумадијског кора у Лесковцу умро је редов Илија Бегоман (?), 16. јануара 1878. године, такође војник рудничке бригаде I класе. Сахрањен је на лесковачком гробљу. Рањени су: редов Алексије Рељац, између 12. и 15. децембра 1877. године око Пирота, редов Василије Мијаиловић, 8. или 9. јануара 1878. године у Грделици и болничар Јован Марковић, 18. или 19. јануара 1878. године око Врања.[79]

---

[77] Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа (с картом, сликама и таблицом)", *Гласник СУД*, књига XXXIV, Београд, 1872, 197-209.

[78] С. Савовић, *Срце у камену: крајпуташи и усамљени надгробници рудничко-таковског краја*, Београд – Горњи Милановац, 2009, 25.

[79] *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877/78. године*, Београд, Врховна команда српске војске, 1879, 28, 32, 135, 139, 144, 204, 205.

По стицању независности, школске 1879/80. године, бољковачку школу похађало је 27 ученика: из Бољковаца 12, Ручића 6, Штавице 5, Доњих Бранетића 2, и по један из Криве Реке и Горњих Бранетића. Влажна зграда је и даље била главни проблем, због чега је купљена механа од Јеврема Мијатовића и преправљена за наставу. У ово време учитељи школе били су: Сава Шкрбић 1875-1879, Никола Протић 1879, Панта Симић 1879-1883.[80]

Иако Државни шематизам не доноси податке о председницима општина, постоји изузетак за 1881. г. Тада је председник бољковачке општине био Сима Лаудановић.[81]

У прилог ефикасније борбе против хајдука, К. Ј. Радовановић је средином 1883. године у једном писму, упућеном министру, изнео предлог за реорганизацију војника чувара у Рудничком округу и њихово груписање у Љигу. Према тадашњем распореду, 27 војника било је распоређено на шест места широм Рудничког округа, а у једном од њих, у Бољковцима, на служби су били редови Максим Дидановић (вршио дужност каплара), Милош Шофранац, Тома Милосављевић и Јован Стојановић.[82]

Према изменама и допунама Закона о устројству општина и општинских власти, од 11. јуна 1884. године, у Србији је током наредне три године извршено груписање општина. У Рудничком округу то је учињено 11. фебруара 1886. године. Пошто су резултати пописа из 1884. године објављени тек 1889. године, подаци су организовани према тадашњем стању по којем је бољковачку општину чинило 9 села: Бањани, Бољковци, Горњи Бранетићи, Давидовица, Крива Река, Лалинци, Ручићи, Угриновци и Штавица. У самим Бољковцима[83] пописано је:

Број домова	108
Нежењених	173
Ожењених	114
Удоваца и разведених	6
Свега мушких	293
Неудатих	162
Удатих	114
Удовица и разведених	28

[80] К. Летић, *н. д.*, 80-81, 134.
[81] *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1881*, Београд, 1881, 185.
[82] Б. Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац, књига II*, Чачак, 1969, 274-275.
[83] *Државопис Србије*, свеска XVI, Београд, 1889, 118-119.

Свега женских 304
Уопште становника 597
Писмених мушких 14
Писмених женских ..... -
Свега писмених 14
Туђе народности мушке ..... -
Туђе народности женске ..... -
Свега туђе народности ..... -

Крајем осамдесетих година у школи у Бољковцима било је 25 ученика у првом разреду, 28 у другом, 19 у трећем и 35 у четвртом. Укупно 103 дечака и 4 девојчице. У овом периоду учитељи школе били су: Панта Симић 1885-1886, Тодор Миливојевић 1887-1888, Катинка Петровић 1887-1888, Милутин Милићевић 1889-1890, Љубица Чаревић 1888-1890, Михаило Голубовић 1888-1889, Милан Гавриловић 1891-1893, Василија Арнаутовић 1891, Софија Матић 1892-1894, Богдан Миловановић 1894-1895, Вукашин Поповић 1895-1896, Милош В. Поповић 1896, Савко Филиповић 1897, Милица Филиповић 1897.[84]

Од непокретне имовине бољковачка црква је 1888. године поседовала само 0,80 хектара забрана и 1,27 хектара шуме. Плацеве, њиве и баште, ливаде и сувате, винограде и воћњаке није поседовала. Такође није поседовала ни зграде за обитавање, механе, дућане, кошеве, воденице, ваљарице, стружнице. Укупна вредност непокретне имовине износила је свега 80 динара, а по одбитку дуга од 75 динара (дуг приватном повериоцу), укупна вредност непокретне имовине и капитала износила је 5 динара.[85]

Закон о општинама од 25. новембра 1889. године донео је нове промене у организацији општина у Србији. Поред тога, утврдио је да општина не може имати мање од 200 пореских глава. Бољковачку општину тада је чинило 5 села: Бољковци, Доњи Бањани, Лалинци, Ручићи и Штавица.[86]

Таково, лист за народне потребе,[87] пружа неке занимљиве податке о свакодневном животу и локалној власти у Бољковцима. Прва вест о селу

[84] К. Летић, *н. д.*, 81, 134.

[85] „Црквена и манастирска имовина у Краљевини Србији на крају 1888. г.", *Прилози за статист. Краљевине Србије*, I свеска, Београд, Министарство народне привреде, 1895, 42, 43, 67.

[86] В. Василић, *н. д.*, 68.

[87] Лист је излазио од 1890. г. до 1904. г. У Библиотеци „Браћа Настасијевић" у Г. Милановцу налазе се две збирке са бројевима листа Таково. Прва збирка садржи бројеве од 25. маја 1890. г. (бр. 1) до 25. децембра 1891. г. (бр. 95) и није комплетна. Друга збирка садржи бројеве од 3. јануара 1893. г. (бр. 2) до 29. децембра 1893. г. (бр. 103).

потиче из августа 1891. године када лист преноси да је *Павле Лаудановић, бивши оптужени за противстајање власти, ослобођен од сваке казне као некрив*.[88]

Лист се у неколико бројева бавио дућанџијом Алексијем Мијајловићем који је најпре оптужен да је за 2000 динара набавио забрањену робу из Београда, а за 500 динара барут из Страгара.[89] После месец дана Алексију је стављено на душу и сто килограма шећера и џак кафе које је закопао у њиви, а што је локална власт открила и одузела.[90] У наредним бројевима дућанџија Алексије Рељић прозиван је из сличних разлога и оптуживан за лажи и преваре, уз алузију, листа наклоњеног радикалима, на његово *либералско поштење*.[91] Коначно, аутор чланка еуфорично пише: *Лија, лија – па долија!* Првостепени суд горњомилановачки ставио је у притвор Алексија Рељића познатог зеленаша и кајишара, због двоструке наплате дуга од Миленка Марковића из Бољковаца.[92]

У броју Такова из 1891. године, у чланку *Јавна захвалност*, Вујадин Аксентијевић из Бољковаца споменут је као давалац добровољног прилога, у износу од 10 динара, новосаграђеној мајданској цркви.[93] У следећем броју, у изјави коју је дао Стојан М. Николић, писар Среза жичког, поменут је Јеремија Пантић као кмет у Бољковцима.[94] Чланак из наредног броја, *Са општинских избора*, доноси податке о новоизабраним председницима општина из неколико срезова, а међу њима и за качерски. Тада је за председника бољковачке општине изабран Лазар Младеновић, радикал по политичком опредељењу.[95] Лазар је и наредних година био председник општине, на шта посредно указује вест са општинских избора 1893. године по којој су, сем у два села у срезу, изабрани сви стари председници и сви радикали.[96] Једна нешто ранија вест говори о томе да је кандидат радикала у Бољковцима добио 112 гласова, независни кандидат 54 гласа, а либерал ниједан.[97]

---

[88] *Таково,* година II, број 59, 11. август 1891.
[89] *Таково*, година II, број 65, 1. септембар 1891.
[90] *Таково*, година II, број 72, 26. септембар 1891.
[91] *Таково*, година IV, број 26, 21. март 1893.
[92] *Таково*, година IV, број 94, 25. новембар 1893.
[93] *Таково*, година II, број 91, 8. децембар 1891.
[94] *Таково*, година II, број 92, 12. децембар 1891.
[95] *Таково*, година II, број 93, 15. децембар 1891.
[96] *Таково*, година IV, број 100, 16. децембар 1893.
[97] *Таково*, година IV, број 45, 6. јун 1893.

Овај лист такође доноси и једну занимљиву причу из 1893. године о постојању назарена у селу. Реч је о Аврраму Глишовићу, пореклом из Ручића, који је живео у Бољковцима. Аврам, војник X батаљона сталног кадра, пошто није желео да носи пушку из верских разлога, осуђен је на 10 година робије у оковима.[98] Назарени су заправо присталице пијетистичко-баптистичке секте, коју је основао калвински пастор Хенрих Фрелих, у Швајцарској, око 1830. године. Сва њихова учења своде се само на Свето писмо, не поштују крст и његово знамење, а од црквених тајни признају само крштење и причешће по калвинском обреду; не признају свештенство, светитеље, иконе, храмове и црквене обреде, одбацују све гозбе и весеља, не свирају и не играју, не пију вино и не пуше, противници су заклетве и сваког убиства, стога ни као војници неће да полажу заклетву ни да носе оружје.

Деведесетих година, близу сеоске варошице, настало је спомен-обележје Студенац. Удаљено је 750 метара од цркве, правцем ка Г. Милановцу са десне стране пута, на левој обали реке. Постоји и данас, мада је угрожено изградњом аутопута, а налази се на дну катастарске парцеле број 1710, до парцеле број 1627.[99] Реч је о каменој грађевини високој нешто мање од четири метра, која заправо представља уређен извор. Овај студенац је 1894. године подигао Алексије С. Рељић, трговац из Бољковаца, и његова жена Неранџа за вечни спомен своје једине кћери Катарине.[100] У наредним годинама постаће место окупљања приликом различитих празника и излетиште за децу из сеоске школе. Иначе, Алексије Рељић је 1907. године финансирао и израду новог иконостаса у цркви у Бољковцима.[101]

На концу XIX века, аустријски археолог и путописац Феликс Каниц, путујући по Србији, застао је и у Бољковцима и том приликом забележио своје импресије:

Код Дића (209 m) прешли смо жуборну Штавичку реку дрвеним мостом, који је 1897. замењен каменим... Сада нас поздравља чопор раздрагане деце, која се с торбицама на леђима враћају из школе у Бољковцима, у којој 120 дечака и девојчица стичу своје основно образовање; какав напредак у поређењу с 1851. годином, кад је она основана и кад у Качеру са 38 насеља није било ниједне једине школе! Исто тако, преко очекивања велика сеоска

[98] *Таково*, година IV, број 94, 15. новембар 1893.
[99] www.geosrbija.rs (04.07.2013)
[100] Подаци са плоче на Студенцу.
[101] *Летопис цркве бољковачке*, 1.

црква са црвеним кровом торња, добар пут и изврсна механа, на чијој сам се сеновитој тераси слатко одморио, потичу из новијег времена, које је потпуно изменило лик овог краја.[102]

У исто ово време, у средини села где је мало збијено насеље, поред друма, налазиле су се још: општинска судница, 4 ковачнице, 1 поткивач, 2 опанчара, 1 бојаџија, 2 дућана и неколико кућа. У читавом селу било је 6 ђермова, 11 трла, растурених по удаљеним приватним имањима и 95 кућа, од којих је у засеоку Чвортановцу било 42, Прострузи 14, Ракитовцу 9 и Буковачи 30 кућа. У Бољковцима је постојао и један слан извор, у Чвортановцу. Село је описано као разбијено, старовлашког типа, са сеоским кућама по искрченим пропланцима, раздвојених већим и мањим шумским комплексима, што указује да су насеља заснована по крчевинама.[103]

Док је једној породици у селима у непосредној близини Рудника за осредњи живот било потребно око 12 хектара земље, по селима у долини Козељице, Брезовице, Криве и Бољковачке реке требало је 7-8 хектара, а породици у селима поред Качера и ближе Љигу 4-6 хектара. У Качеру је сточарство било претежнија грана привреде од земљорадње, а једној породици је, поред потребне земље, требало за осредњи живот и око 10-15 оваца, 2 краве, 7-8 свиња. Добри домаћини имали су још и 2 вола у јарму и коња. У горњем Качеру, поред рогате марве и свиња, добро су се одржавале и овце. У неким шумовитијим селима, Козељу, Бољковцима, Угриновцима, гајио се велики број свиња.[104]

Нова велика реорганизација општина вршена је на основу Закона о изменама и допунама Закона о општинама од 21. јула 1898. године. Бољковачка општина овим променама проширена је за још једно село, Угриновце.[105]

За председника Општине бољковачке, министар унутрашњих дела, предписом од 13. фебруара 1899. године, поставио је Витора Пантића, трговца из Бољковаца, са годишњом платом од 840 динара.[106]

Школске 1904/1905. године бољковачку школу похађало је 145 дечака и 2 девојчице. Само пет година касније овај број се смањио на 117 ученика. У ово време учитељи школе били су: Милутин Марић 1898-1907, Наталија

[102] Ф. Каниц, *Србија: земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, књига I, Београд, 2007, 446 - 447.
[103] М. Т. Ракић, *н. д.*, 832.
[104] *Исто*, 779, 780.
[105] В. Василић, *н. д.*, 70.
[106] *Љубић*, година I, број 7, 25. фебруар 1899, 3.

Петровић-Марић 1898-1907, Живко Шорић 1904, Драгољуб М. Шибалић 1906, Љубомир Ивковић 1908, Олга Протић 1908-1909, Драгољуб М. Шибалић 1909-1914, Христина Симић-Терзић 1909-1912, Милисав Терзић 1912, Симеун Ивковић 1913-1914, Будимир Ниновић 1913-1914.[107]

Према попису становништва из 1910. године, у селу је забележено: 172 куће, 172 домаћинства, 1061 настањени становник (567 мушких и 494 женских), односно 1048 присутних становника (557 мушких и 491 женски).[108]

Што се тиче узгоја стоке, Бољковци су били веома напредно село. По бројности грла у самом врху у Рудничком округу. На трећем месту када су у питању свиње (1543) и овце (5011), на петом месту по броју пернате живине (6187) и на шестом месту по броју говеда (1223). Поред тога, само у једној општини, бресничкој, евидентиран је већи број кошница, од 402 пребројане у Бољковцима. Још је пописано 79 коња и 51 коза.[109] У Качеру је било доста неродне земље услед чега је велики број домаћина имао крупније комплексе земље. Имања за обраду и под шумом тако су захватала у Липљу 15-30 хектара, у Штавици 20, у Козељу 30, а у Лалинцима и Бољковцима 30-40 хектара.[110]

Ретке су вести о свакодневном животу Бољковчана. Једна од њих везана је за воловска кола и фијакере. Наиме, народ у Качеру служио се најпре дрвеним воловским колима, али пред Први светски рат, Качерци су имали већи број окованих (гвоздених) воловских кола. Тада је у целој области имало око 30 коњских кола и 3-4 фијакера, пре свега у Јарменовцима, Липљу, Бољковцима и Руднику.[111] Још једну занимљиву слику из живота Бољковчана пред Велики рат доноси Ј. Павловић:

Народ о великим празницима иде цркви, где носи ручак. После службе, кад је ружно време, ручавају у кафани а сто од кафеције закупе тиме, што поруче кафу, ракију и вино (иначе би се кафеција љутио). А кад је лепо време ручају код цркве, где свака фамилија има своју совру и уз њу direке, са клиновима, за вешање торби с јелом. У томе месту има два свештеника [Василије Поповић и Јован Војиновић], *који носе грађанско одело. Понекад, недељом, у цркви сврше само јутрење (кад нема народа).*[112]

---

[107] К. Летић, *н. д.*, 134-135.

[108] *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910*, књига пета, Управа државне статистике, Београд, 1911, 55.

[109] *Исто*, 102.

[110] Ј. М. Павловић, *н. д.*, 23.

[111] *Исто*, 47.

[112] *Исто*, 183.

Из камених мајдана у Драгољу, Шутцима, Калањевцима, Бољковцима и Бранчићима сељаци су вадили камење, згодно за темеље, резање надгробних споменика, воденичко камење и др.[113] И док је у неким качерским селима било и по неколико гробаља, због разбијеног типа тих села, у Бољковцима је постојало само једно. Ово гробље се, једино у целом Качеру, налазило код цркве.[114]

Поменуте вести наговештавају оно што ће уследити. Наредне године донеће велико страдање српском народу. Балкански ратови, као увод, а потом и Први светски рат довешће до праве демографске пустоши у Србији. Бољковци нису остали по страни.

Slobodan Aksentijević

News of the Village Boljkovci and Its Inhabitants Between the Sixteenth and the Beginning of the Twentieth Century

Summary

This work brings information about the village Boljkovci from its first mentioning in the sixteenth century until the Balkan Wars and the First World War, information about administrative-territorial changes, authorities, censuses, education, rural church and priests, and the daily life of villagers. We used Turkish, Austrian and censuses from the time of the Principality and Kingdom of Serbia, statistical publications, unpublished documents, published archival materials, registers of births, data from the monuments, travel writers news, researchers of Kacer, Rudnik district and newspaper articles.

[113] Р. Т. Милоје, *н. д.*, 782.
[114] Ј. М. Павловић, *н. д.*, 102.

УДК: 316.75(497.11)”1944/1990” ;
908(497.11 Руднички крај)”1944/1990”

Др Милош Тимотијевић
Народни музеј Чачак

Симболички и „стварни” значај подручја планине Рудник у социјалистичкој Југославији (1944–1990)

Апстракт: Подручје планине Рудник имало је посебан значај и симболику током XIX и у првој половини XX века као као својеврстан „патриотски простор” везан за идентитет нововековне српске државе у процесу стварања званичне репрезентативне културе сећања. Сушински, овај простор био је економски застао, а процеси модернизације у XX веку условили су разбијање и разградњу ове некад компактне предеоне целине. Развој у оквиру социјалистичке државе додатно ће потиснути симболички значај везан за српско национално наслеђе, потврдити већ од раније присутно економско посртање варошица осим у случају Горњег Милановца који постаје истински центар целе области. Текст говори о процесима разградње предеоне целине Рудника у епохи социјализма, нестајању некадашње културе сећања и све већем значају економских токова за развој овог подручја.

Кључне речи: планина Рудник, места сећања, социјализам, економија, модернизација, урбанизација

Од најранијих времена људи су покушавали да уобличе контуре простора у коме живе и раде. Границе које се том приликом успостављају никако нису трајне. Услед многобројних утицаја оне су пролазне и нестабилне, а природне карактеристике простора свакако су одлучујуће за њихово осмишљавање. При томе рељеф обезбеђује и снажну симболику како у одређивању самих граница, тако и у називима таквих подручја, а пример планина свакако је најилустративнији. Међутим, делатност људи, историјско наслеђе и свесно доношење одлука мењају границе свих предеоних целина. Са демографским растом, економским напретком и општом модернизацијом насеља у коме живе људи, градови првенствено добијају кључни значај не само у развоју региона него и у симболичкој географији, одређи-

вању назива предеоних целина, и стварању нових идентитета, укључујући и стереотипе о себи и другима, као и „других" о „нама".[1]

Градови постају симболи новог времена, а њихова урбанистичко-архитектонска структура и јавни споменици представљају меморију сваког града што нам омогућава „читање" града и његов ход кроз време, а то је веома важно за самоидентификацију становника одређеног места.[2]

Просторне матрице меморисања прошлости обезбеђују заједничком сећању неопходну материјалну димензију. Модерне националне државе јасно и прецизно утврђују своје границе, а територија унутар њих сагледава се и приказује као „сакрализовани патриотски простор". На тај начин ствара се нова „ментална географија" у којој се простори знаменитих догађаја производе у симболичке центре кроз процес памћења који територији даје временску компоненту.[3]

Планина Рудник вековима је била не само симболичко већ и економско и политичко средиште широког простора, посебно у средњовековној и османској епохи. Иако је само насеље Рудник после спаљивања из 1804. године изгубило ранији политички значај, сама планина Рудник и шира околина истицани су током XIX и у првој половини XX века као посебан „патриотски простор" везан за важне догађаје у Првом и Другом српском

---

[1] M. Elijade, *Sveto i profano,* Vrnjačka Banja, 1980, 11-25, 56; M. Детелић, *Митски простор и епика,* Београд, 1992, 7-19, 57-83; T. Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1997, 41-65; F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, T. 1*, Beograd–Podgorica, 2001, 27-53; M. Živković, „Nešto između: simbolička geografija Srbije", *Filozofija i društvo 18 (2001)*, Beograd, 2001, 73-110; P. Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd, 2002, 9-10, 53-54, 112-113; M. Елијаде, *Свето и профано* (друго, допуњено издање), Сремски Карловци–Нови Сад, 2003, 41-63; J. Evola, *Razmišljanja o vrhovima : planinarenje kao metafora za duhovnu potragu*, Beograd, 2004, 15-22; R. Dž. Džonson, „Geografija", *Enciklopedija društvenih nauka*, tom I (pr. Adam Kuper i Džesika Kuper), Beograd, 2009, 411-421.

[2] L. Halprin, *Gradovi,* Beograd, 1974, 5–7; K. Linč, *Slika jednog grada,* Beograd, 1974, 1–18; G. C. Argan, *Arhitektura i kultura*, Split, 1989, 21; Lj. Pušić, *Čitanje grada : između duha i materije,* Novi Sad, 1995, 14–19; L. Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd, 2001, 100–105, 117, 195–204, 611; R. Radović, *Forme grada: osnove, teorija i praksa*, Novi Sad–Beograd, 2003, 6, 20–22; K. Zite, *Umetničko oblikovanje gradova,* Beograd, 2004, 27–37, 39–47; L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope,* Beograd, 2004, 7–8; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације,* Београд, 2006, 255–274; G. Cullen, *Gradski pejzaž,* Beograd, 2007, 5–12.

[3] F. Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*, Beograd, 2011, 29, 48, 60; A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011, 281-303; J. Asman, *Kultura pamćenja. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd, 2011, 38, 40, 43, 59-60; М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд, 2012, 28, 79, 242, 269, 322, 326-327, 361, 389.

устанку. У питању је био процес стварања идентитета нововековне српске државе и званичне репрезентативне културе сећања, „сакрализовања" простора и изградње меморијских структура.[4]

После потпуне победе партизанског покрета под вођством комуниста 1945. године у Србији је отпочео револуционарни преображај друштва, стварање нових симбола, вредности и културе сећања. Читав процес одвијао се под потпуном доминацијом и контролом комунистичке партије, која је имала монопол у управљању земљом све до пропасти социјализма 1990. године. Држава је почела да се обликује и развија на потпуно другачијим основама у односу на грађанско друштво које је постојало пре 1941. године. Период динамичних и свеобухватних промена живота који је трајао више од четири деценије везан је за три процеса: ширење градова, модернизацију и социјалистички друштвени систем. Трансформација претежно аграрног друштва Југославије била је таквог обима и дубине да нема паралелу са неким сличним процесом у прошлости, а та оцена важи и за цео регион Балкана и Источне Европе.[5]

Са стварањем социјалистичке Југославије нови симболи, празници, предеоне целине, и култура сећања добијају на значају. Рудник није више имао некадашњи престиж у јавности јер се монархијски и династички симболи Обреновића и Карађорђевића нису уклапали у процес стварања нових меморијских структура. Ипак, федерално уређење социјалистичке Југославије као и републичка организација комунистичке партије омогућили су опстајање елемената српске репрезентативне културе, од којих поједини догађаји у извесној мери (попут устанка у Орашцу 1804) добијају национални, али не и верски карактер. Стари историјски образци тумачења устанака с почека XIX века као обнове „златног доба" и даље се задржавају, али се сагледавају кроз визуру марксистичко-комунистичке теорије револуције. Стари хероји се замењују новим, па улогу родоначелника династија замењује класно освешћен народ, који постаје покретач новог друштвеног поретка наративно заодевен у епску народну традицију. На тај начин прослављана је идеја властитог самоуправног пута у социјализам, а устанак се сагледава као почетак те посебне српске револуционарне „трасе" који

[4] М. Тимотијевић, „'Патриотски' и 'реалан' простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)", *Зборник радова Народног музеја XLII,* Чачак, 2012, 73-88.

[5] М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма,* Чачак, 2012, 17-18.

ће довести до интеграције у тадашњу федералну Југославију, потом свет несврстаних, и на крају у цело човечанство.[6]

Структура југословенског социјалистичког уређења и место Рудника у друштвеном развоју Србије

Развој Рудника у периоду социјализма није могуће разумети без општег осврта на нови поредак који је успостављен у Југославији и Србији после Другог светског рата. Доминација комунистичке партије у друштву била је потпуна, али се временом облик управљања мењао. Одмах по освајању власти уследило је укидање целокупног политичког, привредног и друштвеног плурализма који је постојао у грађанској Србији. Успостављена је стаљинистичка диктатура по совјетским узорима. Партизански покрет је већ током Другог светског рата изградио основу партијске државе коју је под притиском Запада и сугестији Совјетског Савеза делимично ублажио у прелазној „народно-демократској" фази развоја (1944-1946). Повезивање националног, сељачког и питања класне борбе пролетаријата представљало је основу ове политичке концепције. Комунисти су се привремено одрекли свог крајњег циља (диктатуре пролетеријата), стављајући у први план антифашизам и демократију. После новембарских избора 1945. године, које је због нерегуларних услова и насиља КПЈ опозиција бојкотовала, проглашена је република (29. новембар 1945). Целокупно друштво све више потпадало је под контролу КПЈ, а тоталитарни систем заведен је већ крајем 1946. године – први у Источној Европи после Другог светског рата (не рачунајући СССР).[7]

---

[6] M. Mitrović, „Proslave i slavlja u Srbiji 1945. godine", *Tokovi istorije 3 (2006)*, Beograd, 105-121; М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети: о јавном заједничком сећању и забо рављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, 24, 422, 446, 449, 453.

[7] B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove,* Beograd, 1969, 20; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* Zagreb, 1978, 101-104; *Историја Савеза комуниста Југославије,* П. Морача, С. Стојановић, ред. Београд, 1985, 269, 309, 326; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* Beograd, 1988, II/317-320, 379-383, 385-391, 453-454, 473-482; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939-1945*, Beograd, 1992, 569-646; M. Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952,* Beograd, 1995, 13-27, 29-31, 37; Љ. Димић, *Историја српске државности III: Србија у Југославији,* Нови Сад, 2001, 329-337; Н. Милићевић, „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1944-1950", *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, М. Исић, ур. Београд, 2007, 293-308; Иста, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950,* Београд, 2009, 106, 111, 115-121, 265, 271, 284-286, 311-317.

Комбинацијом разних мера (конфискација, секвестар, одузимање ратне добити), држава је на унутрашњем економском плану већ крајем 1945. године обухватала 80% индустрије, најзначајнији део банкарства и целокупну велетрговину. После национализације из децембра 1946. године државни сектор обухватио је готово целокупну крупну индустрију (70% локалне), а други круг национализације (1948) готово у потпуности је уништио приватну својину. Озакоњена је планска привреда, као и административно управљање предузећима, односно потпуна контрола Партије над економијом. Кључна партијска одлука у управљању привредом било је законско покретање Првог петогодишњег плана (28. април 1947). Када је у питању спољна економска политика Југославија се везала за СССР, али није пристала на економску подређеност. Политику у домену културе усмеравао је и контролисао агитационо-пропагандни апарат КПЈ. Читаво стваралаштво требало је да се темељи на соцреализму.[8]

Југославија је прва увела стаљинистички тип управе у Источној Европи (1946), али је прва почела и да из њега излази после разлаза Тита и Стаљина (1948). Почетни талас либерализације покреће се већ средином 1950. и трајаће до почетка 1954. године. Чврсти партијски монопол и поред одређених ублажавања заправо никада није уклоњен. Све полуге власти држао је и контролисао заправо Политбиро ЦК КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом.[9]

После разлаза са СССР-ом на унутрашњем плану постепено се почиње са ублажавањем диктатуре, мада је прва реакција била је редогматизација, а не либерализација. Испуњавање идеолошких норми довело је до смањења производње и појачавања репресије над сељацима и члановима КПЈ који су прихватили Резолуцију Информбироа. Од 1950. године у теорији и пракси југословенског друштва почиње да се примењује самоуправљање радника у предузећима, као нови пут у социјализам, али које је у пракси било симболично. Партијска држава је овим мерама желела да сачува политички

---

[8] D. Bilandžić, *n. d.,* 105-135; Lj. Dimić, *Agitprop kultura : agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945-1952,* Beograd, 1988, 28-30, 271-272; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/120-161; M. Obradović, *n. d.,* 54, 59, 68-69; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950,* 137-139, 216-225.

[9] M. Đilas, *Vlast,* London, 1983, 110-116; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/195-215; M. Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952,* 22, 111; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/201; M. Obradović, „Funkcija Politbiroa CK KPJ u političkom sistemu i uloga Josipa Broza Tita u njegovom radu (1945-1952)", *Vojno-istorijski glasnik 1*, Beograd, 1987, 270-306; М. Јовановић, „Стаљинизам", *Историјски гласник 1-2*, Београд, 1993, 105, 114-117; M. Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952,* 65, 73, 78, 132, 136-137, 141, 143, 149, 172, 180, 273-274.

монопол, оствари ефикаснију мобилизацију радне снаге у циљу извршења петогодишњег плана и задржи контролу над привредом, а не да изврши демократизацију друштва.[10]

После 1949. почело је постепено приближавање Западу, а Југославија се никада није више вратила у совјетски табор. Највећа либерализација уведена је у домену културе, као део настојања режима да се избори за легитимет, добије масовнију подршку и повеже са иностранством како би приказао „другачији" (либералнији) и привлачнији модел марксизма од остатка Источне Европе. На спољнополитичком плану социјалистичка Југославија одржавала је „равнотежу" у односима са земљама Запада и Истока, постајући један од оснивача Покрета несврстаних (1955). На тај начин чувана је национална независност, али и сопствени идеолошки социјалистички поредак. Могућност слободног путовања и одласка на рад у иностранство дозвољена је 1961. године, чиме је смањен притисак незапослености.[11]

Све ове промене имале су далекосежне последице на развој социјалистичке Југославије. Међутим, оне су се највише примећивале у Београду и другим великим градовима. Либерализација је споро долазила до унутрашњости Србије, посебно до Рудника и околине, подручја које било изван многих друштвених токова. Електрификација села завршена је тек почетком седамдесетих година XX века, а то је био предуслов да се ова насеља укључе у модерне животне токове.[12]

---

[10] D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949-1955,* Zagreb, 1988, 78-96, 134, 160, 322-344, 488-511; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/291-310; D. Bogetić, „Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt", *Istorija 20. veka 2,* Beograd, 1991, 65-90; M. Mitrović, „Ibeovci u Srbiji 1948-1952 u partijskim izveštajima", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup*, Đ. Tripković, ur., Beograd, 1999, 223-233; D. Mihailović, „Goli otok na tragu gulaga i holokausta", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup*, Đ. Tripković, ur., Beograd, 1999, 270-273; P. J. Marković, „U potrazi za novim putem – jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup*, Đ. Tripković, ur., Beograd, 1999, 212; M. Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952,* 199-202, 257-258, 268; М. Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике", *Pisati istoriju Jugoslavije : viđenje srpskog faktora,* M. Bjelajac, M. Obradović, V. Jovanović, ur. Beograd, 2007, 237-279; *Исти, Од Стаљина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958,* Београд, 2008, 340-418.

[11] R. Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama : SEV i Varšavski ugovor,* Zagreb, 1970, 180-188; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/250-251, 259-261, 297-310, 335-338, 345-346, 357-375; D. Bogetić, *Koreni Jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost,* Beograd, 1990, 22-48, 238-243; I. Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944-1993: iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* Podgorica, 2001, 123-124, 189-217; Љ. Димић, *Историја српске државности III: Србија у Југославији,* 356-362; *Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија*, Бранка Прпа, ур. Београд, 2004, 298-303.

[12] Б. Танасијевић, М. Јаковљевић, М. Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971,* Чачак, 1972, 115, 144, 169, 197.

На подручју Србије до шездесетих година учињени су многи покушаји да се модернизује привреда (одустаје се од форсиране индустријализације), повећа потрошња и побољша животни стандард људи, што условљава да се власт консолидује и легитимизује на темељу „мисије" модернизације аграрног друштва. Међутим, основни идеолошки постулати нису дирани, тако да су све промене заустављане у случају угрожавања монопола Партије. Домети реформи строго су дефинисани, па се систем по потреби лако враћао методама диктатуре.[13]

Један од облика попуштања била је и децентрализација локалне самоуправе, која је и даље под потпуном контролом Партије. Општинама су 1955. године дате веће надлежности и право убирања дела прихода предузећа са своје територије (око 25%). Од 1974. године општине добијају значајне ингеренције на својој територији, као својеврсну замену за непосредну демократију. Централни проблем Југославије постаје подела надлежности федералних јединица и савезне владе. Устав из 1963. године („повеља самоуправљања") био је прелазно решење. У наредним годинама федерација је почела да се преобликује на националним основама, што се озваничава кроз усвајање уставних амандмана (1967, 1968, 1971). На тај начин Југославија је заправо постала лабава федерација република и покрајина, што је озваничено и Уставом из 1974. године.[14]

С друге стране мењао се економски систем. Централизам на нивоу економије напуштен је 1952, а административно управљање привредом 1954. године. У предузећа се масовно уводе раднички савети као „самоуправни" органи. Међутим, држава је и даље одлучивала о свим битним питањима, одређујући плате, цене, присвајала је профит, али уз дозвољавање постепеног повећања личне потрошње. Прва привредна реформа из 1961. углавном се односила на могућност предузећа да сама расподељују плате. Напуштена је услед насталих привредних проблема и страха СКЈ због могућности губитка монопола у одлучивању. Реформа из 1965. године требало је да уведе економске принципе привређивања; цене нису конт-

[13] D. Bilandžić, *n. d.,* 247-253, 306-318, 330, 360, 378, 398, 401; L. Sekelj, *Jugoslavija struktura raspadanja: ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva,* Beograd, 1990, 12-23, 329, 333-334.

[14] Z. Tomac, „Neposredna socijalistička demokratija u komuni", u *Komune Jugoslavije,* Ljubiša Ristović, ur. Beograd, 1976, 291-300; L. Đurovski, *Evolucija koncepcije opštine u Jugoslaviji,* Beograd, 1976, 43-56, 145-146, 159; D. Bilandžić, *n. d.,* 223-228, 232, 257; N. Pašić, *Istorijski put komune: utopija, naučna vizija i revolucionarna praksa,* Beograd, 1981, 84-88; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/341-342, 352-353, 382-385, 389, 391-394, 396-411; L. Sekelj, *n. d.,* str. 16; Љ. Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* 362-364, 376-395, 404-433.

ролисане, плате су расле према заради предузећа, сви државни инвестициони фондови су расформирани, а савезна влада није више одлучивала о инвестицијама. Партија је и даље постављала директоре и контролисала њихов рад, али без директног мешања у економске токове. Овај „вакуум" у управљању економијом прекинут је 1972. године, када партијска држава поново почиње да утиче на привредна кретања.[15]

Управо у ово време долази до раста градова у централној Србији, али не и на подручју Рудника, што је онемогућило даљи развој ове предеоне целине. Да ли ће се неко друштво или подручје развијати зависи од концентрације становника, стварања и развоја градова, као и повећања броја и брзине саобраћајних средстава и путева. Руднички крај имао је депопулацију становника, недостатак већих градова и слабе саобраћајнице. Изузетак је само развој Горњег Милановца, али који је ипак остао мањи град од околних урбаних насеља, Ваљева, Чачка, Краљева и посебно Крагујевца. Истраживања на примеру градова западних земаља половином XX века показали су да концентрација становништва у великим градовима преко 100.000 становника има позитиван утицај на економски раст и даљи развој урбаних целина, укључујући и шире окружење.[16]

Према званичним подацима подручје око планине Рудник током епохе социјализма било је економски неразвијено подручје, са многим проблемима везаним за друштвени развој својственим општинама са југа централне Србије или Космета.[17] Изузетак је био Горњи Милановац, чији се економски раст бележи већ крајем 60-их година XX века.[18]

Економска криза, која је ускоро постала и политичка, у Источној Европи почиње око 1973. године. Радикална трансформација светске привреде седамдесетих година XX века (нова технолошка револуција) брзо је зауставила процес индустријског раста и друштвене стабилности у социјалистичким замљама, које нису показале способност прилагођавања новим технолошким и структуралним захтевима. У исто време у социјалистичкој

[15] D. Bilandžić, *n. d.,* 247-253, 306-318, 330, 360, 378, 398, 401; Laslo Sekelj, *n. d.,* 12-23, 329, 333-334.

[16] M. Vresk, *Osnove urbane geografije*, Zagreb, 1979, 20-23; V. Vujošević, *Sistem gradova i regionalni razvoj Srbije,* Beograd, 1989, 23-25; А. Вељковић, Р. Б. Јовановић, Б. Тошић, *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља,* Београд, 1995, 93; М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма,* 43-45.

[17] S. Bolčić, „Sociološke dimenzije nedovoljno razvijenih područja SR Srbije", u *Razvoj teritorijalnih zajednica. Opštine i regioni SR Srbije,* Beograd, 1981, 132-137.

[18] Д. Јанев, „Економска структура градова у СР Србији", *Студије и саопштења*, 5, Београд, 1969, 51-72.

Југославији, као и у другим комунистичким земљама Источне Европе, постепено се стварају области друштва које измичу контроли државе, као што је стварање „друге" или „паралелне" културе у односу на званичну идеологију. Исти процеси „осамостаљења" видљиви су и у привреди у којој је дозвољена аутономија предузећа и постепено прихватање приватног сектора. Званична идеологија и мобилизација друштва добијају више обредни, него политички значај. Унутрашња опозиција се појачавала, а владајућа елита постепено је губила веру у могућност контролисања ситуације и опстанка социјалистичког друштвеног поретка.[19]

Југославија је економску стабилност изгубила крајем седамдесетих, а унутрашња политичка криза, годинама потискивана, букнула је после смрти Јосипа Броза (1980). Супротности у друштву постепено постају отворенније и насилније (демонстрације Албанаца 1981. године). Југославија је, као и све социјалистичке земље у овом периоду, економску кризу решавала повећањем дуговања према Западу. Програми „економске стабилизације" нису дали резултате јер је СКЈ и даље чувао монопол у одлучивању. Националне супротности постепено су водиле земљу ка економској заосталости и грађанском рату.[20]

У оваквом друштвеном окружењу одвијао се и развој Рудника и најближе околине у периоду социјализма, додатно оптерећен идеолошким ограничењима. Србија је у оквиру социјалистичке југословенске федерације имала и „дужност" борбе против „великосрпског национализма и хегемонизма", пароле која је служила за слабљење, потискивање, а повремено и потпуно потирање легитимних српских националних интереса. Симболика планине Рудник из времена монархије није била прихватљива у новој држави због везаности за династије Обреновић и Карађорђевић, промовисања српске националне идеје и значаја Србије за стварање Југославије.

---

[19] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/412-416; *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore - London, 1996, p. 42-51; I. Berend, *n. d.,* 187, 263-297; Љ. Димић, *Историја српске државности III: Србија у Југославији,* 433-437.

[20] D. Bilandžić, *n. d.,* 474-494; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III,* III/445-456, 470, 433-442; L. Sekelj, *n. d.,* 21-23, 186; Љ. Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* 442-457; S. Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića,* Beograd, 2002, 57-61; Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века,* Београд, 2008, 422-449; Д. Стојановић, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије", у *Србија 1804-2004 : три виђења или позив на дијалог,* Београд, 2005, 142-144; М. Јовановић, „Србија 1804-2004: развој оптерећен дисконтинуитетима – седам теза", у *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог,* Београд, 2005, 203-205.

Нови симболи, вредности и „места сећања" уобличавали су колективну свест социјалистичке Југославије, а предели и насеља важни за комунистички и партизански покрет поред симболичке имали су и предност у привредном погледу. Инвестиције су једним делом биле условљене и идеолошко-политичким разлозима, а не само економском нужношћу или стратешким положајем. Илустративан је пример Титовог Ужица када је у питању урбанистичко-архитектонско уобличавање града.[21]

Осим ових идеолошких ограничења постојали су и дубљи структурни разлози заостајања у развоју. Процеси модернизације српског друштва започети већ током XIX века условили су постепено уздизање варошица и измештање важних комуникација на ободне делове планине Рудник, чији је стратешки и економски значај практично нестао. Економски токови преместили су се са планине и ободних села у варошице и градове, тамо где је отишло и становништво.[22] Читав простор око планине Рудник остаће током социјалистичке Југославије неразвијено подручје које није било способно да се самостално издржава. Од почетка шездесетих, изузетак представља само Горњи Милановац.

Рудник у административно-територијалној подели социјалистичке Југославије

Разбијање и нестајање некадашње јединствене административне целине из 1922. и 1929. године није довело и до раздвајања Таковског и Качерског среза. Први пут то је учињено током немачке окупације (1941–1944). По ослобођењу, у јесен 1944. године, обновљене су старе унутрашње административне границе Србије с почетка XX века, а Таковски и Качерски срез поново су били у оквиру једне административне јединице.[23]

---

[21] Д. Милосављевић, „Трг партизана – Градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961-2011. године)", *Ужички зборник 35,* 2011, 691-732.

[22] М. Тимотијевић, „'Патриотски' и 'реалан' простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)", 73-88.

[23] Детаљан преглед административних промена на подручју Горњег Милановца погледати у радовима: Ј. Дашић, „Економске и социјалне прилике у чачанском округу", *Зборник радова Народног музеја X,* Чачак, 1980, 339–407; В. Василић, „Хронологија административно-територијалних јединица на подручју општине Горњи Милановац од 1944/45. до 1995. године", *Зборник радова Народног музеја XVIII,* Чачак, 1998, 275–290; В. Василић, „Администативно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815–1995", *Зборник радова Народног музеја XXXI,* Чачак, 2001, 53–91; М. Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804-2009. године", *Зборник радова Народног музеја XXXVIII,* Чачак, 2008, 270-271.

После ослобођења Горњег Милановца 17. септембра 1944. године стекли су се услови да се на подручју Качерског, Таковског и једног дела Љубићког среза образује Окружни иницијативни Народноослободилачки одбор са центром у Горњем Милановцу. Тиме су се привремено обновиле границе некадашњег Рудничког округа, укинутог 1922. године. Међутим, већ у октобру 1944. године Окружни одбор у Горњем Милановцу добио је нови назив – Окружни народноослободилачки одбор за Округ чачански, чиме је наговештено премештање центра округа и проширење према подручјима јужно од Чачка.

Србија је према овој подели имала територијални распоред округа као на почетку XX века, а Чачак је поново постао окружно средиште обухватајући Качерски, Таковски, Љубићки, Трнавски, Драгачевски, Моравички, Студенички и Жички срез, као у периоду 1890–1902. године.

Окрузи су укинути 1947. године, а читава територија Србије имала је поделу само на срезове (1947–1949). Ни ова одлука није била дугог века, јер су 1949. године уведене области, као веће административно-територијалне јединице, али су оне укинуте већ 1951. године, а територија Србије делила се само на срезове.

На подручју рудничког краја већ 1947. године дошло је до великих промена на нивоу срезова. Качерски срез са центром у Белановици (1941–1947), укинут је 1947. године. Стари предеони назив, стар више векова, потпуно је избрисан. Јарменовци су додељени Орашачком срезу, Рудник, Ручићи и Шилопај – Таковском. Највећи део села некадашњег Качерског среза припао је новоформираном Љишком срезу, са центром у варошици Љиг.

Села у источној и југоисточној подгорини Рудника већ од раније припадала су Опленачком и Гружанском срезу, тако да је некадашња предеона целина Рудника потпуно раздробљена, са центрима удаљеним од планине. Подела Србије на области (1949–1951), донела је ново разбијање рудничког краја, јер је Таковски срез припао Крагујевачкој, а Љишки срез Београдској области. Ова подела била је кратког века, а у међувремену дошло је до бројних административних спајања или раздвајања села у мање Месне НО одборе (1947–1955). У питању је била припрема за нову поделу на општине, довољно јаке економске целине са повољним саобраћајним везама између места која их чине.

Промене су извршене 1955. године, када се укидају мањи срезови, па и Таковски, а у исто време проширују општине. Центар среза премешта се у Чачак (1955–1962), а на подручју рудничког краја формирају се општине са већом територијом (Љиг, Рудник, Страгари, Бело Поље и Горњи Мила-

новац). Све ове општине заједно у географском погледу чиниле су Рудник и његову подгорину, али њихови центри били су у околним већим градовима, као што су Чачак и Крагујевац. У овом периоду укинуте су општине Рудник и Страгари (1962), а њихова територија припојена Горњем Милановцу, односно Крагујевцу. Територија тада успостављених општина није више мењана до краја периода социјализма, а некадашња села и варошице у управном погледу сведена су на ниво месних заједница.

Територија новоуспостављених општина није мењана, али шири оквир организовања јесте. Горњи Милановац припадао је територијалним јединицама (срезовима, међуопштинским регионалним заједницама) чији је центар био у Чачку (1955–1962), односно Краљеву (1962–1967, 1975–1992). У истом периоду простор Страгара и околине припадао је Крагујевцу, а Општина Љиг имала је средиште вишег територијалног организовања у Ваљеву.

Предеона целина Рудника потпуно је разбијена, а сам назив Рудник у потпуности је изгубио употребу у именовању административно-територијалних јединица на овом простору. Иако је комунистичка власт имала негативан став према српској националној традицији, у овом случају то није био мотив потирања имена Рудник. У питању је био завршетак процеса уздизања вароши и градова по којима су добиле име нове предеоне целине.

Од вароши до градова: стварање нових економских и административних центара

Људи организују простор на коме живе током динамичног процеса настањивања и савлађивања природног окружења и начина коришћења његових природних богатстава. Сам облик земљине површине има важну, понекад и одлучујућу улогу при настањивању тог простора. Међутим, сама делатност људи, човекова индивидуалност, културно наслеђе и свесно доношење одлука мењају природне улове у складу с човековим потребама, хтењима и жељама. Место у коме човек живи од посебног је значаја, јер утиче на формирање схватања о свету, ограничавање и усмеравање културног развоја. Људи формирају појмове о свом идентитету сходно простору у коме живе, стварајући осећај „припадања неком насељу". Приказ развоја предела око планине Рудник у периоду социјализма није могуће разумети без сагледавања процеса развоја вароши и градова, средина из којих су покретани сви модернизацијски процеси.

Табела бр. 1. Становништво насеља у широј околини планине Рудник 1948-1991. године

Насеље	**1948**	**1953**	**1961**	**1971**	**1981**	**1991**
Бољковци	1187	1154	1088	1001	898	631
Брезовица	258	231	226	191	158	144
Варнице	370	366	363	324	264	203
Врањевшница	101	130	132	133	151	117
Горња Црнућа	712	668	619	483	413	319
Горњи Милановац	2697	3402	4492	10972	17791	22432
Давидовица	347	335	308	265	201	151
Доња Црнућа	649	582	521	480	452	381
Драгољ	974	971	892	726	613	512
Заграђе	1059	1051	1029	878	808	616
Крива река	526	501	464	367	299	187
Липовац	606	556	512	464	399	371
Мајдан	1083	1118	1123	886	784	597
Мутањ	363	357	300	242	169	131
Неваде	582	572	579	514	396	504
Прњавор	288	240	218	174	153	166
Рељинци	485	471	451	406	407	299
Рудник	1314	1535	1869	1854	1983	1811
Сврачковци	810	788	620	546	535	487
Трудељ	925	914	875	781	649	531
Угриновци	1007	1054	939	823	716	574
Церова	438	417	346	305	230	173
Шилопај	505	496	444	368	294	203
Белановица	422	416	344	373	336	260
Бранчић	727	751	691	643	614	588
Гукоши	630	609	573	472	455	361
Дићи	360	349	311	263	223	208
Доњи Бањани	428	430	403	366	297	248
Живковци	1276	1238	1152	1019	876	700
Ивановци	839	981	764	683	626	539
Калањевци	1217	1198	1126	945	875	824
Козељ	809	817	822	759	697	552
Лалинци	590	599	582	498	415	340
Липље	690	725	656	601	516	428
Љиг	964	1194	1416	1954	2632	2754
Моравци	851	910	873	807	735	707
Пољанице	949	962	860	773	728	606

Штавица	821	807	763	638	559	486
Шутци	1067	1051	1050	936	840	736
Босута	1358	1321	1211	1034	856	698
Блазнава	1335	1323	1150	1018	871	739
Војковци	613	581	576	473	387	316
Горња Шаторња	826	858	818	747	705	622
Гуришевци	304	290	280	247	226	197
Доња Шаторња	1065	1086	1154	1089	965	874
Јарменовци	594	447	467	488	525	445
Манојловци	243	240	240	227	180	185
Влакча	1432	1319	1236	1016	950	832
Церова	1227	1077	935	769	637	495
Котража	616	531	513	422	356	255
Љубичевац	566	532	460	325	205	122
Маслошево	1047	979	908	809	685	603
Рамаћа	1212	1108	930	751	612	454
Страгари	1627	1653	1786	1739	1441	1295
Угљаревац	287	302	311	255	219	170
Укупно	**44278**	**44593**	**43771**	**46322**	**50007**	**50179**

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години : становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002: подаци по насељима, Београд, 2004.

Укупно 55 насеља разбацаних у оквире пет општина (Љиг, Аранђеловац, Топола, Крагујевац и Горњи Милановац) обухвата велики простор на коме је у другој половини XX века живело између 44 и 50 хиљада становника. Демографски потенцијал за економски напредак није постојао. Оно што је било још неповољније то су готово у потпуности сеоска насеља разбацаног типа. Руднички крај остао је све до половине XX века изразито рурално подручје без већих градова, центара развоја. Ратно разарање Горњег Милановца (1941), Рудника (1941) и Страгара (1943) додатно је уназадило цело подручје. Велику штету нанели су и земљотреси (1927, 1942). Тако је поред идеолошких усмерења и доминације политичких захтева над одлукама о томе која подручја и на који начин треба развијати у првом петогодишњем плану социјалистичке Југославије (1947–1952), руднички крај имао и додатна ограничења (ратна штета, трусно подручје).

Потпуно одсуство индустрије, раније експлоатације руда, веће концентрације становништва, недостатак комуникација и електричне енергије, усмеравали су инвестиције у подручја где су постојали предуслови за економски напредак и модернизацију, а то није био руднички крај. Ситуација

се додатно искомпликовала после резолуције Имформбироа и раскида сарадње социјалистичке Југославије са земљама Источне Европе предвођених СССР-ом (1948).

Опасност од војне инвазије са истока условила је изостанак улагања у индустријска постројења у највећем делу Србије. Одлука о забрани инвестирања на подручју северно од линије Крупањ–Ваљево–Љиг–Краљево донета је у јесен 1949. године. Касније је подручје „забране" смањено на простор северно од линије Лозница–Лазаревац–Младеновац, источна и југоисточна Србија. Подручје Рудника и околине налазило се најпре у зони забране, а касније у граничном подручју дозвољеног инвестирања. Стратешке процене о одбрани земље условиле су и планове развоја, тако да је цео руднички крај занемарен у првој деценији индустријализације Србије у оквиру социјалистичке Југославије.[24]

Наметнути планови развоја условљени ратном опасношћу ипак су допринели да се после више векова поново обнови рударство на планини Рудник. Потребе војне индустрије за оловом и цинком условила је покретање истраживања нових рудокопа крајем 1948. године, када је новоосновано рударско предузеће на Руднику пословало у оквиру рудника „Зајача". Редовна производња и осамостаљење рудника почиње 1952. године, да би се десет година касније (1962) интегрисали са Рударско-металуршко-хемијским комбинатом „Трепча" у Косовској Митровици. Захваљујући овом предузећу, на Руднику су саграђене приступне саобраћајнице, успостављена је водоводна и канализациона мрежа, подигнути електрични водови, формирала се насеља за рударе, школске, здравствене и установе културе.[25]

Покретање рада Рудника олова и цинка (РОЦ) – Рудник директно ће утицати на развој насеља Рудник, израду урбанистичког плана, подизање барака, станова, а касније и стамбених зграда за раднике, отварање амбуланте, уређење паркова, развој спорта. Већина управника овог највећег предузећа у Руднику били су људи са стране. Независно од тога они су одлучујуће утицали на обнову и развој насеља Рудник, које је непуну деценију (1955–1962) имало и статус самосталне општине.

---

[24] Ж. Ђорђевић, Б. Мијатовић, *Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године,* Београд, 1990, 60, 62-63, 67; М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989),* 116-123, 152.

[25] Основни подаци о развоју вароши Рудник после 1944. године могу се наћи у публикацијама: М. Милосављевић, *Рудник у борби за слободу,* Горњи Милановац, 1976; Р. Караулић, *Рудничка школа,* Горњи Милановац, 2001; Б. Ломовић, Р. Мандић, ур., *Године за незаборав: привредни развој Општине Горњи Милановац, 1948–1998,* Горњи Милановац, 2001; Д. Милошевић, *Рудничка хроника,* Р. Караулић, прир., Горњи Милановац, 2005.

Током епохе социјализма на Руднику је основано и предузеће „Островица" (1953), настало национализацијом приватних каменолома чији је рад започео још у међуратном периоду. Пошто је Рудник тешко оштећен 1941. године, многе делатности споро су се обнављале, укључујући и туризам. Тек од 1965. године долази до обнове ове делатности, тако да је Рудник поново постао туристички центар. Планина је и даље у јавности имала статус „ваздушне бање". Међутим, Рудник није више био место у које је долазила и друштвена елита, нити је постао значајно туристичко место у Србији. Престиж Рудника у грађанском друштву није се темељио само на природним карактеристикама, симболичком значају и релативној близини Београда. Велику улогу имала је и близина Тополе, родног места Карађорђевића, у коме су често боравиле личности из владајуће династије. Опленац, маузолеј владајуће династије, постао је у међуратном периоду и место сталних посета, својеврсног ходочашћа.

Рудник је изгубио некадашњи престиж у социјалистичој Југославији, али је од краја шездесетих и стварања потрошачког друштва почео процес подизања викендица, што је била инстант варијанта уживања „нове класе" по узору на грађење предратних вила за одмор. Добар ваздух, погодна клима, близина главног града, али и традиција скривања у планини, условили су да Београђани радо купују плацеве на овом простору. Мештани су запамтили да се највише куповало у време кризе односа СССР-а са Чехословачком (1968), касније и Пољском (1980). И поред обнове туризма, Рудник је у социјализму остао превасходно радничко насеље. Симболично, споменик посвећен раднику – рудару, постављен је 1982. године у центру насеља на Тргу рудара.

Иако је постојао одређени напредак, Рудник због малог броја становника (1948 – 1.300; 1991– 1.800), никада није успео да постане значајније место према коме би гравитирала остала околна села. Насеље није имало основне урбане функције (политичке, бирократске, образовне, културне) неопходне за развој и привлачење становништва.

Сличан развој имали су и Страгари, насеље које је спаљено 1943. године. Послератна обнова темељила се на повећаној и унапређеној експлоатацији азбеста из оближњег рудника. Сува сепарација подигнута је 1954. године. У Страгарима се 1960. године оснива и фабрика за производњу азбестне лепенке („Страгарит"), која се 1978. године интегрише са „РЕИК Колубара" из Лазаревца. Највећи део азбеста извозили су у иностранство. Међутим, због забране коришћења азбеста у Европи, предузеће је 1988.

године дошло у стечај. После тога покренут је програм рециклаже старог папира и производње плоча за изолацију (неазбестне плоче).[26]

Варошица је 1962. године изгубила статус општине, тако да је насеље у наредним деценијама имало превасходно индустријску функцију. Индустријски радници (пореклом са села) почели су да се насељавају у типске стамбене објекте. Изграђени су пошта, задружни дом, биоскоп, а 1961. године усвојен је урбанистички план. Страгари су постали локално пољопривредно средиште за извоз разних производа, првенствено шљива. У суседном селу Каменици, приватни предузетник Радиша Пљакић 1970. године основао је предузеће „Милодух" (експлоатација лековитог биља). Касније је почео да производи и ракију („Жута оса"), по чему се прочуло цело подручје.

Предуслови да се развија бањски и планински туризам нису искоришћени. Бања Вољавча национализована је 1948. године, већа улагања уследила су 1958, а урбанистички план донет је 1972. године. Због саобраћајне изолованости бања је остала непозната и слабо посећена, а постојећи капацитети доживели су пропадање. Некадашњи историјски значај Страгара означен је спомеником војводи Танаску Рајићу, а 2005. године у манастиру Вољавчи код Страгара обележено је 200 година од формирања прве српске владе у модерној Србији. Насеље је током периода социјализма доживело економску стагнацију и депопулацију становништва (1948 – 1.627, 1991–1.295).

Педесетих година XX века дошло је до модернизације Јарменоваца, села у подгорини Рудника које никада није добило статус вароши. Велика промена у развоју догодила се 1953. године када су Јарменовци одабрани да постану експериментални развојни центар. Наиме, Уједињене нације донеле су одлуку о изградњи три огледна центра у свету, где би спроводили процесе модернизације пољопривреде, електрификације и свеопштег унапређења живота. Јарменовци и суседно село Шаторња добили су прилику унапређења привредног и свакодневног живота у оквиру пројекта под називом „Горња Јасеница". Влада социјалистичке Југославије могла је

[26] Основни подаци о развоју Страгара у епохи социјализма могу се наћи у публикацијама: Д. Н. Бакић, Б. Ђ. Стокић, *Хроника Страгара*, Крагујевац, 1958; Д. Б. Милановић, „Страгари : прилог проучавању рударско-индустријских насеља у Шумадији", *Гласник Српског географског друштва XLVI*, бр. 2, Београд, 1966, 153-166; J. Milićević, Lj. Obradović, „Proučavanje magnetita iz jalovine rudnika azbesta 'Stragari'", *Mineralogija*, God. 1, br. 1 (1985), 95-107; П. Марковић, „Утицај миграционих кретања на пољопривреду и село", *Зборник Матице српске за друштвене науке*; св. 90, Нови Сад, 1993, 101–108; М. Логар, „Антигорит из Страгара (Србија, Југославија)", *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. 59, св. 1, Београд, 1995, 297–311; С. Мацаревић, *Педесет година Ловачког удружења „Сребрница", Страгари : 1956-2006*, Страгари, 2005; Д. Б. Милановић, *Страгари и његово уже подручје,* Београд, 2011.

да одабере било које село на својој територији. Услови Уједињених нација били су да насеље није електрифицирано, да је на погодним комуникацијским везама, средње величине, делимично разбијеног типа, са осредње плодном земљом, поред реке погодне за покретање турбине електричне централе, и да се становници баве свим облицима пољопривредне производње (ратарством, повртарством, воћарством и сточарством).[27]

Послове око изградње водовода и електрификације непрестано су обилазиле домаће и стране делегације. Асфалтиран је пут од Тополе преко Јарменоваца за Горњи Милановац. Подигнута је акумулација за базен неопходан у планираној фабрици за прераду пољопривредних производа. Водени потенцијал коришћен је за покретање генератора и производњу електричне енергије. Изграђени су модерни објекти за гајење свиња и кокошака (Јарменовци), крава сименталске расе и прераду млека (Шаторња). Набављено је на хиљаде садница воћа (јабуке, трешње, мареле, крушке), подигнути су плантажни виногради. Трешње су засађене са обе стране пута од Шаторње до Рудника.

Мештани су учествовали у „добровољним" радним акцијама, ишчекујући обећано запослење у планираној фабрици за коју је убрзо стигла и опрема. Стигли су и техничари из иностранства за њено постављање и покретање рада. Неки други планирани садржаји нису заживели. Колективна перионица никада није почела са радом и одмах је претворена у учионицу, а дом културе у управну зграду фабрике. Некадашњи дом за сиромашну децу београдске Општине Савски венац преуређен је у канцеларије и станове будуће фабрике.

Држава је непрекидно дотирала огледни центар, омогућујући развој независно од потреба тржишта. Изгледало је да замишљени пројекат заиста „обавља свој месијански задатак". Осим привредне улоге, ова установа унапредила је и друштвени живот села (игранке, забаве, изложбе, излети).

Када је почетком шездесетих година XX века престало материјално дотирање из земље и иностранства, планирано самофинансирање није заживело. Иако је повремено правила губитке, фабрика није затворена, али

[27] Основни подаци о Јарменовцима могу се наћи у следећим радовима: М. Драгићевић-Шешић, „Очување културног идентитета и колективног сећања села као услов интегралног развоја", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 90 (1991),* Нови Сад, 45–57; М. М. Јовановић, *У крилу Јасенице,* Београд, 1999; С. Кнежевић, М. Јовановић, „Јарменовци", у *Качер. Насеља, порекло становништва, обичаји,* Б. Челиковић, прир., Београд, 2010, 381–529; М. Лутовац, „Привредно-географска карактеристика слива Јасенице", у *Јасеница. Насеља, порекло становништва, обичаји,* Б. Челиковић, прир., Београд, 2011, 669–742.

је зато виша пута мењала име и везивала се за већа предузећа, најпре за „Таково" у Горњем Милановцу, а затим и „ПКБ" у Београду. Изградња фабрике и деловање огледног центра у Јарменовцима и Шаторњи променили су структуру занимања становништва, однос према раду, довели до повезивања са другим крајевима.

Постојала је и негативна страна целог процеса. Запослени у фабрици нису награђивани према резултатима рада, имали су загарантовано стално запослење без обзира на малу продуктивност и економске губитке предузећа, а истовремено су запустили своја имања и окућницу. Улагања у фабрику и комуналну опремљеност, уз занемаривање образовних и културних потреба мештана, посебности менталитета, и игнорисања потреба тржишта нису донели модернизацију насеља, које се развијало према урбаним обрасцима. Јарменовци су доживели депопулацију становништва (594 – 1948, 445 – 1991) и деградацију живота током епохе социјализма, чак и више него остала села у близини Рудника. Наметнути планови развоја уз игнорисање локалних традиција и вредности, обичаја и конкретних стварних људи на терену, нису донели модернизацију. Деградација села у овом случају значила је и пропадање националног културног идентитета.

Због изостанка инвестиција у подручје око Рудника овај простор остао је економски неразвијен. Пример таворења била је варошица Белановица. Одлука да се средиште среза из Белановице премести у Љиг, затим и укидање постојања Качерског среза (1947), директно је утицало на смањење становништва већ почетком педесетих година XX века. До 1961. године становништво се смањило за четвртину (442 – 1968, 344 – 1961, 260 – 1991).[28]

Није било улагања у развој сабраћаја и индустрије. Постојали су само мањи погони, развијени из занатских радионица попут предузећа „Белан" (фабрика намештаја). Фабрика сијалица „Електрон" из Барајева имала је један погон и у Белановици. Пољопривредна задруга имала је по оснивању (1959) добру основу за рад, али је временом почела да прави губитке. Касније се из кланице „Србокоп" развила индустријска кланица.

[28] Развој Белановице погледати у следећим радовима: М. Радовановић, М. Јаћимовић, *Белановица*, Белановица, 1974; О. Савић, „Белановица", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", 25*, САНУ, 1974, 211–238; М. Јаћимовић, „Белановица (настанак и развој)", *Колубара: велики народни календар за преступну 1992. годину,* Ваљево, 1991. 71–75; Исти, *Качерци: некад и сад,* Ваљево, 1994; М. Јаћимовић, *Качер: пределu и људи,* Ваљево, 1997; М. Вемић, „Постанак и развој насеља Љиг и Белановица", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* 55, САНУ, Београд, 2006, 87–103.

Варошица је била неразвијена, изградња јавних објеката није предузимана до 1953. године. Касније су редовно доношени урбанистички планови (1972, 1992), као основа за потенцијални напредак, мада ограничен укидањем статуса општине (1960). Економски развој једним делом ослањао се на сектор услуга, јер је Белановица за туристичко место проглашена 1958. године. Следеће године изграђен је базен за купање. Лоше саобраћајне везе ометале су развој туризма, мада је београдско текстилно предузеће „Беко" у Белановици саградило одмаралиште (1960). Десет година касније сграђен је и хотел „Качер". Највише гостију било је код приватника, а од средине шездесетих све више су подизане викендице, чији су власници углавном Београђани.

Формално, Белановица је и у социјализму добила статус града (1981), највише због преваге непољопривредних занимања и остатака некадашњих урбаних функција насеља. У стварности, Белановица је остала раскрсница неважних и веома лоших путева, саобраћајно изоловано и економски неразвијено подручје које је таворило изван свих важнијих друштвених токова.

За разлику од Белановице суседни Љиг имао је током епохе социјализма интензивнији развој. Одлука централне власти да Љиг 1947. године постане средиште новоформираног истоименог среза значајно је допринела напретку варошице. Љиг добија административно-политичку функцију, чиме је појачан већ постојећи сабраћајни, трговачки и занатски значај. Варош је најпре постала административно-територијално средиште (Љишки срез) за западне делове укинутог Качерског среза. После 1948. године новом срезу прикључују се и села према Колубари и Рајцу, чиме је добијена природна и заокружена географска целина са центром у Љигу.[29]

Напредак насеља највише је зависио од државних инвестиција, а оне су биле минималне. Индустрија почиње да се развија 1953. године са отварањем предузећа „Прва седмолетка" (ливење металних делова за индустрију). Предузеће за грађевински материјал „Пешчан" основано је 1958. године. После национализације преосталох приватних каменолома предузеће мења име у „Гранит" (1962). Аутоматски млин покренут је 1960, а

[29] За развој варошице Љиг погледати следеће радове: О. Савић, „Љиг: природни и друштвени услови развоја", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић"*, 24, САНУ, 1972, 225–272; О. Савић, „Промене лика градова западне Србије и Шумадије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић"*, 40, Београд, 1988, 157–166; Р. Милетић, „Просторно-развојна обележја индустрије у општини Љиг", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић"*, 55, САНУ, 2006, 143–164; Д. Марјановић, *Љиг: фото монографија,* Београд, 2007.

фабрика за прераду кожа „Победа" 1962. године. Све су то били мали и технолошки заостали погони да би одлучујуће покренули развој насеља.

Развој Љига пратили су урбанистички планови (1965, 1971, 1992), изграђени су хотел, камп насеље, а близина излетишта на Рајцу давала је целом подручју перспективу развоја туризма. Добре саобраћајне везе постојале су захваљујући железници. Међутим, пруга уског колосека почела је да се уклања из правца Лајковца већ 1966. године. Недуго затим уклоњен је и колосек према Горњем Милановцу (1970), а нова траса пруге нормалног колосека потпуно је заобилазила Љиг, јер се пружала од Лајковца према Ваљеву, Косјерићу и Пожеги.

Захваљујући просецању Ибарске магистрале (1965), саобраћајни значај Љига није изгубљен. Насеље се и даље налазило поред важне путне комуникације, али тај потенцијал никада није искоришћен. Општина Љиг била је и остала неразвијено подручје.

Непосредно после ослобођења, у јесен 1944. године, такву перспективу имао је и Горњи Милановац. Град је готово у потпуности био разорен, велики број становника изгубио је живот у рату, управна власт измештена је у друга подручја, није постојала индустријска основа ни велика концентрација становника за покретање економског напретка.[30]

Да би се обезбедио развој најпре је требало обновити град. Организоване су радне акције, рашчишћаване рушевине, оспособљаван стамбени простор. Одбор за обнову Горњег Милановца основан је 1945. године и његовом заслугом реафирмисане су основне урбанистичке поставке из времена заснивања насеља, што је омогућило несметани развој града у будућности. Највећи допринос Одбора за обнову Горњег Милановца састојао се у сузбијају примитивизма, стихије и локалног волунтаризма који су у неким околним местима (илустративан је пример Чачка) довели до масовне дивље градње и урбанистичког хаоса. Једина битнија измена у односу на некадашњи регулациони план односила се на централни трг, где је уместо некадашње пијаце заснован парк.

Локални партијски руководиоци износили су идеје да град промени име, најпре у Пијадеово (по Моши Пијаде), а потом у Стамболићево (по

[30] Податке о друштвеном и посебно приведном развоју Горњег Милановца у епохи социјализма најбоље обрађују следеће публикације: Ж. М. Стефановић, *Постанак и развој Горњег Милановца,* Горњи Милановац, 1968; Д. Папић, *Привредни развој Горњег Милановца,* Горњи Милановац, 1980; М. Глишић, прир., *Горњи Милановац и Таковски крај,* Горњи Милановац, 1987; Б. Ломовић, Р. Мандић, ур., *Године за незаборав. Привредни развој Општине Горњи Милановац, 1948–1998,* Горњи Милановац, 2001; Ј. Томовић, *Белешке са пауком и истином уместо штита*, Горњи Милановац, 2010.

Петру Стамболићу). Ове предлоге одбио је Благоје Нешковић, министар правде у тадашњој Влади Србије. Локални руководиоци су претпостављали да ће нови назив града обезбедити потенцијално бољу позицију у расподели инвестиција из државног буџета, независно од пропагандних и идеолошко-политичких мотива таквих подухвата. Пракса је показала да „прекрштавања" нису обезбеђивала сигуран економски напредак, а променљиве политичке прилике могле су такву одлуку од предности да претворе уману.

Тако је горњомилановачко државно угоститељско предузеће „Стаљинград", основано 1946. године, после раскида са СССР-ом променило име у „Шумадија", како се и данас назива хотел у граду, што је уједно и највиша зграда у насељу. Горњи Милановац задржао је своје име, а нова идеологија није у потпуности истиснула старе традиције.

Напредак и „ослобађање од окова експолатације" представљани су као основна мисија Комунистичке партије и оправдање за потпуну контролу друштва. У периоду 1946–1948. године спроведена је масовна национализација, експропријација и одузимање ратне добити. Ни Горњи Милановац није изузет из ових процеса. Непосредно после рата ове мере имале су рационално економско оправдање због потребе обезбеђења редовног снабдевања становништва, али су због ометања економских токова брзо постале контрапродуктивне. Додатно оптерећење била су суђења стварним сарадницима окупатора али и идеолошким „народним непријатељима". Пресуде се нису односиле само на физичку ликвидацију или казну затвора, већ су укључивале и одузимање имовине или забрану бављења привредним активностима.

Пошто је Горњи Милановац изузет из свих планова развоја социјалистичке Југославије у првој деценији њеног постојања, национализација је имала још негативније последице на економију града и околног подручја, које је до почетка шездесетих година као званично неразвијена област издржавано из државног буџета. Почетак формирања сељачких радних задруга (1949) као и обавезни откуп претили су економским замирањем села. Притисак на сељаке престао је после укидања сељачких радних задруга 1953. године.

Више од једне деценије (1944–1957) Горњомилановчани су чекали да им држава „додели" неку фабрику, као основу за економски напредак, развој и модернизацију целог подручја. Међутим, осим инвестиција у експлоатацију руде на Руднику (1947–1952), других улагања није било. Спајањем

национализованих фабрика слаткиша „Рудник" и „Шумадинка" 1947. године формирана је Месна индустрија и занатство „Таково." Новоосновано предузеће обједињавало је све занатлије у граду, изузев обућара, опанчара и кројача. Среско грађевинско предузеће „Рудник" (1948) и задруга грађевинара „Вујан" (1953), интегришу се 1958. године у грађевинско предузеће „Градитељ". Уситњена предузећа настала национализацијом нису имала економску перспективу. Низак технолошки ниво и мали број запослених нису дозвољавали напредак ових предузећа, као ни Горњег Милановца.

Све до 1957. године развој привреде Горњег Милановца био је спор. Тада се доноси Први средњорочни план развоја, оснивају многа предузећа са новим производним програмима, не само за Горњи Милановац, већ и за целу Србију.

Околни градови (Крагујевац, Чачак, Ваљево) до краја педесетих година формирали су се као центри војне и металске индустрије, административна средишта са убрзаним растом становништва. Инвестиције централне власти обликовале су развој ових насеља. Локална иницијатива играла је другоразредну улогу у том процесу.

Горњи Милановац је морао да се ослони, готово у потпуности, на унутрашње финансијске резерве, способност и упорност локалног партијског и општинског руководства. План развоја темељио се на добро осмишљеним програмима лаке индустрије, производним технологијама неопходним за задовољавање све већих потреба новоформираног социјалистичког потрошачког друштва.

Млађи општински кадрови неоптерећени крутим идеолошким оквирима деловања у привреди, подржани земљачким везама у партијским и државним центрима у Београду, сагледавање потреба новог урбаног друштва у коме се развијала потрошачка култура, осмислили су и спровели економски одржив план развоја. Њихова упорност и самоувереност сломила је локалне отпоре плановима развоја, а који су долазили од старих партијских кадрова и демобилисаних официра.

Постојеће фабрике почеле су да се модернизују и мењају основну делатност у складу са потребама тржишта. Предузеће за прераду камена и производњу земљаних боја „Гранит", уводи нове технологије и прераста у „Звезду" (1959), касније једну од водећих југословенских фабрика за производњу боја и лакова. Фабрика „Типопластика" (производња амбалаже за паковање) настаје 1959. године, када и Конфекција рубља и постељине „Рудник" и Метална индустрија „Металац". Обједињавањем фабрике

бомбона „Таково", државне економије на селу, Пословног савеза и већине земљорадничких задруга (1962) створен је ПИК „Таково". Фабрика аутомобилских делова „ФАД" основана је 1960. године (машине су добијене из мађарских репарација). Крајем 1956. и почетком 1957. године једна група наставника, као облик ваннаставне активности, покреће издавање „Дечјих новина", које од 1965. године послују као самостално предузеће. У наредним деценијама ово предузеће је прерасло у једног од највећих европских издавача за децу и омладину. Захваљујући „Дечјим новинама" сваке године десетине хиљада деце долазило је у Горњи Милановац, а сарадња је остваривана и са земљама из покрета несврстаних (Африка и Азија).

Индустријализација је повезана и са развијањем пољопривредне производње, смишљено су одабирани производни програми, праћене жеље купаца, освајано домаће и иностранo тржиште. Увођене су нове технологије, подизане хале, повећавана продуктивност. Фабрички капацитети били су рационални, проширивани због потреба тржишта, а не политичких захтева условљених економски неразумним отварањем радних места. Запошљавање у Горњем Милановцу имало је далеко већу стопу него што је то био просек у Србији. На почетку овог периода (1961) доходак је био веома низак, са републичким се изједначио 1970, да би га 1980. године надмашио за 26,6%.

Привредни успех био је далеко већи него што то показују бројеви, јер је инвестирање највећим делом потицало из сопствених извора горњомилановачке привреде. Створена је не само економска основа, већ технолошка писменост и рационално размишљање, значајан и вредан културни капитал неопходан за стварање услова одрживог развоја. Бесповратни кредити из Општег инвестиционог фонда Југославије скоро да уопште нису били доступни. Плате радника у Горњем Милановцу дуго су биле знатно ниже него у суседним градовима и испод просека за Србију. На тај начин, издвајањем из зарада запослених, финансиран је развој привреде града. Због недостатка стручњака, плате руководилаца биле су два до три пута веће него у Београду, или општини.

На развој града утицала је и одлука да се Ибарска магистрала гради кроз Горњи Милановац (1960/61), који је до тада био саобраћајно изоловано насеље. Све до почетка шездесетих лоши путеви гранали су се у свим правцима, а пруга уског колосека потпуно је уклоњена 1970. године. Уз помоћ кредита изграђена је и комунална инфраструктура (водовод, канализација, електрификација, путеви).

Постигнути резултати темељили су се највише на развоју индустрије, која је 1960. године имала 39% у укупном приходу општине, а 1990 – 70%. Индустрија је привукла радну снагу са села, као и из других општина, али није дошло до мењања демографске структуре града, масовне дивље градње, ремећења урбанистичке структуре. Велики број радника били су дневни мигранти. Горњи Милановац задржао је превагу „домаћег" становништва, добрим делом и захваљујући избегавању масовног „политичког" запошљавања, умереним висинама зараде, развоју који је осмислила и спроводила локална власт.

Горњомилановачка привреда имала је извозну оријентацију, вишу од просека Србије. Крајем осамдесетих, конфекција „Рудник" отворила је фабрику у Египту, као и „ФАД". Фабрике „Типопластика" и ПИК „Таково" извезле су своју технологију у СССР. „Дечје новине" годинама су обучавале новинаре, дизајнере и графичаре из несврстаних земаља (Азија и Африка), продавале школски прибор у земље „трећег света". Економски напредак био је велики, што је условило и повећање броја становника. Горњи Милановац је од 1961. до 1991. године пет пута повећао број становника (4.492 – 1961; 22.432 – 1991). Бележен је и пораст броја запослених. Пре почетка привредног развоја Општина Горњи Милановац имала је само 750 запослених особа (1957). На крају епохе социјализма око 20.000 (1990). Ипак, учешће радника са вишом и високом спремом било је испод републичког просека. Горњи Милановац није био административно средиште, тако да је изостало отварање државних установа регионалног значаја и улагање у културу, што је делимично исправљено у периоду транзиције (1991–2012).

Превладавање заосталости, посебно у почетној фази развоја шездесетих година, темељило се на великом ентузијазму, ангажовању свих креативних снага и умећу локалних политичара. Солидарност у изграђивању привреде општине такође је имала велику улогу. Ипак, улагање у индустрију запоставило је развој пољопривреде, рударства и туризма.

Осамдесетих година у целој социјалистичкој Југославији долази до мањка инвестиција, заустављања развоја, опадања продуктивности, што је имало одраз и на индустрију Горњег Милановца, која је и даље имала здраву основу и добро осмишљено повезивање са пољопривредом. У исто време почиње либерализација приватне иницијативе, па се у граду повећава број услужних и занатских радњи.

Производни програми горњомилановачке индустрије имали су добру перспективу и у условима економске кризе, заустављеног развоја, политичке нестабилности. Поједини производи готово да нису имали конкуренцију на југословенском тржишту.

Нова епоха и нова симболичка географија

Руднички крај је до почетка шездесетих био у потпуности економски неразвијено подручје, простор сиромашних села, заосталих варошица, област из које се одлазило у богатије крајеве. Тек са постепеним уздизањем Горњег Милановца овај простор постаје занимљив за посете и промоцију високих државних и партијских руководилаца, за произвођење „места сећања" у складу са новим идеолошким поставкама. Стара симболика Рудника везана за догађаје и места из нововековне српске историје потпуно је потиснута на државном нивоу. Остала су само сећања и успомене у локалној средини која се прилагођавала званичној симболици и наметнутим вредностима социјалистичке Југославије.

Званичне посете високих партијских и државних руководилаца биле су један од начина истицања важности неког града и подручја. Јосип Броз Тито први пут је посетио Горњи Милановац 1951. године у склопу обележавања десетогодишњице устанка у западној Србији, и обиласка градова везаних за постојање Ужичке републике. У то време Горњи Милановац још није био обновљен, привредна активност готово да није ни постојала, а цео простор рудничког краја таворио је у заосталости. Титова посета била је парадног карактера, није се везивала за велике привредне успехе нити успостављање неких нових традиција.

Пуно значајнија била је посета Слободана Пенезића Крцуна 1959. године, када је откривен „Споменик победе" у центру Горњег Милановца. Захваљујући Крцуновом залагању Ибарска магистрала није заобишла Горњи Милановац, како је по првобитном плану било предвиђено, тако да је град избегао саобраћајну изолацију погубну за развој економије.

Најважнија посета Горњем Милановцу одиграла се 1962. године, када су у град и Спомен парк „Брдо мира" дошли Јосип Броз Тито и Леонид Брежњев, тада још председник Президијума СССР-а (касније генерални секретар Партије и заправо шеф државе). Посета је уприличена поводом отварања споменика изгинулим партизанима и црвеноармејцима током ратних операција заједничког ослобађања Србије 1944. године. На овом месту касније је подигнут и споменик страдалим интернирцима у окупираној Норвешкој током Другог светског рата. Посета је имала међународни карактер, означила је обнову сећања на допринос СССР-а у ослобађању Југославије као и утемељење слављења нових традиција везаних за Други светски рат, али је скренула пажњу и на економско уздизање до тада заосталог подручја.

Јосип Броз Тито последњи пут посетио је Горњи Милановац 1974. године приликом проласка за Чачак и Ивањицу где је отворио новоподигнуту станицу за пренос телекомуникационих сигнала за сателите (срушена у НАТО бомбардовању 1999). Град је тада већ добио обрисе „привредног чуда", сигуран и одржив економски развој заснован на сопственом знању и ресурсима.

Један од нових симбола Горњег Милановца постала је Кућа југословенско-норвешког пријатељства подигнута 1987. године добровољним прилозима Југословенско-норвешког друштва из Југославије и Норвешко-југословенског друштва из Норвешке, као и других грађана. Кућа, архитектонски успешно дизајнирана, симболизује пријатељство два народа у спомен страдања грађана Југославије у немачким логорима на територији Норвешке током Другог светског рата.[31]

Паралелно са званичним репрезентативним представљањем постојала је неформална али снажна симболика Горњег Милановца у оквиру популарне и потрошачке културе, ширена преко медија ради постизања што бољих резултата продаје материјалних добара на тржишту Југославије. Због посебне врсте и квалитета производа насталих у Горњем Милановцу овај град уживао је нарочито место у јавности социјалистичке Југославије. Томе су највише доприносиле „Дечје новине", издавач многих тиражних стрипова, албума, самолепљивих сличица, заправо преноса симбола и вредности западног друштва, повремено уклопљених и у партизанску митологију (стрип „Мирко и Славко"). Истовремено, рад ове издавачке куће била је и демонстрација инвентивности и креативности, донекле и слободе стваралаштва у затвореном социјалистичком друштву. „Митско" значење имали су и „Еурокрем" и „Еуроблок", први производи те врсте на југословенском тржишту (прављени по италијанској лиценци). Све је то условило да Горњи Милановац у менталној мапи омладине социјалистичке Југославије добије посебно значење („Неко фантастично мјесто пуно сличица и стрипова").[32]

Изгледало је да су стари симболи заборављени и нестали, јер је званична култура сећања потиснула некадашњи значај Рудника за колектив-

[31] Преглед споменика партизанском и радничком покрету на подручју Општине Горњи Милановац погледати у чланку: М. Вуловић, „Споменици и спомен-обележја НО рата таковског краја", *Зборник радова Народног музеја V*, Чачак, 1974, 283-309.

[32] Симболика Горњег Милановаца везана за популарну културу у социјалистичкој Југославији обрађена је у следећим публикацијама: *Leksikon yu mitologije*, ur. I. Adrić, V. Arsenijević, Đ. Matić, Beograd, 2005; А. Боловић, А. Цицовић, А. Марушић, *Када је град био бренд*, Горњи Милановац, 2013.

ну меморију. Од почетка педесетих година XX века поново је реафирмисан значај Орашца као места где је подигнут Први српски устанак, схваћен као почетак слободарске традиције на коју се наслањао и комунистички покрет. Топола, Опленац, Таково, Врањевшница, Велуђа и сва друга места сећања везана за српску националну прошлост потиснута су и заборављена на званичном државном нивоу. Популарна култура потрошачког друштва имала је друге вредности, у којима је назив „Таково" изгубио изворно значење и садржај у корист производа кондиторске индустрије.

Реафирмација старих места сећања у околини Рудника започиње осамдесетих година XX века, а иницијатива је потекла из локалних оквира. Сто педесета годишњица устанка у Такову није обележена 1965. године, а исто је било и са обележавањем 170-годишњице 1985. године, иако су припреме почеле неколико година раније. Централна власт није реафирмисала сећање на националну прошлост Србије, мада је она још увек снажно егзистирала у локалним оквирима на подручју рудничког краја. Тек 1990. године одржана је велика прослава 185-годишњице устанка у Такову, на којој је присуствовао и тадашњи председник Србије Слободан Милошевић. Иницијатива је потекла из локалне средине, прихватили су је истакнути историчари из Београда (Владимир Стојанчевић, Славко Гавриловић, Радош Љушић), а на крају и београдска политичка елита.[33]

Ипак, сам Рудник није повратио место у колективном сећању које је имао пре Другог светског рата, а посебно у Србији за време Обреновића. Економски и политички значај изгубио је давно пре тога. Горњи Милановац се све више позиционирао као град у коме се обнављају и славе традиције Првог и Другог српског устанка са целог простора рудничког краја. Планина Рудник остала је само географски топоним, превој на саобраћајној мапи, подручје изван главних друштвених токова.

[33] М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд, 2012, 473-477.

Dr Miloš Timotijević

Symbolic and "Real" Importance of the Rudnik Mountain in Socialist Yugoslavia (1944-1990)

Summary

The area of Rudnik mountain was of a special significance and symbolism during the 19th and the first half of the 20th century as a distinct "patriotic space" related to the identity of the modern Serbian state in the process of creating an officially representative culture in the memory of the First (1804) and the Second Serbian Uprising, but as a homeland of the two royal Serbian families (Obrenović and Karadjordjević).

Essentially, this area was economically stalled and the process of modernization in the 20th century started the process of destruction and degradation of the once compact landscape unit.

The development within the socialist state of Yugoslavia (1944-1990) would further suppress the symbolic significance related to the Serbian national heritage, would confirm previously present economic drawbacks of all towns except Gornji Milanovac, which became a true urban center for the whole area.

Degradation processes of the whole Rudnik landscape in the era of socialism were accelerated, the former culture in memory disappeared, and the economic progress became crucial for the development of the whole area.

The town of Gornji Milanovac became not only a place where new traditions associated with communist and partisan movement were created, but also a place where traditions from the First and the Second Serbian Uprising in the entire Rudnik area were renewed and celebrated.

The mountain Rudnik has been reduced in the collective consciousness to the level of being only a geographic place name (toponym), a pass on a road map, an area outside of the main social trends and culture in memory.

УДК: 373.3(497.11)”1918”(093.2)

Мирослав Пурић
Међуопштински историјски архив Чачак

Извештаји о стању школа у Рудничком округу из 1918. године

Апстракт: У овом раду приказани су извештаји општинских судова, односно школских одбора и управника школа, о стању основних школа на територији Рудничког округа, тј. о ратној штети коју је свака школа претрпела, временском интервалу у коме је школа радила и учитељима и учитељицама који су радили у школи за време аустроугарске окупације. Такође, у овом раду објављени су и тачни новчани износи ратне штете за поједине школе Рудничког округа.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, окупације, основне школе, извештаји, ратна штета

Повлачење Српске војске последњих дана октобра 1915. године није било ни налик на оне огорчене борбе вођене у Подунављу и Шумадији неколико дана пре. Ако је негде и било јачег отпора он је произилазио из потребе да се подеси ритам повлачења српске војске долином Ибра ка Новом Пазару и Косовској Митровици. Додуше, рушени су мостови, али нико није припуцао на непријатељску пешадију када је она мостове доводила у ред за непуна три часа. Ово повлачење српске војске претворило се у пуко спасавање живе силе по сваку цену. Због тога и не чуди што су и Горњи Милановац и Чачак препуштени непријатељу без веће борбе. Горњи Милановац је заузет 17. октобра/30. новембра 1915. године, а два дана касније заузет је и Чачак.[1]

Поред основног циља окупатора, а то је да из окупираних територија омогући несметано коришћење природних ресурса за ратне и друге своје циљеве, оствари и свој други циљ, а то је трајно запоседање освојених об-

[1] Богумил Храбак, „Чачак у доба аустроугарске окупације (1915–1918)”, у: *Вишевековна историја Чачка и околине*, Београд, 1995, 157; Исти, „Борбе са аустро – немачким поробљивачима на простору Пожега – Чачак – Краљево у јесен 1915. године”, *Зборник радова Народног музеја у Чачку XIII*, Чачак, 1983, 65; Г. Давидовић, Л. Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак, 2009, 251; Roda Roda (име аустроугарског шпијуна у Србији, *Serbisches Tagebuch*, Berlin/Wiena, 1918, 91 (запис од 31. октобра 1915).

ласти. Због тога је одмах после обезбеђивања саобраћајних комуникација, са областима богатим природним ресурсима, окупатор своје деловање усмерио и ка „културном пољу". И управо на овом пољу, чини нам се да је наступао најоштрије, с циљем да разори националну културу поробљеног народа како би наметнуо своју. Један од важних елемената потребних за спровођење тог циља, наравно не и једини, био је и рад са школском омладином.[2]

Преко школства, нарочито основног, окупатор је желео да образује и васпитава децу под својом контролом и својим утицајем, и да на тај начин створи нараштаје одане и верне интересима Монархије. Због тога су школе у Србији почеле са радом већ у првим месецима 1916. године.[3] Настава је била потпуно идеолошки и политички обојена, па је ћирилица острањена из наставе, а деца су учила и писала латиницу. Ћирилица је била присутна само у верској настави. Сметње овом плану Аустро–угарске окупационе политике долазиле су услед недостатка наставног кадра и уџбеника писаних латиницом.[4]

Због неповерења у домаћи наставни кадар, аустроугарске власти су за наставно особље у српским школама постављали лица из Монархије, пре свега подофицири неспособни за фронт, а онда остали. Да би подигао кадар својих војника учитеља, Гуверман је основао наставнички течај у Београду за интелигентније подофицире који су нешто знали српски. Али, од таквих учитеља деца су научила добро да марширају и да певају „царевку" (химну). Касније ће се дозволити и учитељима и учитељицама из Аустроугарске, тј. цивилима као и учитељицама и учитељима из Србије, да раде као предавачи у основним школама. Што се тиче уџбеника аустроугарске власти су строго водиле рачуна да они буду штампани искључиво на латиници, али је оскудица у хартији и другим средствима крајње отежавала умножавање уџбеника који су били у потреби у српскохрватском језичком подручју Монархије, па су ученици били принуђени да уче из бележака са

[2] Окупациона управа је разарање националне културе српског народа отпочела пљачкањем културних добара још у време ратних операција (уништавање, забрањивање и одузимање књига, архивске грађе, новина и тд.) (А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 385–386; Љ. Поповић, „Школство у окрузима Чачанском и Горњомилановачком од 1916. до 1918. године", *ЗРНМ* XVIII, Чачак, 1988, 295–296).

[3] Гуверман је 12. фебруара 1916. године наредио да сва деца школског узраста похађају основну школу. Прва је са радом почела школа у Београду 14. фебруара 1916. године, Б. Храбак, „Чачак у доба аустроугарске окупације (1915–1918)", 176.

[4] А. Митровић, *н. д.*, 388.

предавања. Тек у августу 1918. дозвољено је коришћење уџбеника штампаних ћирилицом који су били у употреби у Војводини.[5]

Први подаци о школама у Рудничком округу[6], прикупљени од стране непријатеља, датирају из фебруара 1916. године, и они говоре о отварњу школа у Горњем Милановцу, Руднику, Моравцима, Прељини, Брђанима и Мрчајевцима. Из тога се види да је настава у Рудничком округу отпочела доста рано, годину дана пре него у суседном Чачку. Разлози за то можда леже и у томе што је у том интернату лакше било организовати наставу. Такође, у Таковском крају се много раније прешло на домаћи наставни кадар. У укупно 28 школа било је 48 учитеља и седам управника, и сви они били су из редова домаћих људи из разлога што погодних људи из реда војске и жандармерије није било. У другим деловима Србије на домаће наставнике значајније се рачуна тек од јесени 1917. године. Због интернирања свештеника, веронаука је морала бити редусирана. Школска година трајала је до 17 јула 1917. године.[7]

За време Аустро угарске окупације школе су често морале да прекидају рад како би у своје просторије примиле војску у покрету, а ђаци су упућивани на пољске радове. Затварање школа, а са тим и престанак њиховог рада, извршено је септембра 1918. године, а 2. октобра објављено је запремање школских зграда за потребе војске и болница. Учитељи из монархије враћени су у своја места, а домаћи наставници су стављени под контролу, што је било у складу са одредбом бр. 9 Наредбе о основним школама од 24. јула 1916. да постављење наставника „бива само за време трајања рата". У Србију су упућене нове трупе са задатком да зауставе победничко наступање српске војске са Солунског фронта.[8]

После повлачења Аустроугарске војске и доласка ослободилачке српске војске могло је се приступити организацији домаће власти по окрузима и срезовима Краљевине Србије, а након тога и сагледавању ратне штете коју је непријатељ причинио српском становништву и објектима. Домаћа власт у српским окрузима формирала се само након неколико дана по од-

[5] Б. Храбак, *н. д.*, 176; Љ. Поповић, *н. д.*, 296–297; А. Митровић, *н. д.*, 388.

[6] У овом округу било је 38 школа, и то: и срезу Таково – 11, у срезу Качер – 12 и у срезу Љубић – 15. Укупан број ученика који је похађао наставу у овом округу био је 6.593 (3.546 ученика и 3.029 ученица). Такође, у Ловачком замку краља Александара Обреновића, у Такову, налазило се 120 деце без родитеља, и ту је наставу било доста лако организовати; Љ. Поповић, *н. д.*, 299; Б. Храбак, н. д., 177.

[7] Обавезни да похађају школу у Горњем Милановцу било је 772 ученика и ученице, а похађало ју је њих 294 (191 ученик и 103 ученице) Б. Храбак, н. д., 177; Љубодраг Поповић, *н. д.*, 299.

[8] Б. Храбак, *н. д.*, 177; Љ. Поповић, *н. д.*, 302–303.

ласку непријатеља.[9] Начелник Рудничког округа послао је већ 18. новембра допис свим среским начелницима да што хитније, најкасније до 5. децембра, пошаљу извештаје о стању школа у својим срезовима, величини ратне штете, периоду рада за време окупације и наставном кадру који је радио за време окупације у школи.[10]

Нешто касније, почетком 1919. године, послато је ново наређење у коме је од школских одбора тражено да одмах пошаљу извештаје о претрпљеној ратној штети на покретној и непокретној имовини својих школа, као и да у рубрикама унесу вредност оштећених предмета пре рата, као и вредност у том тренутку.[11] Према тим извештајима од 38 школа колико је имао Руднички округ, ратну штету је претрпело њих 29. Укупна ратна штета на школама Рудничког округа, како у покретној, тако и у непокретној имовини, износила је 239.107 динара по вредности робе пре рата, односно 624.169 динара по вредностима из 1919. године.[12]

[9] У Чачку нпр. домаћи органи власти формирани су 14/27. октобра, а град је ослобођен 12/25. октобра 1918. године, Г. Давидовић, Л. Павловић, *н. д.*, 261–262.

[10] В. фуснота бр. 13.

[11] Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту МИАЧ), Округ Рудnички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 12.

[12] *Исто*, несигниран документ.

Документ 1
Извештај о стању основне школе у Бољковцима

Начелству Среза Качерског

У повратку овог акта[13] суд вас учтиво извештава: да је школа у Бољковцима неисправна, јер је непријатељска војска погорела прозоре, клупе и врата, и сада имају само зидови и кров.[14]

За време окупације ова је школа радила и у њој је била учитељица Иванка – Розалија – Тишов, родом из Ђакова – Хрватска.

Инвентар школске имовине неможе се послати, јер је школска архива упропашћена и инвентара нема.

25 Новембра 1918г

Бољковци — Председ.[ник] суда

За делов.[одни] благајник — Крста Васовић [потпис]

Рад. Љ. Сарић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 2
Извештај о стању основне школе у Јарменовцима

Суду општине Јарменовачке

26. новембра 1918. г. — Јарменовци

Уз повратак вашег акта Бр. 77[15], шаљем следећи извештај:

Школа ова налази се у доста бедном стању, ма да је нажалост оправљана у прошлој години. Нарочито су неисправни прозори, а једна учионица и трпезарија сасвим су расходоване. Само у једној учионици је пећ исправна,

[13] Начелник округа Рудничког упутио је допис свим начелницима срезова да му пошаљу извештај о стању школа у свом крају, инвентарској имовини и о томе да ли су и које су школе радиле за време окупације и ко су били учитељи, односно учитељице у њима у то време; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1918, док. 179.

[14] Укупна ратна штета коју је претрпела ова школа износила је 17.890 динара по вредности робе пре рата, односно 44.720 динара по вредности робе 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 67.

[15] *Исто* као фуснота бр. 13.

остале пак имају пећи али нису потпуне, требају оправке. Цела зграда је откривена на слемену, те је изложена квару и трулежи од крова.

Инвентарска имовина је: 10 клупа, које потребују малу оправку, 2 стола, 2, столице, 1 табла и 1 чивилук. Ово су сачуване ствари иза пустошења војске. Набављене ствари за време окупације: 1 лавор и кутија за сапун, 1 пешкир, 1 мастионица, 1 перница, 1 притискач, 1 лењир, зидни сахат, 1 рачунаљка, мере за тежину, запремину, течност и метар. Од канцеларијског материјала има у довољној количини мастила и перади. Остали је материјал у току рада потрошен.[16]

Школа је ова радила од 1. фебруара 1918. г до 17. октомбра по новом, када је затворена. Учитељица је била Катарина Р. Михаиловића.

Постојао је само један разред са 110 уписаних ученика – са. Свршено је само једно полугође.

Катарина Михаиловић [потпис]
Стална учитељица у
Јарменовцима

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 3
Извештај о стању основне школе у Лаћевцима

Суд општине Лаћевачке
Бр. 139.
30 Новембра 1918 год.
у Лаћевцима

Начелнику Среза Љубићког

На основу наређења вашег од 20 овога м.[есе]ца бр: 498 суд вам подноси извештај у следећем:

[16] Укупна ратна штета ове школе износила је 7.500 динара по вредности робе пре рата, односно 15.000 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 50.

1. Да је школа ове општине у приличном стању, рад у истој могао би одмах отпочети.[17]

2. Да је инвентарна имовина школе добра.

3. Да је школа у времену окупације радила у току школске 1917 и 1918 године.

4. Да су били и то: учитељ Велимир Игњатовић и учитељица Босиљка Клакић.

Деловођа
Рајица Чкужевић [потпис]

Председник Суда
Радосав М. Лазовић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 4
Извештај о стању основне школе у Брђанима

Суд Општине Брђанске
Бр. 108.
26. новембра 1918. год.
Брђани

Начелнику среза Љубићског,

На основу наређења Бр. 498. од 2. тек.[ућег] месеца, част ми је поднети следећи извештај:

Стање овд.[ашње] школе налази се у истом стању, као све државне и опште – народне установе за време окупације од непријатеља. Непријатељ је за своје време зграду употребљавао за шта је хтео до октобра месеца 1917. год., као н.[а] пр.[имер] везивали коње, становали војници и т.д.

Од октобра месеца 1917. год. наређена је оправка зграде и отпочео је рад у истој у којој је била учитељица једна Хрваткиња.

[17] Укупна ратна штета ове школе износила је 13.350 динара по вредности робе пре рата, односно 53.380 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, не сигниран документ.

Од 1. јануара ове године била је учитељица Роксанда М. Никитовићка до половине маја ове год., а од тада је до краја године била још једна Хрваткиња, а од тада до изласка непријатеља била је Никитовићка.

Од имовине по инвентару у школи имају клупе, рачунаљка, табле, које је доцније направљено, пошто је оно што је било уништено.

Поред штете коју је непријатељ нанео школ.[скоj] згради приликом уласка и бављења, он је – непријатељ при одступању, кад је минирао ћуприју на реци Деспотовици, услед јаког треска експлозије полупано је на згради ⅔ окана на прозорима од чега је на више соба – одељења одпао штукатор и на више места покривач се размакао, да кисне.[18]

Све што је школа имала до уласка непријатеља: књижницу и намештај као и ограду непријатељ је уништио.

Делов.[ођа] Председник општине
Бд. Тешић [потпис] Бран.[ко] Тешић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 5
Извештај о стању основне школе у Горњем Милановцу

Суд Општине Гор.[њо] милановачке
Бр. 197.
27. новембра 1918. године
Гор.[њи] Милановац

Начелнику Среза Таковског

По вашем наређењу од 19. овог месеца Бр. 403., суд учтиво подноси следећи извештај, и то:

1. Школска зграда ове општине, која постоји више поштанске зграде, по све је неупотребљива за школу без оправке, јер је непријатељ истој згра-

[18] Укупна ратна штета ове школе износила је 11.780 динара по вредности робе пре рата, односно 19.700 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 52.

ди причинио доста квара, а где је била основна женска школа ове општине, то је приватна зграда и сада је дом сироте деце.[19]

2. Школска имовина ове општине: намештај, учила, књижница и архива све је уништено и непостоји.

3. Основна школа гор.[њо] милановачка није радила, већ је у заједници рађено са основном школом брусничком у школској згради брусничкој, и рађено је 1916. 1917 и 1918. године.

4. Наставници су од наших учитељица у тој школи били, и то: 1916. године: Зорка Ракићева; Роксанда Зисићка; Зорка Радосављевићка; Лепосава Максимовићка; Живана Тешићка; Јелена Стошићка и Милица Марковићка. – 1917 и 1918 године били су наставници: Срећко Ђурић учитељ из Мојсиња; Роксанда Зисићка и Јелена Гледићева, а било је учитељица и хрваткиња, којима се име не зна.

Деловођа
Радив.[оје] [нечитко]

Председник суда
Т. Тодоровић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 52]

Документ 6
Извештај о стању основне школе у Заграђу

Управитељ Школе Заграђске
Бр. Службено

Суду општине Заграђске – На предњи акт извештава се суд следеће:

1. Стање је школске зграде, у свему добро и исправно.

2. Инвентарско стање је школе, у потпуном стању, као и пре окупације што је била, осим што је за време окупације, узето и дато школи рудничкој 6 – шес ђачких клупа и једна табла, а по наређењу Аустријских власти.

[19] Укупна ратна штета ове школе износила је 17.016 динара по вредности робе пре рата, односно 30.480 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, не сигниран документ.

3. Школа је радила, 10 месеци за време окупације, за време од 1 септ.[ембра] 1917 до 1 јула 1918 год. Наставница је за то време била, учитељица Наталија М. Марић.

26 Новембра 1918 год.
Заграђе

Управитељ школе
Милут.[ин] Марић [потпис]
Заграђе

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 7
Извештај о стању основне школе на Руднику

Суд општ.[ине] Рудничке
Бр. 60.
25 новембра 1918 г.
Рудник

Начелнику среза Качерског

Према Вашем наређењу од 20 – XI – 1918 год. Бр. 179, суд овај шаље Вам следећи извештај:

1. Да је школа Рудничка у неисправном стању јер су прозори полупани и нема школских клупа, табле и др.[20]

2. Од инвентарске имовине, има још: једна рачуналька, 5. кутија креде, 20 кутија разне боје за цртање, 5. кутија камених писаљки, 10 читанко српски и 100 ком. књига из науке хришћанске а и 7. књига „дневник рада".

3. Школа рудничка радила је за време окупације- Надзорник школа био је хрват Едуард Бургер, а учитељ на Руднику Босиљка Арсеновић из Београда, која је и сад овде.

за деловођу
писар
Радојевић [потпис]

Председник оп.[штинског] суда
Михаило Вучетић [потпис]

[20] Укупна ратна штета ове школе износила је 10.000 динара по вредности робе пре рата, односно 20.000 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, не сигниран документ.

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 8
Извештај о стању основне школе у Липљу

Суд Општине Моравачке
Бр. 68
27 Новембра 1918 год.
у Моравцима

Начелнику среза Качерског;

У вези вашег наређења од 20 ов.[ога] м.[есе]ца № 179; суду је част известити вас, даје прошле године радила школе у Липљу, и до 1 Октобра ове год.

Од инвентарске имовине школа има: 16 клупа, (у сваку може да седи по 5 ђака), једна табла и једна рачунаљка и ништа више (рачунаљка је покварена.[21]

Учитељице су биле: Роксанда Стнића и Милица Марковића обе из Београда. Обе ове учитељице, кад је непријатељска војска хтела да изађе из Србије, отишле су пред војском у Београд а школу оставиле ником не предавши и кад је војска изашла и из Београда онда тек око 5 овог месеца Г-ђа Роксанда се вратила школи а Г-ђа Милица остала тамо.

За време док се г-ђа Роксанда бавила у Београду дотле је школска имовина разграбљена, па чак и прозорска окна повађена.

Пре рата са Аустријанцима у овој школи био је учитељ г. Живко Смиљанић из Славковице (Ср.[ез] Колуб.[арски] – Мионица), који је био у ропству а сад се налази код куће свога таста у Славковици.

Овоје учитив извештај овог суда
С№179 за
Председника суда члан,
Младен Митровић [потпис]

Деловођа,
Свет. Кустурић [потпис]

[21] Укупна ратна штета ове школе износила је 1.405 динара по вредности робе пре рата, односно 3.830 динара по вредности робе из 1919. године (МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1919, док. 57).

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 9
Извештај о стању основне школе у Белановици

Суд општине Белановачке
Бр 52
22 Новембра 1918 год.
Белановица

Начелнику ср.[еза] Качерског

Према наређењу вашем Бр 179 суд вас учтиво извештава да се школа у Белановици налази у приличном стању.[22]

Од школске имовине има и то:

18 комада клупа за ђаке
3 „ табли
2 „ астала
2 „ ормана

Остала имовина као књижница и архива упропашћена је. У исто време суд вас извештава да је школа Белановачка радила 2 год. у истој били су наставници г. Иван Вагнер хрват и г-ђа Даница Јакићка из Београда.

Именована Јакићка и сада се налази у Белановици.

заступа
Председник суда
Новица Петровић [потпис]

Деловођа
СМ Ђукнић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

[22] Укупна ратна штета ове школе износила је 7.138 динара по вредности робе пре рата, односно 13.453,50 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 27.

Документ 10
Извештај о стању основне школе у Босуту

Суд општине Босутске
Бр 69
23 Новембра 1918 год.
у Босуту

Начелнику среза Качерског.

На основу вашег наређења од 20 тек.[ућег] месеца бр. 179 суду је овом част поднети власти следећи извештај:

Да је у реону ове општине школска зграда као и школске ствари сагорела у почетку 1915 године, те према томе за време окупације Србије школа Босутска није радила.[23]

О чему се власт овим актом учтиво извештава.

за
Председ.[ник] суда кмет
Милисав Поповић [потпис]

Деловођа
[потпис нечитак]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 179]

Документ 11
Извештај о стању основне школе у Доњој Трепчи

Суд општ.[ине] Трепчанске
Бр. 94.
28 новембра 1918 год.
Д.[оња] Трепча

Начелнику ср.[еза] Љубићског
Прељина

У вези наређења тог начелства Бр. 498 од 20 ов.[ог] м.[есеца] суд ове општине извештава то начелство да се школа у овој општини налази у до-

[23] Укупна ратна штета ове школе износила је 12.500 динара по вредности робе пре рата, односно 66.500 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 48.

ста бедном стању а тако исто и инвентарска имовина њена.[24] Школа је за време окупације радила од 1 фебруара 1918 год., учитељица је била Вукосава Стефановић из Београда.

За деловођу [М.П.] Председник суда
В. Стефановић [потпис] Гојко Николић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 12
Извештај о стању основне школе у Мојсињу

Суд Општине Мојсињске
Бр. 84.
1 – XII – 1918 године
Мојсиње

Начелнику Среза Љубићског

Према вашем наређењу Бр. 498 од 20 – XII - Част је суду поднети следећи извештај. Да је школа у исправном стању; дали је инвентарско стање потпуно суду је непознато – пошто је инвентар код бив.[шег] Председ.[ника] који је некуда отишао.[25]

За време окупације само последње године школа је радила. Учитељица је била Даринка Ломић коју су непријатељске власти поставиле.

Деловођа [М.П.] Председ.[ник] суда
В. Митровић [потпис] Драг. [нечитак потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

[24] Укупна ратна штета ове школе износила је 2.430 динара по вредности робе пре рата, односно 8.300 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 54.

[25] Укупна ратна штета ове школе износила је 6.319 динара по вредности робе пре рата, односно 15.500 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 64.

Документ 13
Извештај о стању основне школе у Прељини

Суд Општ.[ине] Прељинске
Бр: 112
25 Новембра 1918. год.
Прељина

Начелнику среза Љубићског

На основу вашег наређења од 20 ов.[ога] м[есе]ца Бр: 498 суд вам шаље учтив извештај. Да школа није у са свим исправном стању већ потребује дасе оправи: Школа има ове ствари:

19 ком. клупа за децу. 2 табле велике са ногарима

1 рачунаљка, 1 канта за воду, 3 фуруне, шпорет 1 сат, 1 дивит

Школа је радила, с времена на време, учитељи и учитељице у 1916 и 17 год. били су непријатељски, а у 1918 год. био је надзорник школа непријатељски, а учитељице биле су до месеца Августа т.[екуће] г.[одине] Крстина Терзић из Чачка, и од тада до доласка наше војске била је Драгиња Поповић из Љубића, и данас се у школи налазе.

Деловођа
[потпис нечитак]

Председник суда
Јарослав Раковић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 14
Извештај о стању основне школе у Мрчајевцима

Sud opštine Mrčajevačke
№164
Mrčajevci, 22 – XI – 1918 god.
[штамбиљ]

Начелнику Среза Љубићског

Школа Мрчајевачка налази се у исправном стању, тако и имовина, тако да школска предавања могу одмах почети.[26]

[26] Укупна ратна штета ове школе износила је 5.470 динара по вредности робе пре рата, односно 24.500 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, не сигниран документ.

Школа је радила и за време окупације, а били су: учитељ Милан Дукић из истре, учитељице: Паила Шолман из Загреба, Јулија Савић из Београда и Милица Лешевићева прећашња овд.[ашња] учитељица, која се сад налази у Крагујевцу.

С Бр: 498 т.[екуће] г.[одине]

Писар
Мил. В. Јовановић [потпис]

Председ.[ник] Суда,
Пав.[ле] М. Анђелић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 15
Извештај о стању основне школе у Љубићу

Општина Љубићска
Бр 123.
30 Новембра 1918 год.
Љубић

Начелнику среза Љубићског

На основу вашег наређења од 20 овог месеца т.[екуће] год. Бр 498. суд учтиво шаље следећи извештај:

Школа Љубићска има све одаје. За употребу школску има шупу са шталом за једног коња, нужник. Има 20 ђачки клупа 2 табле, 1 астал 1 столицу, 1 лампу, једну канту 1 бокал обоје за воду лавор за умивање метла за брисање и ћашу за воду. Друго нема ништа.[27]

Школа је радила за време окупације од Маја 1917 год. па до Петров – дана ове године а од тада није.

У овој школи била је учитељица Ањинка Рубеш из села Сушек од приморја.

У овој школи сад станује алатна колона.

Делов.[ођа]
Ф. И. Вукајловић [потпис]

Председник општине
Милан Ј. Петровић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

[27] Укупна ратна штета ове школе износила је 6.301 динара по вредности робе пре рата, односно 11.315 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 74.

Документ 16
Извештај о стању основне школе у Рошцима

Суд општине Рожачке
Бр 124

Начелнику среза Љубићског

Према наређењу Бр. 498 учтиво Вас суд извештава:

Школска зграда ове општине сада је у добром стању.

Школски намештај сем клупа и табли не постоји што се види из приложеног инвентара.[28]

Ова школа радила је за време окупације а управитељ исте била је учитељица г. Јованка Крагуљевића која се и сада налази у школи а по споразуму са општинским судом и одбором отпочеће предавање деци кроз неки дан.

21 Новембра 1918 године
Рошци
Деловођа
Драг. Н. Катић [потпис]

[М.П.] Председник суда
Мих.[аило] П. Чврки̑ћ [потпис]

Инвентар ствари
основне школе Рожачке

18 клупа.
1 табла.
1 рачунаљка.
4 пећи.
3 чивилука.
2 канте за воду.
1 шпорет.
1 сто.
1 мастионица.

21 новембар 1918. г.
Рошци

Управитељ школе
Јованка Крагуљевић
учитељица

[28] Укупна ратна штета ове школе износила је 1.285 динара по вредности робе пре рата, односно 3.855 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 47.

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 17
Извештај о стању основне школе у Прислоници

Краљ. Срп.
Суд Општине Прислоничке
Бр. 135
29. Новембра 1918. год.
-: у ПРИСЛОНИЦИ :-
[штамбиљ] Начелнику Среза Љубићског.

Према наредби Вашој Бр: 498 од 20. Новембра 1918. г. Суд Вам шаље под 1 приложени Ибвентар ствари школе Прислоничке, као и тражене извештаје следеће:

1. Школа се сада налази у добром стању[29]

2. За време непријатеља школа је радила од 18. јануара ове год. па до времена када је се непријатељ евакуисао.

3. За време рада школе биле су учитељице и то:

а. Лепосава Лазић из Београда.

б. Персида Каменовић из Зајечара, а сада живећи у Београду.

в. Кристина Терзић бив.[ша] учитељица у селу Дићу Качерски срез, а овде је дошла на дужност учитељице из Прељинске школе.

Сада је учитељица Роксанда Пурић, која је била у овој школи и пре окупације.

Учтив Извештај.

Деловођа [М.П.] Председ.[ник] Суда
Ст. И Јанковић [потпис] Василије Ђоковић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

[29] Укупна ратна штета ове школе износила је 2.720 динара по вредности робе пре рата, односно 11.130 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 46.

Школа у Прислоници
Бр: 2
28. новембра 1918 год.
Прислоница

Суду Општине Прислоничке
Прислоница
Према акту тога суда Бр: 135 од 26 – XI шаље вам се тражени инвентар

За управника школе
учитељица
Роксанда Пурић

Инвентар
ствари школе Прислоничке

Редни број	Чега	Колико
1.	Клупа	22
2.	Столова	3
3.	Столица	2
4.	Табле	2
5.	рачуњаљка	/
6.	лењира	2
7.	упијача	2
8.	Метар.[ске] мере: лит.[ар], метар кубни, [нечитко] 1 кгр.	
9.	чабар за воду	1
10.	канта за воду	1
11.	бакрач бакарни	/
12.	бокал	/
13.	лавора	2
14.	пљуваонице	2
15.	ђубровник	1
16.	шпорет	/
17.	лампа	1
18.	сикира	1
19.	тестере	1
20.	зидни сат	/

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 177]

Документ 18
Извештај о стању основне школе у Бресници

Суду општине Бресничке

Основна школа у Бресници располаже са овим стварима:[30]

10 ком. клупа
3 фуруне
1 шпорет
1 табла дрвена
2 табле (мање) од хартије
2 рачунаљке
1 тезга – сталаж – за ђачки материјал
1 столица дрвена (астал је био реквириран)
1 зидни сат, метарске мере, прибор за писање (мастионица, перићке, пера, хартије
2 флаше мастила
кредe за таблу и кредe у боји
1 бакрач за воду

Школа је радила од 1. септ.[ембра] 1917 – до свршетка школске године јуна месеца 1918. – и опет од септембра месеца 1918 – па до изласка Аустрије није био никакав озбиљан рад.

На дужности су биле учитељице: Ранка Јанковићка и Анка Јовановић.

Бресница 18. новембра 1918. Ранка А. Јанковића, учит.[ељица]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

[30] Укупна ратна штета ове школе износила је 25.240 динара по вредности робе пре рата, односно 59.870 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 70.

Документ 19
Извештај о стању основне школе у Ракови

Суд општ.[ине] Милићевачке
Бр. 115
1 Децембра 1918 год.
Милићевци Начелнику Ср.[еза] Љубићског; - Према наређењу те власти од 20 прош.[лог] м.[есе]ца ове год. Бр. 498 Суд подноси извештај; - Да у овој општини има школу село Ракова, да је школска зграда у добром стању и потпуно исправна за рад у истој, да по инвентару ове школе имовно стање постоји у вредности и то: Непокретно 41.000. – динара и покретно 2456. – дин.[ара] укупно: 43.456. – динара; - Ова школа радила је стално за време окупације а учитељи у истој били су: Гђа Марија Недићка из Шапца и Паула Шолман из Аустро – Угарске
Деловођа За Председ.[ника] Суда
Радов.[ан] В. Митровић [потпис] [М.П.] члан,
Здрав.[ко] М. Крупеж

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 20
Извештај о стању основне школе у Остри

Суд Општине Островачке
Бр 101
29 Новембра 1918 г
Остра Начелнику среза Љубићског
Према вашем наређењу од 20 Нов.[ембра] ов.[е] год. Бр 498. Суд вам подноси извештај; Да основна школа островачка у остри, према постојећем инвентару којисе у њеној архиви находи у исправномје стању; као што даје школа од 1 Јануара 1918 до 12 октомбра ов.[е] год. радила; учитељица Г. Драга Поповићка – и Г. Ристићка која је одселила се о чему се извешта вате,
Писар Председник
Св. Анђелић [потпис] Миладин Стојић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 498]

Документ 21
Извештај начелника Среза Таковског о стању школа у свом срезу

Начелник ср.[еза] Таковског
Бр. 403
4. децембра 1918. г.
Гор.[њи] Милановац

Начелству окр.[уга] Рудничког

Према наређењу Начелства од 19. пр.[ошлог] м[есе]ца Бр. 291[31], част ми је поднети следећи извештај о стању школа повереног ми среза:

Школа Прањанска по извештају суда општинског као и сталног учитеља у исправном стању. Сем столова и скамија ништа друго нема, а књижница је упропашћена. Школа је за време окупације радила и била је наставница г-ђица Акса Миловановићева.[32]

Школа Мајданска, доласком непријатеља сва је опљачкана, али је почетком ове године у неколико оправљена и са најнужнијим стварима снабдевена. Школа је за време окупације радила 8. м[есе]ца а наставница је била Јелена Чубуровићка из Београда.[33]

Школа Брезанска је у неисправном стању, и инвентарске су ствари упропашћене. За време окупације школа је радила од 11. јануара ове године до 1. августа наставнице су биле Мицика Фратари, Лепосава Ђорђевића.[34]

Школа у Брајићима; једно је одељење исправно а друго није. Школа је за време окупације радила од 16. фебруара ове год. а учитељица је Јелисавета Петровић учитељица из Македоније, која се и сад налази тамо.

Школа Таковска доста неисправна је. Од ствари има 17. клупа, 1. таблу, 3. стола, 1. столицу, 2. подијума, 3. пећи, 1. рачунаљку. За време окупације школа је радила само годину дана, и наставница је била Босиљка Ајдачићева, и која се и данас налази тамо.

---

[31] И у овом наређењу од начелника срезова захтевало се исто што и у наредби Бр.179; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1918, док. 291.

[32] Укупна ратна штета ове школе износила је 9.500 динара по вредности робе пре рата, односно 19.000 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 65.

[33] Укупна ратна штета ове школе износила је 4.000 динара по вредности робе пре рата, односно 8.000 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 75.

[34] Укупна ратна штета ове школе износила је 1.487 динара по вредности робе пре рата, односно 10.436 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 40.

Школа Гор.[њо] Бранетићка је у исправном стању, радила је у прошлој и овој години, учитељка је Милица Петровићка из Београда, и данас се налази у Бранетићима.[35]

Школа Љутовничка: у добром је стању, а треба је мале оправке од ствари има: 27. клупа, 3. стола, 2. столице, 1. таблу, 1. рачунаљку, 1. зидни сат, 1. велика полица, 2. чивилука. Школа је радила за време окупације. Учитељице су биле од 1. јануара до 30. јула ове год. Анка Ферари учитељица, и од 1 – Септембра до евакуације г-ђица Љубица Милојевић, која се и сада тамо налази.[36]

Школе у општини Врањевшничкој има две: и то школа код манастира Врањевшнице неисправна је нема ни прозора, ни клупа, ни пећи. доња основна школа у прилично је исправном стању и радила је за време окупације. Учитељица је Љубица Јовановић из Миоковаца која је и сад тамо.

Школа Савиначка радила је од конца Јануара 1918 г. до доласка непријатеља. Са инвентарском имовином школа стоји добро. Учитељица је била Љубица Михалачкова и сада је тамо.[37]

Школа Брусничка; је у добром стању са малом оправком, имовина инвентарска је доста упропашћена. За време окупације школа је мало радила. Наставници су били: Чренпиков Адолф, п.[од]поручник, као управник школе и наставнице: Злата Ландрок и Драга [нечитко] Хржић и српска два учитеља г. Срећко Ђурић и Роса Знеићка.[38]

Школа Бело – пољска, радила је од 1-ог Јануара тек.[уће] год. до одласка непријатеља, а наставница је била Даница Красојевић. од ствари има: 20. клупа, 1. пећ, 1. табла, 1. рачунаљку, 1. чабар за воду 2. канте за воду, 2. столице, 2. четке за кречење. Школска је зграда исправна.[39]

---

[35] Укупна ратна штета коју је ова школа претрпела износила је 16.338 динара; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 60.

[36] Укупна ратна штета ове школе износила је 4.740 динара по вредности робе пре рата, односно 11.020 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 39.

[37] Постоје сачувани подаци о ратној штети у динарима за школу у Врањевшници, али у документу није прецизирано на коју се од ове две школе та штета односи. Та ратна штета износила је 5.222 динара по вредностима робе пре рата, односно 20.900 динара по вредностима робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 66.

[38] Укупна ратна штета ове школе износила је 17.791,50 динара по вредности робе пре рата, односно 35.582 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, док. 51.

[39] Укупна ратна штета ове школе износила је 2.560 динара по вредности робе пре рата, односно 8.198 динара по вредности робе из 1919. године; МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918–1922, свежањ из 1919, не сигниран документ.

Школа Бањанска је у исправном стању, ствари по инвентару има све, школа је за време окупације радила а наставници су били учитељ и учитељица Хрвати.

За школу Милановачку прилаже се извештај опш.[инск]ог Суда.

Начелник Среза
[нечитко] М. Радовановић [потпис]

[МИАЧ, Округ Руднички, Окружни школски одбор 1918 – 1922, свежањ из 1918, док. 8]

Miroslav Purić

Reports on the Condition of Schools in Rudnik District from the Year 1918

Summary

During the First World War, Serbia suffered great destruction and tremendous loss of human lives. The target of the enemy were all objects, without exceptions. The schools suffered great damage, and although this paper is limited to one county within Serbia, we have no doubt that the situation was similar in other administrative districts as well. At the beginning of the Austro-Hungarian occupation, the enemy was trying to hold teaching in schools without interruption, but organized according to the plans and textbooks that he prescribed and that were approved by the teachers who were invading officers. Later there will be some relaxation in these rigid rules on which the occupier was forced due to lack of teachers and textbooks. Therefore, at the beginning and during the occupation schools have worked and they were not demolished, looted and badly damaged by the invaders. The war damage which this paper describes, arises at the time of withdrawal of the Austro-Hungarian army from Serbia, i.e. at the time when it was quite clear who will come out as the winner of the Great War. That is why the destruction of schools in Serbia in the First World War should not be regarded as a pre-planned and organized action, but rather as an act of outrage and disappointment. Also it was recorded that some unscrupulous Serbs, after

the withdrawal of the Austro-Hungarian army, entered the schools and robbed the school property which the occupier failed to take or destroy. However, all this does not reduce the size of the war damage that schools in Serbia suffered in 1918, and only in Rudnik district it was 624,169 dinars.

УДК: 75.071.1 Настасијевић Ж. ; 75.025.3/.4

Ивана Јовичић МА

Конзервација и рестаурација пет слика Живорада Настасијевића

Апстракт: Текст говори савременим методама конзервације и рестаурације, примењених на пет слика Живорада Настасијевића. Најпре уопштено говори о савременим методама консолидације, стабилизације и реконструкције платненог носиоца, да би се касније кроз текст све ово могло видети на конкретним примерима. Било је неопходно поштовати поступност приликом примене сваке од ових метода и враћања слике у првобитни изглед.

Кључне речи: Живорад Настасијевић, платнени носилац, конзервација, рестаурација

Савремене методе у конзервацији слика на платну доносе бројна олакшања у процесу самог третмана, убрзавају га и поједностављују, дајући квалитетније резултате. Деле се на:

1. уводне кораке 1 и 2
2. методе консолидације
3. методе стабилизације

Уводни кораци 1

Уводни кораци 1 подразумевају:

– разрамљивање слике из украсног рама
– осигуравање ивица
– разрамљивање слике из слепог (блинд) рама
– исправљање ивица
– одстрањивање закрпа

Уводни кораци 2

Уводне кораке 2 представља картонажа која у савременом смислу подразумева употребу вакуум столова. Најпре су то биле хладне и топле пресе.

Појава вакум столова у конзервацији је представљала откриће огромног значаја. Контрола влаге, температуре и притиска је постајала све прецизнија.

У савременим методама картонаже употребљавају се синтетички лепкови и дисперзије, због боље вискозности. PVA-дисперзија уз додатак 5-15% раствора метил целулозе је данас најчешћа у употреби, али се често користе и акрилне емулзије на бази pleksisola.

За фиксирање се користе траке од натрон папира, ширине 15 cm за мање, а 20- 25 cm за веће формате, које се након квашења затежу. Ако се у употреби нађу платнене траке за ову сврху, најчешће је реч о ланеним тракама.

Методе консолидације

Консолидација се односи на полеђину на платненом носиоцу. Уколико није неопходна, рентоалажа је крајњи исход консолидације. Постоје три основне групе и то су:

Локални третмани, који се баве санацијом оштећења насталих људском непажњом, као и расекотина и огреботина

Третмани са влагом, подразумевају дуги и кратки процес влажења

Третмани са растворима су процеси где се раствори користе као консолиданти који се убризгавају на полеђину платна и имају улогу да повежу растресите структуре и створе услове за дубинско испаравање и слепљивање у даљим процесима, као и да буду изолациони слој у процесу стабилизације.[1]

Методе стабилизације

Ламинација се користи као техника подлепљивања слика на платну, као међуслој између ауторског и новог платна. Методе стабилизације су:

Нове композитне основе

Комбиноване технике ламинације

Подлепљивање стакленим платном

У захвату рестаурације прецизност има велику улогу. Савремене методе рестаурације омогућавају боље резултате постигнуте у краћем вре-

[1] Ј. Пантић, *Конзервација и рестаурација слика на платну,* Београд, 2008, 44.

менском интервалу, при том не кршећи основно правило рестаурације: *скинути што је више могуће онога што су човек и време могли нанети на једно дело, а додати што је мање могуће*.[2]

Неко уметничко дело јесте сведок епохе из које датира у чему се огледа његов историјски значај. У рестаурацији се пак примењују савремене методе које у себи морају садржати:

Читљивост старог сликарства
Поступност током захвата
Постојаност материјала
Реверзибилност

Рестаурација подразумева поступке:

Чишћења, током чега наилазимо на два проблема, а то су етички и естетички аспекти у процесу самог чишћења. Са етичког аспекта слици не би требало скинути патину у потпуности, већ да бисмо сачували галеријски тон, чишћење је потребно извршити умерено и исконтролисано. За разлику од етичког, присталице естетичког аспекта сматрају да је слика професионално очишћена, ако је то изведено у потпуности, тако да се на бојеном слоју не могу уочити трагови патине.

Да би се слика на платненом носиоцу очистила, неопходно је користити растварач који омекшава и стањује заштитни слој, на кога се временом таложила прљавштина. После деловања растварачем потребно је третирано место неутралисати прекидачем или неутрализатором, на време и контролисано, како се не би оштетио бојени слој. Механички начин чишћења, медицинским скалпелом, такође је заступљен у савременој рестаурацији.

Реконструкције оштећења подлоге и бојеног слоја, коришћењем влаге, температуре и притиска у консолидацији новијег времена дошло је до повољних решења при реконструкцији оштећења подлоге.[3] Када је реч о реконструкцији оштећења на бојеним слојевима битно је нагласити да тај захват има за циљ да верно сакрије оштећење и самим тим га сједини са оригиналом.

Наношење заштититних слојева (лакова), представља слој који заштићује дело од даљег пропадања, а уједно му може вратити првобитан сјај. Када се дође у стадијум да је неопходно отклањање заштитних слојева, рестауратори су често прибегавали поновном лакирању, јер се могло десити да на слици постоји неколико различитих врста лакова. Најбоље ре-

[2] Ч. Бранди, *Теоријски основ рестаурације,* Београд, 2007, 95
[3] Ј. Пантић, *н. д.*, 75.

шење било је стањивање слојева спонтано, све док се не добије читљивост слике, а да се уједно сачува оригинални заштитни слој.

Примери савремених метода консолидације оштећења на пет слика Живорада Настасијевића

Пре детаљног описа консолидације и реконструкције оштећења на пет слика Живорада Настасијевића, важно је поменути главне црте из биографије овог сликара.

Настасијевић је рођен 26. јануара 1893. године у Горњем Милановцу. Основно образовање стекао је у родном граду, али 1905. године одлази у Београд где завршава уметничко – занатску школу. Године 1911. одлази на студије у Минхен где остаје до 1914. када избија Први светски рат. Сликар се враћа најпре у Србију, а потом одлази у Македонију и Грчку и тамо остаје до краја рата, имајући улогу ратног сликара. Године 1920. постаје члан „Ладе" и одлази у Париз, како би студије привео крају.[4] Година 1923. била је значајна у каријери Живорада Настасијевића, јер је те године организована његова прва самостална изложба. Радио је бројне поруџбине, нпр. за цркву у Крупњу и Панчеву, капелу Зебрњак, сликао је фреске у павиљону „Цвијета Зузорић", као и бројне друге поруџбине. Пуно се бавио проучавањем историјско религиозне тематике кроз своја дела, нарочито у „зографском периоду". Од 1940. године Настасијевић се окреће импресионизму. У том периоду настају бројни пејзажи и мртве природе. Од 1963. због болести, често је био одвојен од платна, па су му неки радови остали недовршени. Умире 1966. године.

Кроз јасан преглед документације, показаћемо примере савремене консолидације и реконструкције, на пет Настасијевићевих слика, чуваних у депоу Музеја рудничко таковског краја у његовом родном граду.[5]

---

[4] Детаљније о биографији Живорада Настасијевића може се пронаћи у А. Стојаковића, „Живорад Настасијевић и друштво Зограф", *Зограф*, 5, Београд, 1974, 58-67; Љ. Јоксимовић, „Сликар Живорад Настасијевић", *Зборник Народног музеја Чачак*, 1975, 165-198; Љ. Миљковић, *Живорад Настасијевић (1893–1966),* Горњи Милановац, 1993; М. Јовановић, *Друштво уметника Зограф*, Јован М. Васиљевић, Београд, 1998; А. Боловић, *Живорад Настасијевић 1893- 1966. Уметност као судбина породице,* Горњи Милановац, 2009.

[5] Легат породице Настасијевић налази се у Музеју рудничко-таковског краја, где се чува највећи део заоставштине познате горњомилановачке породице, коју чине лични предмети, слике, књиге, документа четворице браће Живорада, Момчила, Светомира и Славомира и три сестре Славке, Наталије и Даринке.

Конзервација слике *Портрет Вукице Вучковић*

Опис стања пре радова

Портрет девојке са дугим златастим увојцима, рађен је техником уље на платну. На њој нису постојали слепи (блинд) рамови (сл. 1). Платно је чувано у депоу музеја у фасцикли од бескиселинског папира. Слика је прилично очувана, али је ипак захтевала одређен конзерваторско-реставраторски третман. Полеђина слике је била доста очувана, иако су се благи валови могли осетити додиром. У горњем десном углу на полеђини налази се сигнатура: 1151, а и спод ње, у доњем десном углу и на средини налази се потпис аутора који гласи: *Живорад Настасијевић (Вукица) 1946*.

Димензије платна су 53 x 43 cm

Сл. 1 – затечено стање (*Портрет Вукице Вучковић*), крупан план, дигитални снимак

Са лица је приметан опао и изљуспан бојени слој, највише на црвеним и плавим партијама. Пошто је портрет допојасан, црвена боја употребљена је приликом осликавања костима девојке. Највећа оштећења црвених партија су на рукаву леве руке. Позадина је рађена у тамно плавом колориту, са примесама окер, жуте, црвене, црне и беле боје, стварајући тако бројне преливе. На плавим партијама су такође видљива оштећења бојеног слоја. На самом портрету може се видети нестабилност и оштећења бојеног слоја на коси девојке.

Конзерваторска испитивања

Непрецизним анализама бојеног слоја, дошло се до претпоставке да се испод портрета налази још једна слика, преко које је аутор насликао постојећи портрет. Под сазнањем да је сликар имао обичај пресликавања својих дела[6], претпоставка може бити тачна. Рађено је скидање калк цртежа, како би се јасно видела разлика између оштећења и оригинала, као и оштећења на подлози и оних на бојеном слоју.

У оквиру испитивања рађене су пробе чишћења, где се види да бојени слој није пуно запрљан и да се може чистити и блажим средствима, као што су White spirit и терпентин. Претпоставља се да су оштећења и нестабилности бојеног слоја настали због чувања слике у неадекватним условима. То се односи на температуру и релативну влажност ваздуха као и опхођење према делу приликом транспорта.

Опис конзерваторских и рестаураторских радова

Направљена је смеса од воска, колофонијума и венецијанског терпентина, којом се премазује слика, најпре са полеђине, а после сушења – са лица. Ово се ради као припрема за третман у топлом вакуум столу (сл. 2). На полеђину слике било је потребно поставити стаклену вуну, која је најпре натопљена White spirit-ом, како се не би стварали мехурићи по њој. Потом је слика стављена у топли вакуум сто, лицем на доле, на melinex

[6] Честа појава у сликарству је сликање преко већ осликаних платана. Ова појава карактеристична је и за Живорада Натасијевића.

Сл. 2 – наношење воска (*Портрет Вукице Вучковић*), детаљ, дигитални снимак

фолију, а стаклена вуна већих димензија, која је правила оквир је стављена преко ње. Исечене вакуум траке се постављају као оквир око слике, тако да прекрију вакуум вентиле. Преко свега иде PVC фолија, а по њој се стављају врећице са песком, по ивицама стола. Укључују се грејачи на вакуум столу и подешавају на температуру од 62˚C, што је тачка топљења смоле и воска.

Вишак воска и смоле, уједно и чишћење, рађено је туферима претходно натопљених терпентином.

Нови корак је шпановање ауторског платна на нови слепи рам, после чега је слика била спремна за ретуширање. Као растварач-везиво коришћен је ретуш лак. Ретуш је рађен на црвеним партијама, затим на плавим и на крају на самом портрету (сл. 3). Успешно је урађен, тако да трагови ретуша и прелази између њих и оригинала нису неприметни на први поглед посматрача. Слика је прелакирана јер је требало заштитити бојени слој од запрљаности и вратити му стари сјај.

Сл. 3 – реконструкција бојеног слоја-ретуш (*Портрет Вукице Вучковић*), крупан план, дигитални снимак

Конзервација иконе *Свети Антоније*

Опис стања пре радова

На икони је приказана стојећа фигура Св. Антонија, рађена техником уље на платну, и каширана на панел (сл. 4). Димензије иконе су: 61,5 x 23,5 cm. Време настанка дела је непознато. Било је планирано да икона буде закуцана на зид ексерима у сва четири угла, што објашњава видљивост рупа које је потребно санирати. На полеђини панела видљиве су поред рупа, флеке за које се претпоставља да су трагови лака, вероватно случајно накапаног на панел. Са лица се може уочити потпис аутора, иницијали

Сл. 4 – затечено стање (*Икона Св. Антоније*), крупан план, дигитални снимак

смештени на десној страни, у доњем делу иконе: Ж. N. На лицу су, такође приметни трагови прљавштине, таложени годинама. У подножју фигуре светитеља налазе се ситне флеке, као трагови накапина, које су временом потамнеле. Заштитни слој је задобио патину, те га је препоручљиво отклонити.

Конзерваторска испитивања

Израђен је калк цртеж како би се оцртала јасна разлика између оригинала и оштећења. Током испитивања урађене су сонде (пробе) чишћења различитим хемијским средствима и растворима, како би се утврдило деловање тих хемијских супстанци. Деловало се са 20 различитих комбинација (сл. 5):

Сл. 5 – пробе чишћења (*Икона Св. Антоније*), крупан план, дигитални снимак

1. дестилована вода – солидна реакција
2. терпентин – не реагује
3. сапунска пена – одлична реакција
4. лавандино уље – солидна реакција
5. enzymreingern – не реагује
6. алкохол – солидна реакција
7. алкохол-терпентин 1:1 – солидна реакција
8. алкохол-терпентин 2:1 – слаба реакција
9. vulpex – брише бојени слој
10. вулпеџ 40% - брише бојени слој
11. бензин – не реагује
12. толуол – слаба реакција
13. ацетон – слаба реакција
14. ацетон-алкохол 1:1 – солидна реакција
15. ацетон-алкохол 2:1 – слаба реакција
16. ацетон-терпентин 1:1 – слаба реакција
17. white spirit – слаба реакција
18. white spirit-ацетон 1:1 – слаба реакција
19. white spirit-ацетон 2:1 – не реагује
20. диметил-формамид – одлична реакција

Истраживања су показала да је сапунска пена сасвим одговарајућа за чишћење иконе, иако је најпогоднији диметил-формамид, кога нећемо употребљавати због токсичности. За попуњавање рупа насталих механичким путем погодно је употребљавати DAS масу и вештачку смолу.

Опис конзерваторских и рестаураторских радова

Пошто су на икони видљива оштећења у виду рупица кроз које су пролазили ексери којима је икона била причвршћена за зид, приступило се процесу санирања тих отвора. Они су затворени наношењем вештачке епокси смоле – Repair (сл. 6). Пошто је извршено одмашћивање око некадашњих отвора говеђом жучи, наноси се DAS паста за моделовање , како би се уравнао оригинал са пломбом.

Након сушења пасте вршено је чишћење иконе и то прво леве, а потом десне половине. Као најпогодније средство показала се сапунска пена. На местима где је вршено одмашћивање остале су флеке, на које је било потребно деловати алкохолом, док је улогу неутрализатора имао терпентин.

Сл. 6 – реконструкција подлоге (*Икона Св. Антоније*), детаљ, дигитални снимак

После чишћења рађен је ретуш. Најпре је требало пронаћи одговарајући плави тон за позадину, јер су лазурно подсликане најпре пломбе, па остатак позадине, на местима где је недостајао бојени слој. Требало је ретуширати и доње зоне на икони. На њима су прво подсликане две пломбе окером са примесама мрких боја, лазурно, а када се подслик осушио, истим колоритом урађен је потпуни ретуш. Пошто ретуш има тенденцију тамњења, преко њега је нанет полисаж.

Полеђина је ошмирглана на местима где су пломбе, као и на местима која су запрљана накапинама лака. На крају је сликан ретуш на полеђини (сл. 7).

Сл. 7 – финална верзија конзервације (*Икона Св. Антоније*), крупан план, дигитални снимак

Конзервација слике *Мотив из Шумадије*

Опис стања пре радова

Пејзаж – мотив из Шумадије, рађен је техником уље на платну у пастузозним слојевима, што задаје додатне проблеме, јер су подлога и бојени слој на више места испуцали. Оваква оштећења су приметна на ободу, у свим

угловима, на местима где се некада налазио украсни рам. Уочљиво је веће оштећење подлоге и бојеног слоја, дужине 4 cm, на левој страни, на око 10 cm од ивице ауторског платна. Из оштећења надоле се пружа дуга пукотина, иако их има по површини целе слике, само су мање приметне. У доњем десном углу смештен је ауторски потпис: „Ж. Nаст 1960." Преко слова „Ж" постоји мрежа кракелура, а на додир се може закључити да је на тим партијама бојени слој нестабилан. Нестабилност бојеног слоја уочљива је испод дужих пукотина на централном делу слике, тачније на месту где су приказани облаци. Заштитни слој се временом запрљао, и потамнео је, па је чишћење било неопходно.

На полеђини се налази слепи рам, који од старости губи функцију. На њему се у горњем десном углу налази сигнатура „529". На десној половини полеђине, ка средини смештен је назив дела: „Мотив из Шумадије", 1960, Ж. Nастасијевић (сл. 8).

Димензије слике су: 46 x 61cm

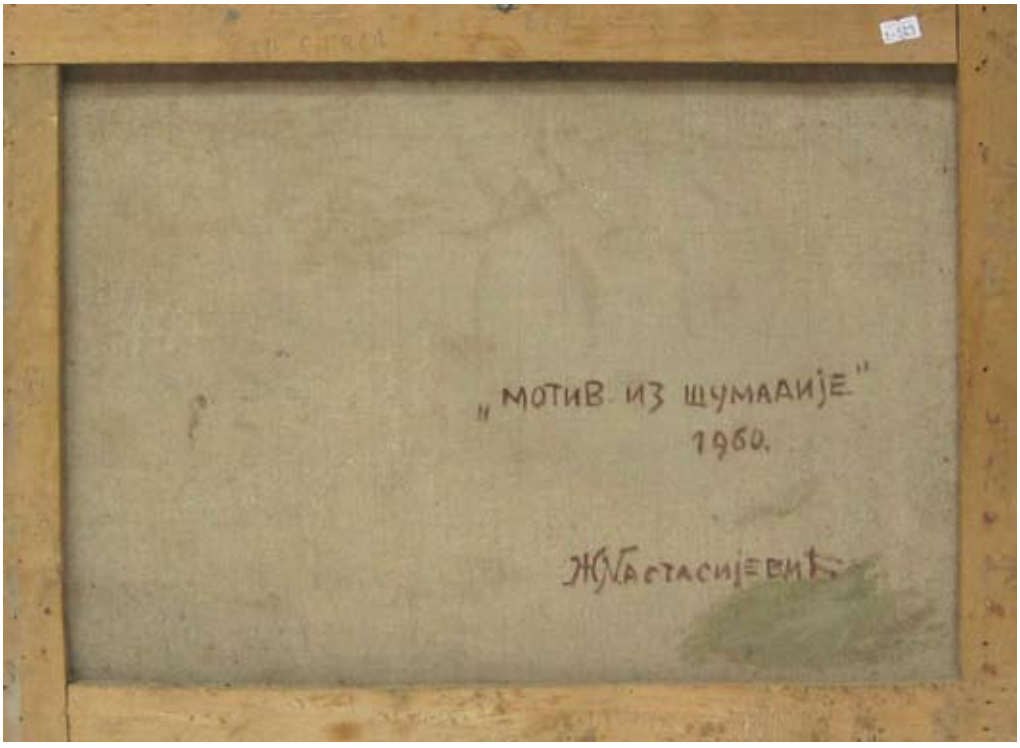

Сл. 8 – изглед полеђине пре конзерваторског третмана (*Мотив из Шумадије*), крупан план, дигитални снимак

Конзерваторска испитивања

Осим испитивања под обичним и бочним светлом, вршено је и испитивање помоћу UV лампе, како би се утврдило евентуално постојање старих ретуша и подробније испитала технологија материјала и олакшао тако процес конзервације.

На неколико места направљене су пробе (сонде) чишћења да би се утврдило које хемијско средство је најпогодније за отклањање наслага прљавштине са потамнелог заштитног слоја:

1. дестилована вода – нема реакцију на третирану површину
2. терпентин – слаба реакција
3. сапунска пена – солидна реакција
4. vulpex – брише бојени слој
5. vulpex 40% - одлична реакција
6. диметил формамид – одлична реакција

Испитивања су показала да је 40% раствор vulpex-а у води најбоље могуће средство и препоручује се за даљи процес чишћења.[7]

Опис конзерваторских и рестаураторских радова

Први корак у конзервацији слика на платненом носиоцу је разрамљивање. Помоћу шрафцигера и клешта вађени су ситни ексерчићи, којима је платно било причвршћено за рам, после чега је уследило чишћење прашине наталожене између слепог рама и платна.[8] Након овога, слика је постављена на хладан вакуум сто, а непосредно пре тога убризган је 7% раствор туткала, па је сто активиран (сл. 9). Након третмана у хладном вакуум столу, оштећења и бојени слој око тих оштећења одмашћени су говеђом жучи, а потом је DAS паста наношена сликарском шпахтлом на оштећење.[9]

Преко свега су пре активирања вакуум стола стављене врећице са песком, постављене тако да фиксирају површину лица слике.

Следећи корак био је чишћење слике, које је рађено парцијално. Средство којим је третирана површина лица слике је разблажени vulpex, док је приликом неутрализације коришћен терпентин (сл. 10). Пошто је слика

[7] С обзиром да је препаратура са туткалним везивом и кредом традиционална подлога, а слика припада добу модерне уметности, за чију подлогу су вероватно коришћена синтетичка везива, препоручљиво је санирање оштећења DAS пастом.

[8] Чишћење је вршено механичким путем, четком од свињске длаке и усисивачем.

[9] Док је још свеж слој DAS пасте опонашана је текстура оригиналног бојеног слоја.

Сл. 9 – инјектирање оштећења туткалним везивом (*Мотив из Шумадије*), детаљ, дигитални снимак

Сл. 10 – чишћење (*Мотив из Шумадије*), детаљ, дигитални снимак

пастуозна, лаганим потезима, без притиска, натопљеним туфером, деловано је на слику. Након чишћења слика је нашпанована на нови слепи рам, после чега се могло приступити поступку реконструкције бојеног слоја. Као растварач – везиво, коришћени су терпентин и ретуш лак, којим је слика претходно изолована. Основа реконструкције бојеног слоја изведена је акварел бојама, а завршна фаза испошћеним уљаним бојама са медијумом од лака и white spirit-a.[10]

Конзервација слике *Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*

Опис стања пре радова

Слика има историјску тематику, насликана је техником уље на платну, са пастуозним наносима. Украсни рам је у веома добром стању, али је климав, па га је потребно учврстити и освежити му боју (сл.11). Димензије слике су 81,5 x 100 cm. На лицу слике постоји низ пукотина, на бојеном слоју. Видљива су и потклобучења. Бојени слој на целој површини је нестабилан, па се мора пажљиво манипулисати сликом, како се боја не би крунила и опадала. На левој половини видљива су оштећења подлоге и бојеног слоја, у средишњем делу, код главе витеза. На самим оштећењима приметни су трагови ранијих лепљења неадекватним лепком, лаички и нестручно, што би могло задати велике проблеме у омекшавању боје. Уочљивија оштећења и пукотине приметна су у горњим зонама слике, док су бојени слој и подлога у доњој половини стабилни.

На полеђини, на украсном раму, у горњем левом углу смештена је налепница са сигнатуром: „421". Будући да је слика већих димензија, на слепом раму, преко средине постоји попречна летвица. Полеђина платна је у солидном стању. Постоје трагови лепка који је пенетрирао, и згусnуо се приликом сушења, па се може закључити да је на синтетичкој бази. У доњем левом углу смештен је ауторски потпис са називом дела: Ж. Nастасијевић 1954, *Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*.

[10] „Нови подаци, испитивања, конзервација и рестаурација слике Катарине Ивановић", *Зборник Народног музеја,* XIX-2, Београд, 353.

Сл. 11 – затечено стање (*Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*), крупан план, дигитални снимак

Конзерваторска испитивања

Први корак у испитивањима је испитивање оштећења под обичним и бочним светлом. Следећи корак је скидање калк цртежа на melinex фолији, уцртавањем контуре црним фломастером, а оштећења плавим фломастером. Рађене су пробе отклањања нечистоћа на неколико места, да би се утврдило како на „најбезболнији" начин отклонити наслаге прљавштине и патине на потамнелом заштитном слоју. Vulpex 40% раствор са водом се показао као најбоље решење за чишћење, па се наставак процеса препоручује са овим хемијским средством. Чишћење је потребно извести натопљеним туфером, кружним покретима без притиска, како бојени слој и подлога, који су нестабилни, не би опадали. За омекшавање оштећења, раније

третираних синтетичким лепком препоручује се третман инјектирања acronalom, а потом деловање конзерваторском пеглицом. За пломбирање – гитовање, препоручује се DAS паста или у недостатку acrylic putty гит.

Опис конзерваторских и рестаураторских радова

Слика је разрамљена из украсног и слепог рама и урађена је фотодокументација затеченог стања лица и полеђине. Након ове фазе, у оштећења и пукотине инјектиран је 7% раствор туткала, а потом се конзерваторском пеглицом, преко melinex фолије деловало на места на која је туткало претходно нането, под температуром од 42˚C (сл. 12). Следећи корак је одлагање платна у хладни вакуум сто, како би се исправиле све неравнине које је слика, нагрижена зубом времена, задобила.

Сл. 12 – третман конзерваторском пеглицом (*Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*), детаљ, дигитални снимак

Следећа фаза било је отклањање талога нечистоћа. Слика је чишћена по партијама, према колориту, јер су партије одређених боја осетљивије на предвиђени растварач. Очишћена је доња површина слике; на горњој

је најпре одрађен третман са aronal-ом, инјектираним у нестабилне бојене слојеве, нарочито места на којима је вршено лепљење синтетичким лепком. После инјектирања, уследио је третман конзерваторском пеглицом, јер ће се тако бојени слој спустити и омекшати. Затим је очишћена и горња половина слике, са обазривошћу према инјектираним деловима.

Пломбирање или реконструкција подлоге је рађено acrylic patty гитом, водећи рачуна да се опонаша оригинални слој подлоге и боје.

Процес ретуширања је започет подсликавањем пломби акварел техником, лазурно и тако направљена одговарајућа подлога за наношење боје коју је требало ускладити са оригиналом (сл. 13).[11]

Сл. 13 – реконструкција бојеног слоја – ретуш (*Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*), детаљ, дигитални снимак

[11] Током ретуширања нанет је полисаж, јер је било неопходно ускладити колорит на оригиналу и ретушу.

Завршна фаза у рестаурацији слике *Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића* је наношење новог заштитног слоја – лака (сл. 14).

Сл. 14 – финална верзија конзервације (*Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурђа Бранковића*), крупан план, дигитални снимак

Конзервација слике *Хајдук Вељко се пробија кроз Турке*

Опис стања пре радова

Техника којом је слика насликана је уље на платну. Слика је адекватно чувана, па ће бити потребне незнатне интервенције. Платно је уоквирено украсним рамом који је стабилан, али треба освежити боју на њему (сл. 15). Платнени носилац се временом опустио, тако да су се појавили благи таласи, па је потребно поновно шпановање.[12] Нема видљивих оштећења

[12] Такође и при додиру могу се осетити вибрације платна, што указује да се оно опустило.

Сл. 15 – затечено стање (*Хајдук Вељко се пробија кроз Турке*), крупан план, дигитални снимак

на подлози и бојеном слоју. Заштитни слој је временом постао крт и почео да жути и кородира, јер су се наслаге прљавштине временом таложиле на њега и било је у непосредној близини влаге. У доњем левом углу налази се потпис аутора, одакле се види да је дело настало 1954. године.[13] На полеђини се налази слепи рам и на њему су видљиви трагови труљења. По његовој средини се налази попречна летвица јер она обезбеђује стабилност слици већих димензија. На левој доњој половини полеђине стоји се назив дела са ауторским потписом: „Ж. Nастасијевић: Хајдук Вељко се сам пробија кроз Турке код бање 1809.год." У доњем десном углу рама налази се налепница са сигнатуром: 663. Димензије слике су 81 x 116, 5 cm.

[13] Будући да се Живорад Настасијевић стварајући, бавио проучавањем историјско-религиозне тематике, дело *Хајдук Вељко се пробија кроз Турке* припада тој фази његовог стваралаштва.

Конзерваторска испитивања

Испитивања оштећења су започета најпре голим оком конзерватора под обичним и бочним светлом. Израђен је и калк цртеж, како би се установило да ли на делу постоје пукотине. Следећа фаза испитивања су пробе (сонде) чишћења помоћу неколико хемијских средстава, којима би слика била очишћена тако да се не оштети бојени слој, а ипак отклоне наслаге нечистоћа. Пошто се дало претпоставити да ће vulpex у 40% раствору са дестилованом водом дати одговарајуће резултате, што се након проба чишћења показало тачним, он је употребљен приликом отклањања нечистоћа са слике као растварач, док је као неутрализатор коришћен White spirit, јер је блажи од терпентина, који обично има улогу неутрализатора. Разлог за то је што слика није пастуозна, већ је сликана наношењем лазурних слојева један на други, па постоји опасност од појаве истрвености бојеног слоја, уколико се при неутрализацији користи терпентин.

Сл. 16 – механичко чишћење полеђине (*Хајдук Вељко се пробија кроз Турке*), детаљ, дигитални снимак

Опис конзерваторских и рестаураторских радова

Слика је рашпанована, а потом су четком од свињске длаке и усисивачем механички очишћени талози прашине која се завукла између старог слепог рама и платна (сл. 16). Након овог процеса слика је постављена у хладни вакуум сто. Сто је био у употреби више часова. Прљавштина и крти заштитни слој скидани су разблаженим vulpexom. Неутрализатор је био

Сл. 17 – изглед слике пре и после чишћења (*Хајдук Вељко се пробија кроз Турке*), крупан план, дигитални снимак

White spirit. Очишћена је прво лева половина слике, јер се тако јасно могла видети разлика између затеченог стања и стања након третмана (сл. 17). У горњем левом углу постојало је мало оштећење бојеног слоја на партији на којој је сликан приказ неба, па је то оштећење захтевало ретуш. Након те рестаураторске фазе слика је била спремна за шпановање на нови слепи рам. У међувремену је освежена боја на украсном раму, а затим је слика урамљена. Завршна фаза је наношење новог заштитног слоја (сл.18).

Сл. 18 – финална верзија конзервације (*Хајдук Вељко се пробија кроз Турке*), крупан план, дигитални снимак

На пет примера приказан је савремен начин како извршити консолидацију и реконструкцију слика на платненом носиоцу и заштитити их од даљег пропадања. Природно старење и пропадање слика је дуготрајан процес и не може се зауставити.[14]

Велики проблем у рестаурацији и конзервацији представљају лоше изведени радови и грешке у сликарској технологији, али се може утицати на услове чувања и водити рачуна да не дође до грешака у манипулисању третираног платна. Уколико пред собом имамо проблематичну слику на којој су погрешно изведени конзерваторски и рестаураторски радови, морамо имати у виду да се они најпре морају исправити или отклонити. Намерна оштећења или оштећења приликом транспорта, такође могу створити додатне веће проблеме за које се од конзерватора очекује да мора наћи најбоље могуће решење како би отклонио оштећења и довео слику у првобитан изглед.

[14] Ј. Пантић, *н. д.*

Приказани су примери где постоје оштећења на само једном од пет структуралних слојева, који са собом могу повући и остале слојеве и тако оштетити целокупну структуру слике.

Традиционалне методе санирања оштећења на сликама подразумевале су употребу природних материјала, али и поступке који се у новије време сматрају сувишним. Неке методе су се одржале и у савременој рестаурацији и конзервацији, али су узнапредовале појавом различитих алата и синтетичких материјала.

Савремене методе консолидације и реконструкције показале су се као сигурнија и једноставнија решења. Велико откриће представља појава вакуум апарата, чијом применом су поједностављени процеси рентоалаже, картонаже, ламинације и др. Савремени начини консолидације и реконструкције одликују се брзином и прецизношћу у обављању поступака. Стога се конзерватори данашњице радије одлучују на овакве методе у свом раду. Једину стрепњу задају неиспитани синтетички материјали, недавно уведени у употребу, али, ако се обрати пажња на остале предности савремених метода, ова стрепња остаје занемарљива.

Ivana Jovičić

The Conservation and Restoration of Five Paintings by Živorad Nastasijević

Summary

The modern way of how to consolidate and reconstruct paintings on canvas and how to protect them from further detoriation is examplified here through five instances. Natural aging and detoriation of paintings are long-term processes which cannot be stopped. Poorly executed work and mistakes in painting technology are a big problem in restoration and conservation; however, we can govern the preservation and we should be aware of the fact not to make mistakes in manipulating the treated fabric. If we are faced with a problematic painting, with some conservation and restoration works wrongly executed, we have to know that the first step is to correct or remove them. Intentional damages or damages made during transport may also create greater problems and it is

expected that the conservator must find the best solution to remove the damage and return the paiting into the original one.

Examples of the defects in not only one out of five structural layers, that can leave the impact on the other layers and, by doing so, destroy the whole structure of the painting, are also provided. It was considered normal for the traditional methods of fixing damages on paintings to use natural materials and also steps that are considered unnecessary in modern times. Some methods still exist in modern restoration and conservation, but they have advanced because of the emergence of different tools and synthetical materials.

Modern methods of consolidation and reconstruction have proved to be safer and simpler solutions. What is considered a great discovery is the emergence of a vacuum devices which simplified the processes of rentoilage, paper works, and lamination.

Modern methods of consolidation and reconstruction are characterized by high speed and accuracy in performing the procedure. Therefore, the conservators today rather choose to use these methods in their works. Untested synthetic materials recently introduced create the only problem, but if we focus on other advantages of modern methods this problem becomes negligible.

УДК: 069.12(497.11)

Ирена Ђорђевић
Музеј рудничко-тековског краја, Горњи Милановац

Рад музејских педагога, најмлађи посетиоци музеја, музејске радионице и још по нешто...

Апстракт: Рад говори о музејској педагогији, раду кустоса педагога са младима и најмлађим посетиоцима музеја, начинима на које деца упознају и доживљавају баштину, музејским креативним радионицама, а даје и пример једне од радионица које су одржане у Музеју рудничко-таковског краја под називом: „Чују се бубњеви из џунгле"

Кључне речи: музејска педагогија, баштина, музејска радионица

Музејска педагогија[1]

Данас је учење у музеју постало важно за опстанак музеја. Задатак музејских педагога је упознати посетиоце музеја, нарочито млађе са свиме што музеји нуде и то с новим приступом. Кроз различите радионице прилагођене различитим узрастима деца и одрасли могу се на врло једноставан и сликовит начин упознати са појединим музејским предметима који су од велике важности за нашу културну и историјску баштину.

Важно је децу, али и одрасле упознати са музејским светом, вредностима, простором и послом. За музејску педагогију се може радије рећи музејска едукација, јер се не бави само школском децом. Музејски педагог мора имати стручно знање, способност комуникације, способност у ликовном изражавању, знање методике, дидактике и педагогије.

[1] За рад је коришћена следећа литература: В. Станисављевић, Д. Сании, „Музејска креативна радионица Новосадски храмови", *Рад Музеја Војводине*, 51, Нови Сад, 2009; К. Жилбер, *Музеј и публика*, Београд, 2005; Ј. Лулић-Шторић, „Музејска радионица: непосредан сусрет с културном баштином", *Зборник радова* IV, Загреб, 2007.

Данас можемо рећи да су музејски педагози мост између музеја и посетилаца. Битно је да најмлађи посетиоци схвате изложбу, а не само да је виде. Музејски педагози раде на културном образовању младих и деце. Због тога је важно наше најмлађе чланове друштва већ од најраније доби почети упознавати с културном и историјском баштином, кроз разне радионице које музеји нуде, уз адекватан план и програм музејских педагога, те их навикавати да посећују установе културе као што су музеји. Музејски педагог као посредник у упознавању и оживљавању баштине има значајан задатак у осмишљавању музеја као животног и едукацијског простора. Деци се пружају могућности самосталног конструисања знања у непосредној интеракцији с изложеним предметима. Музејски педагог има врло захтевну улогу планера, организатора, посматрача, мотиватора и суиграча детета. Он доноси одлуку када се треба повући, када стајати по страни, када само посматрати и слушати децу, када водити активности и интервенисати.

Упознавање баштине

Упознавање и оживљавање културне и историјске баштине спроводи се кроз осмишљен и креативан методолошки приступ. При томе се ваља придржавати темељних начела у упознавању и оживљавању вредности баштине: активно учествовање деце, непосредан додир са садржајима баштине, начело доживљаја, остваривање позитивне комуникације са свим учесницима васпитно-образовног процеса, уважавање начела интердисциплинарности, те реализација партнерства између деце, учитеља, родитеља, музејских педагога и осталих стручњака. С обзиром да искуствено учење подразумева активно истраживање, предмет истраживања се може расветљавати помоћу различитих облика рада: учествовањем у расправи, извођењем сценских игара, симулирањем стварне ситуације те применом наученог у стварној ситуацији. Деца у различитим комуникацијским процесима (дискусија, преговарање, упоређивање, договарање, активно слушање других) развијају социјалне вештине, позитивну самоперцепцију и комуникацију с другима, користе усвојена знања и вештине.

Знања из различитих области повезана заједничком темом, деца могу квалитетније применити и практично употребити у смисленом контексту. Музеји су део социјалне средине, животни су и едукацијски простори отворени корисницима различите доби. Интеракцијом школе и музеја и

стимулативном социјалном климом ослобађа се интелектуални потенцијал деце и помаже у дечјем развоју.

Музејска радионица

Музејска креативна радионица „Чују се бубњеви из џунгле" настала је као резултат сарадње Музеја рудничко-таковског краја и предшколске установе „Сунце" из Горњег Милановца.

У радионици је учествовало 260 малишана. Деца су у музеј долазила организовано са својим васпитачима. Том приликом предшколци су се упознали са појмовима: музеј, кустос, експонат, са топлим и хладним бојама, кратком историјом маски и накита, као и са основним подацима о др Кости Динићу, чија нас је изложба, предмети, као и његов боравак у Африци, инспирисали на креативно стваралачки рад.

Деца су радила у групама, а свака група је имала различит задатак. Једни су правили маске за лице и оне које прекривају само очи, други су правили стреле, лукове и секире, трећи су бојили и колаж папиром лепили разне „афричке животиње", четврти су правили накит од разнобојних перли, сламчица, макарона које су бојили, дугмади. У раду су малишани користили различите технике: бојице, воштане бојице, фломастере, водене боје, колаж папир...

Радионица је трајала 6 радних дана, од 17. до 25 септембра. Током рада, своју креативност су исказали предшколски малишани, а њихови васпитачи су били врло предусретљиви и спремни на сарадњу, тако да смо се сви лепо дружили, учили и забављали се. Корелација се огледала у томе што су деца радећи слушала дечје песме, а по завршетку активности играла индијански плес и певала песмице: „Слон лепотан дондован", „Ишли смо у Африку", „Мали слонови" уз клавирску пратњу њихове главне васпитачице. Тих дана Галерија музеја у Синђелићевој улици никада није изгледала веселија и лепша, јер су простор испуњавале дечја песма, игра и смех.

По завршетку музејске радионице, отворена је изложба дечјих радова, 4. октобра 2012. Предшколци су својом кореографијом на Бајагину песму „Мали слонови" отворили своју изложбу, а затим су следиле поздравне речи директора и организатора радионице, моје маленкости, као и пар реченица о значају оваквих дешавања у музеју. Деца су затим рецитовала стихове посвећене Африци, слоновима, мајмунима, жирафама...

На отварање изложбе, предшколци су дошли организовано, цела послеподневна група деце, а малишани који иду пре подне у предшколско

долазили су у пратњи родитеља. Деца су се у музеју, појавила нашминкана, маскирана, у шареним костимима дошла су са васпитачицама, васпитачима и родитељима, а два мала афричка бубња су најавила њихов долазак. Док су ишли градом певали су, лупали у бубањ и изводили „индијански поздрав" са руком на устима атрикулишући гласове.

Галерија музеја је тог дана била мала да би примила све оне који су дошли да подрже своју децу и да виде радове својих малишана. Био је то један весео и леп догађај, који су нам приредили малишани. Трудићемо се да оваквих дешавања у будућности буде што више.

Irena Djordjević

Work of Museum Educators, the Youngest Museum Visitors, Museum Workshops' and More…

Summary

Educational goals and fundamental values when working with children are exploring, nurturing and reviving of cultural heritage and the environment in which children live. Regular education and upbringing of children even before the school age insist on encouraging of the development of sensitivity for the exploring heritage, traditions and customs. Museum workshop brings together people of the same interests, often of different age, status and gender. Organizing in smaller groups is the best way of transmitting values because the interaction within the group is best achieved when spontaneous relations are made. The most important influence on a person is made when there is interaction achieved through relationships characterized by directness, understanding, sympathy and cooperation. Museum workshop provides such communication. The best way to comprehend the heritage is to enter direct engagement, acquirement of singular skills and the adoption of proper knowledge.

УДК: 821.163.41.09-2 Бан М.(049.32)

Др Недељко Д. Трнавац
Филозофски факултет, Београд

Матија Бан, Таковски устанак, Ускрс српске државе, драме

Краљевско српска државна штампарија, Београд, 1889. (244)

Заборављене драме поново међу нама

Ретки су књижевни и позоришни делатници којима је познато да је чувени писац Матија Бан написао драму *Таковски устанак*, још 1865. године. Кнез Михаило је, организујући на Топчидеру велику народну и државну прославу 50-годишњице Другог српског устанка, посредством министра Косте Цукића, позвао Матију Бана да напише „што живље и верније" позоришни приказ тих догађаја. Мада је временски рок био веома кратак, познати књижевник се прихватио тог посла, ослобођен је свих службених обавеза, повукао се на своје имање у околини Београда (које се и данас по њему зове Баново брдо) и написао основни текст за непуне две недеље. Основу су чинили записи Вука Караџића, Алексе Симића и других хроничара и непосредних учесника из устаничких дана. Због природе и патриотског набоја текста, и да се не замере Турцима, представа је одложена после свечарских догађаја.

Настанак, структура и позоришно приказивање драма, 1865. године.

Истог лета, писац је текст драме из прозе претворио у стиховану драму, проширио и објединио оба дела под насловом *Српске Цвијети*. Кнез је био задовољан, похвалио је драму и богато наградио аутора. За приказивање у позоришту у Београду, драма је подељена у два дела: *Таковски устанак* и *Ускрс српске државе*. Две главне личности су кнез Милош, који се истицао својим јунаштвом и „достојна му" „српска хероина" кнегиња Љубица. Уз њих

су „славни Рајић", „вјерни Димитрије", „мудри Дукић и Катић", „племенити Луњевица", „јуначки Добрача", игуман Мелентије, неустрашиви Лазар Мутап, а „у полусјени стоје Вучић и Благоје", као и Гарашанин. Карактери турски, такође су „нијансирани": Серчесма ага, побратим Ашин бег, свирепи везир Сулејман, Ћор-Зуко и други. Сам писац каже да је настојао „да се што више приближи простом народном говору, који ипак има своју особиту поезију". Не треба заборавити да је писац рођени Дубровчанин и светски путник, који је у Србију дошао у пуној снази и зрелости.

Штампање „БИОЛОГИЈЕ" (Биологије): Таковски устанак, драма и Ускрс Српске Државе, драма, 1889. године

За рудничко-таковски крај, па и за читаву Србију, ово дело је изузетно откриће, јер до сада није регистровано у нашем Музеју рудничко-таковског краја или Библиотеци „Браћа Настасијевић". Нисмо га нашли, чак, ни на Филозофском факултету у Београду, који је наследник Лицеја, на Филолошком факултету смо нашли само „картончић", тј. траг да штампана књига постоји, али не постоји ниједан примерак. Вероватно је „нестао" после 1903. и династичких борби и уништавања заоставштине која похвално говори о Обреновићима. После дужег трагања текст смо пронашли у збиркама Српске академије наука, тако да он више није непознат и свима је доступан.

Обе драме су штампане у *Дијелима Матије Бана*, која је штампала Краљевско српска државна штампарија у Београду, у осам књига, 1889. године, а под насловом Пјесништво. Књига IV носи занимљив и данас необичан поднаслов *БИОЛОГИЈА: 7. Таковски устанак, драма. 8. Ускрс Српске Државе; драма*. Термин „Биологија" се данас не користи, а односи се на „двокњижје", јер су у једној књизи, два дела. Уствари, на самом почетку књиге срећемо назив „Биологија", а на страни 1. и страни 129. назив „Билогија" (слично је „Српска трилогија"). И на почетку првог и другог дела стоји назнака да се ради о драми „у пет чинова", а као година је наведена 1865. тј. она када су драме написане. Цена књиге је била 2 динара у Србији, а изван Србије 1 форинта.

Писац драма

Матија Бан (1818–1903) – професор француског језика на Лицеју у Београду, књижевник и дипломата. У Дубровнику завршио филозофске и педагошке науке. У Београд долази 1844. и постаје васпитач кћери Александра Карађорђевића. Скерлић сматра да је његов најплоднији рад на драми (написао је 13 драма и трагедија). Заслужан је и за појаву часописа *Воспитатељ женски*. Занимљиво је, како је познати и веома плодни писац,

рођени Дубровчанин, успео да обе прозне драме транспонује у стиховане драме, а да притом, задржи смисао српског народног говора, народног понашања и мудровања.

Повод и амбијент у којем је настало дело

Повод је обележавање педесете годишњице од Другог српског устанка и жеља да се држава и обреновићевска власт одуже свима онима који су учествовали у подизању устанка и били уз Милоша Обреновића, као и да се остави снажна и дуготрајна порука за будућност и младе генерације. Како стоји у предговору „Лијепа топчидерска долина вријела је још у априлу мјесецу људима разних заната, војницима, инжењерима и умјетницима. Дизали су се пространи хладњаци, и под њима столови за ручање, тријумфални високи сводови, трибуна с које је кнез имао раздавати старим борцима таковски крст, онда установљени, пирамиде од оружја и т.д. а све се украшавало зеленим грањем, лавровим вијенцима, тробојним тракама, безбројним великим и малим заставама, српским грбовима, и сликама, у којима је живописац Стеван Тодоровић представио главне тренутке борбе за ослобођење, и дотичне јунаке. Топчидер је изгледао као лијепа, ванредно накићена невјеста".

У оваквој околности и очекивано је да драма Матије Бана има глорификаторски манир и тон, а да у првом плану буде величање улоге кнеза Милоша, књегиње Љубице и оних јунака који су 1815. године подржали Милошево велико и државотворно дело.

Места радње и главни догађаји

Пет је основних локација: Горња Црнућа, кућа кнеза Милоша и ближа околина; Таково, црква брвнара и простор народног сабора за Цвети; догађаји на Љубићу, Западној Морави и главне борбе са Турцима; везиров конак у Београду; и везирова дворница у Бијељини.

Лица

Сам Матија Бан наглашава: „Требало је изнијети ондашње народне врлине, али покрај те свјетлости метнути и сјенке неких народних недостатака, који се онда појавише, како би се истинита социјална слика онога времена предочила. Највише ми је стало до тога, да из оне групе више мање племенитих јунака и неколицине неваљалаца високо искоче двије главне личности: кнез Милош и књегиња Љубица. Први не само са својим јунаштвом, него и са надмашним умом, а друга са својим управо спартанским ироизмом. У Милоша има гњевних заноса...он дубоко прониче у свој народ и у Турке... рачуна са будућим опасностима... вођен вишом патриотском мишљу... Милош је смјеса свих својстава што их обично имају

велики људи, који велика дела починише... Уз њега стоји Љубица, достојна му у свему друга. Она пламти жељом да се народ ослободи, и славољубљем да га ослободи њен муж". Издвојићемо неколико најзначајнијих ликова (према редоследу појављивања): кнез Милош, књегиња Љубица, Јеврем и Јован Обреновић, Димитрије (Милошев тајник, секретар, писар), његови момци Штитарац и Вуле, архимандрит Мелентије, Атанасије Дукић, Милутин Гарашанин, Симо Паштрмац, Јован Добрача, Танаско Рајић, Лазар Мутап, кнез Никола Катић, Никола Луњевица, Тома Вучић, Благоје из Књића, чича Огњан. Турски ликови: Сулејман, београдски везир, Ћаја паша, Серчесма Али ага, Ашим бег, Ћор Зуко, Рушид везир, Али паша, Лафит.

Актуелизација драма

До прославе два века од Другог српског устанка у Такову остало је још само годину дана и неколико месеци, па би ваљало размислити и о актуелизацији овог значајног књижевног рада. То може да буде остварено у више варијанти: фототипско, односно репринт издање; амбициознија припрема позоришног приказивања ових драма; пригодно (рециталско) извођење појединих делова из драма, а поводом свечаности и академија које ће бити организоване 2015. године. У скромнијем виду, на технички погодан начин или путем компјутерских мрежа, обавестити народне музеје, библиотеке и школе о постојању овог, за нашу историју и књижевност, значајног дела.[1]

[1] Историчар уметности Мирослав Тимотијевић је у књизи *Таковски устанак – српске Цвети*, Београд, 2012 оценио да се ради о јубиларном и пригодном тексту, којим се жели величати Милош Обреновић и династија, али и преоштро оценио да је Матија Бан књижевник малих уметничких доприноса.

УДК: 821.163.41.09-4 Петровић У.(049.32)

Др Недељко Д. Трнавац
Филозофски факултет, Београд

Урош Петровић, *Одабрани списи*

(*Иполит Тен: историчар књижевности 17. века; О научном духу у проучавању књижевности; За сваки дан; Одабране мисли и рефлексије*), приредио Александар Марушић, Библиотека „Браћа Настасијевић", Г. Милановац, 2012.

Рудничко-таковски крај би могао исписати дугу листу професора Велике школе и Београдског универзитета, који су на његовом простору рођени или су у некој битној вези са њим. Миљко Радоњић, професор Велике школе из 1808. године и попечитељ иностраних дела у Правитељствујушчем совјету, рођен је у Горњим Бранетићима. Други професор Велике школе, Лазар Воиновић, био је годинама писар код војводе Милана Обреновића у Брусници, пре него што ће прећи на Велику школу у Београд. Јован Жујовић, ректор Велике школе, министар спољних послова и министар просвете, рођен је у Брусници. Миодраг Ибровац, један од најзначајнијих професора Универзитета у Београду (француски језик и књижевност), рођен је у Г. Милановцу, где му је отац Милун Ибровац био професор гимназије. Адамовић Луjо, такође професор универзитета и управник Ботаничког врта у Београду, радио је као гимназијски професор у Г. Милановцу. Унуци Николе Милићевића Луњевице, били су професори универзитета: Петар Павловић, природњак-зоолог и академик и Милан Павловић, „бечки школарац". Алекса Вукомановић, јавности више познат као супруг Мине Карацић, потомак је Вукомановића из Срезојеваца. Сахрањен је на Савинцу, а такође је био истакнути професор Велике школе. Међу онима, које нисмо поменули и који су неоправдано „на рубу заборава", јесте и Урош Петровић, професор Универзитета у Београду (за француски језик и књижевност), који је рођен у Горњем Милановцу 5. септембра 1880. године и у њему провео своје детињство.

Из „заборава" је, на велика врата нашег сећања, претходне године враћен, управо, Урош Петровић, књигом коју представљамо. Познати сликар и књижевни критичар Миодраг Протић је својевремено предлагао Српској књижевној задрузи да објави „књигу изабраних огледа Уроша Петровића", пишући о њему као о „писцу несумњивог значаја и да је неоправдано заборављен". Нажалост, тај племенити покушај није био успешан, али су зато после 126 година од рођења, у тој мисији успели приређивач Александар Марушић и Слободанка Пековић, наследница породице Петровић, као и Библиотека „Браћа Настасијевић" која је издавач.

Овај други покушај је добро осмишљен и целовито реализован: у једној књизи срећемо, три тематске групе радова Уроша Петровића (*Радови из књижевне историје и теорије, За сваки дан* и *Одабране мисли и рефлексије*); два изузетно занимљива текста о Урошу Петровићу (Александар Марушић: *Животна прича* и *Књижевна делатност* и Слободанка Пековић: *Урош Петровић критичар и моралист*) и две библиографије (радови Уроша Петровића, од 1898. до 1914; радови о Урошу Петровићу, од 1901. до 2012. године које је приредио А. Марушић). Документарност и занимљивост књиге је обогаћена са осам фотографија и факсимила из породичне заоставштине. Да комплетан пројекат реафирмације лика и дела Уроша Петровића успе, допринели су и Дејан Ацовић (преводилац докторске дисертације са француског језика), Ивана Ристић (транскрипција до сада необјављених *Рефлексија*), Гордана Милетић (стандардизација библиографија) и Мирјана Мокровчак Глишовић, тадашња директорка Библиотеке „Браћа Настасијевића", као издавач.

Чиме је то Урош Петровић повезан са рудничко-таковским крајем?

Отац његов, Аврам Петровић, доселио се, као судски писар, у Г. Милановац 1879. године, где је његово присуство запажено и тиме што је уређивао лист *Рудничанин*. Оженио се из богате породице трговца Јована Србовића, а Урош је био најстарији од четворо деце. Три године млађи брат Светислав Петровић, такође је био знаменита личност српске културе с почетка 20. века: књижевни и позоришни критичар, главни уредник *Српског књижевног гласника* и *Просветног гласника*, уредник у Српској књижевној задрузи, председник српског ПЕН-а и преводилац.

Отац Аврам, такође је оставио значајан писани траг о себи и свом времену. Наиме, његове *Успомене* (1871-1903), приредила је Латинка Перовић, а „Дечје новине" су објавиле 1988. године.

Који су то главни интелектуални доприноси Уроша Петровића?

Још у школи је награђиван „за своје ђачке врлине", а као ученик Прве мушке гимназије у Београду, члан је познате ђачке дружине „Нада"; школ-

ске 1896-97. преводи (*Словенски свет*, Емила Омана), а већ наредне године објављује књижевне критичке огледе. На београдској Великој школи завршава студије француског језика и књижевности, 1902. године. Убрзо је постао близак са Богданом Поповићем, Слободаном Јовановићем, Миланом Гролом и Јованом Скерлићем, све утицајним личностима београдског интелектуалног круга.

Као државни питомац, уписује докторске студије на Сорбони (Париз), 1903. године. Средином 1907. брани и објављује докторску тезу *Иполит Тен – књижевни историчар 17. века*, на француском језику, а која је у овом издању доступна нашој културној јавности и на српском језику. У Француској је, убрзо, увршћена у *Библиографски подсетник* професора Лансона, као обавезан приручник. Већ јануара 1908. године постављен је за доцента француске књижевности на Београдском универзитету. Занимљиво је, да је пре постављења, једно време радио у Нишу и становао у истој кући са тамошњим суплентом Миодрагом Ибровцем. Њихово пријатељство ће бити трајно, пошто су обојица „француски ђаци" и Милановчани по рођењу.

Годину дана пре смрти у ратном вихору који је захватио Србију 1915. године, објавиће у Српском књижевном гласнику белешке *За сваки дан (О васпитању самога себе, О читању, О писцима и критичарима*), које ће у форми брошуре, са предговором Слободана Јовановића, објавити 1926. Књижарница С. Б. Цвијановића. Писац предговора и личност од највећег ауторитета и поштовања тих година истиче: „Крајем прошле године навршило се десет година од смрти Уроша Петровића – и ми његови пријатељи не можемо а да се са тугом не сетимо тог младог човека који је умро на самом почетку свог књижевног рада, пре него што је дао све што је могао".

За теоретичаре књижевности значајан је његов рад из 1907. године, *О научном духу у проучавању књижевности*. За историју етике и историју педагогије значајни су његови радови о моралном самоваспитању. *Одабране мисли и рефлексије*, о моралности и моралном понашању, сачуване су у „брошираној свешчици, тегетних корица" и у овом издању су први пут пред читаоцима.

Књига је одлично технички уређена и опремљена, мада има једну значајнуману: насловна корица књиге нема исти наслов који је дат на рикни и у CIP-каталогизацији: *Одабрани списи*. То свакако може изазвати забуне код читалаца и у библиотечком коришћењу.

Библиографија радова Уроша Петровића садржи 57 библиографских јединица, а Библиографија радова о Урошу Петровићу садржи 129 библиографских јединица, на коју се надовезује и ова, до сада, најзначајнија књи-

га Уроша Петровића о Урошу Петровићу, коју препоручујемо, како теоретичарима књижевности, тако и истраживачима завичајне историје рудничко-таковског краја.

Изложбена активност

Изложба „Друштво уметника *Зограф*”

У галеријском простору Музеја рудничко-таковског краја, 15. септембра 2011. године, отворена је изложба „Друштво уметника *Зограф”*. Овом поставком обележено је осамдесет година од прве изложбе уметничке групе – 1931. године, у Осијеку и Новом Саду. Стални или повремени чланови „Зографа” били су и наш завичајни аутор Живорад Настасијевић, затим Васа Поморишац, Здравко Секулић, Светолик Лукић, Јосип Цар, Радмила Милојковић, сликар и сценограф Станислав Беложански, вајар Илија Коларовић, архитекте Бранислав Којић и Богдан Несторовић. Њихово стваралаштво представља битан моменат у развоју српског модернизма током треће и четврте деценије XX века.

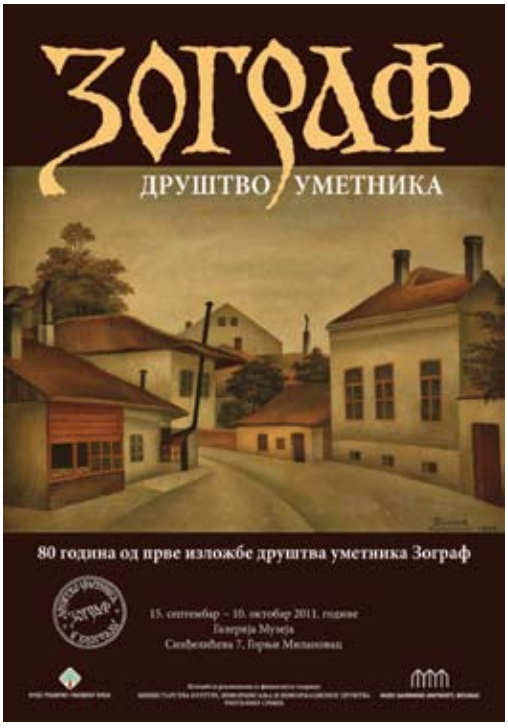

Музеј рудничко-таковског краја, реализовао је ову изложбу уз финансијску подршку Министарства културе а у сарадњи са Музејом савремене уметности из Београда, Народним музејом из Београда и Галеријом Матице српске из Новог Сада. Аутор изложбе је Жана Гвозденовић, музејски саветник МСУ, а коаутор Ана Боловић, кустос историчар уметности Музеја рудничко-таковског краја. Изложбу прати обиман каталог са репродукцијама и каталогом изложених дела и текстовима Жане Гвозденовић, Борисава Челиковића, Ане Боловић, Љубице Миљковић и Зорана М. Јовановића.

Изложба „Александар Први – краљ Југославије 1918–1934"

Музеј рудничко-таковског краја у сарадњи са Архивом Југославије, у Галерији Музеја отворио је 1. новембра 2011. године изложбу „Александар Први – краљ Југославије 1918-1934". Аутор поставке је историчар – архивиста Митар Тодоровић а изложбу је отворио директор Архива, Миладин Милошевић. О самој поставци говорили су аутор, директор Архива и Александар Марушић, кустос историчар Музеја рудничко-таковског краја. По-

сетиоци су могли да погледају преко 300 докумената који се чувају у Архиву и 40 садржајних паноа и да на тај начин ближе упознају јавни и приватни живот краља Александра Карађорђевића.

Изложба „Рудничко-таковски крај у уметности XIX века"

У галерији Музеја рудничко – таковског краја, 27. децембра 2011. године пред многобројном публиком отворена је изложба „Рудничко – таковски крај у уметности XIX века". Изложбу чији су аутори Ана Боловић, кустос историчар уметности и Борисав Челиковић, историчар, отворио је Радош Гачић. Читава уметничка баштина рудничко-таковског краја представљена је овом јединственом изложбом и обимним пратећим каталогом. На самом отварању Радош Гачић, историчар уметности, подсетио је на историјске оквире који су између осталог диктирали и развој уметности, истичући да ова изложба има не само локални већ и национални значај. Каталошка публикација садржи осим 87 репродукција приказаних на изложби и текстове који осликавају импресије Јоакима Вујића, Милана Ђ.

Милићевића, Јована Мишковића и Феликса Каница. Они су у својим радовима оставили значајне податке о уметничким делима овог краја. Изложба је део пројекта који је финансирало Министарство културе Републике Србије.

Изложба „Доба светлости – српска уметност XIII века"

Изложба „Доба светлости – српска уметност XIII века", отворена је у Галерији Музеја рудничко-таковског краја, 2. фебруара 2012. године. Аутори поставке су Сузана Новчић и Татјана Михаиловић из Народног музеја у Краљеву. Сложени аспекти средњовековне уметности и култура Рашке државе на њеним знаменитим почецима, у чијем средишту стоји Жича – прва архиепископија, крунидбено место и саборни храм Срба, тема су изложбе.

Носећи део поставке су репродукције фресака из Жиче, Студенице, Сопоћана, Пећке патријаршије, Ариља, Милешеве и других манастира, цртежи манастира Жиче, М. Валтровића и Д. Милутиновића, као и копије

средњовековних рукописа. Најексклузивнији део изложбе представљају фрагменти фреско сликарства, нађени приликом археолошких истраживања Цркве Светог Спаса. Засебно изложена била је једна од ретких копија чувеног златног прстена краља Стефана Првовенчаног а који се чува у ризници манастира Студенице. Део изложбе биле су и основне врсте природних минерала од којих су се добијали најквалитетнији сликарски пигменти. По речима ауторке изложбе, Татјане Михаиловић, док је на западу Европе владао мрачни средњи век а исток падао под власт Турака, у деценијама око средине XIII века, међу Србима су стварали најбољи сликари цивилизованог света. Изложба „Доба светлости", могла је да врати посетиоца на тренутак у друго време, у сигурно станиште духовне озарености Стефана Немање, његових синова и унука, стожерни стуб наше баштине и идентитета.

Изложба слика „Милена – између јаве и сна"

У Галерији Музеја, 1. марта 2012. године, отворена је изложба „Милена – између јаве и сна". Аутор изложбе је Јелица Милојковић, музејски саветник у Галерији „Милена Павловић Барили" из Пожаревца. Поставка је приказала један део Миленине широког спектра остварења и различите периоде рада и уметничког развитка: реалистички, надреалистички и рад

на модном дизајну. Сликарка Милена Павловић Барили, удата Госелин, једна је од најавангарднијих и најзанимљивијих личности европске и америчке уметничке сцене у четвртој и првој половини пете деценије XX века, архитекта сна и сањарења, која је у свом раскошном уметничком опусу непрестано ходала по тананој нити сновиђења. Она је подједнако оригинална и као песник и као сликар. Визије песника постајале су опсесија сликара, које су, обрнуто, са површине њених платана прелазиле у шапат њених стихова. Обиман и темељан истраживачки рад на расветљавању Милениног живота резултирао је бројним изложбама, капиталним каталозима, студијама, монографијама. На овој изложби гледаоци су могли да погледају 12 уља на платну, 14 темпера, 2 акварела и 2 хаљине израђене по Миленим нацртима. Изложено је такође, 9 црно-белих фотографија које приказују сликарку у различитим животним ситуацијама. Преко 1500 људи погледало је ову поставку.

Изложба „Моје тајно благо”

У Галерији Музеја рудничко-таковског краја, у недељу 1. априла 2012. године, отворена је изложба „Моје тајно благо”. Ова, посве необична поставка сентимената ученика узраста од 7 до 17 година, уз оцене и коментаре

наших старијих сугрђана настала је као један од резултата пројекта групе докторантата Центра за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, под називом „Вашар баштине", а у коме је Музеј рудничко-таковског краја узео активног учешћа. Циљ читавог подухвата је подизање свести о значају заштите наслеђа код деце и одраслих и охрабривање међугенерацијског дијалога. Учесници изложбе су се овај пут нашли у улози кустоса, са задатком да своје најдраже предмете обраде као праве експонате. Реч је о презентовању наизглед обичних ствари на необичан начин. Изложбу је отворио Бранко Вучковић, ученик Гимназије „Таковски устанак" из Горњег Милановца.

Изложба „Рука властелина, монаха и устаника"

У оквиру прве за Горњи Милановац „Манифестације Ноћ музеја", 19. маја 2012. године, отворена је изложба „Рука властелина, монаха и устаника". По први пут представљени су публици прстен Николе Косјера из XIV века, рукописни Молитвеник писан у Љутовници 1830. године и сабља

војводе Милана Обреновића. Аутори изложбе су кустоси Ана Боловић, Ана Цицовић и Александар Марушић а у каталогу манифестације детаљно су описане карактеристике експоната. У исто време, посетиоци су могли да погледају изложбу XI међународног бијенала уметности под називом „Пергаменти малог формата", ауторке Лепосаве Милошевић Сибиновић.

Изложба „Кад свеци марширају"

У Галерији Музеја, 3. јула 2012. године, отворена је изложба икона „Кад свеци марширају" иконописца Иване Јовичић. По речима кустоса Ане Боловић, у истоименом каталогу, Иванине иконе су јасног и звучног колорита, занатске усавршености, топлине и непосредности, дају посматрачу уверење да ће бити заштићени и „препоручени", што се од иконе и очекује.

Осврћући се на канон у оној мери колико је то неопходно, ауторка користи византијске предлошке, које некада комбинује док не оствари израз који је веран задатој иконографској теми, али и њеној особеној, личној уметничкој тежњи. Назив изложбе „Кад свеци марширају" је назив библијске химне из књиге „Откровења". Стихови „Господе, желим да будем у том броју, кад

свеци марширају...” одраз су људске жеље да их на задњем путовању прате свеци, што је сигуран знак да ће отићи у рај. Изложбу је Музеј реализовао заједно са Културним центром који се представио Годишњом изложбом ликовне радионице *In Googh.* Током месеца јула, Ивана Јовичић, академски сликар-конзерватор-рестауратор, водила је иконописачку радионицу у Галерији Музеја.

Изложба „Др Коста Динић”

Изложба „Др Коста Динић”, аутора кустоса археолога Ане Цицовић, отворена је у Галерији Музеја рудничко-таковског краја, 13. септембра 2012. године. Коста Динић, лични лекар краља Петра I Карађорђевића, рођен је 1854. године у Брусници код Горњег Милановца.

Динићи су били присталице династије Карађорђевић, па су чланови породице били под сталном полицијском присмотром. Коста је 1874. године оптужен за велеиздају у Алавантићевој афери и осуђен на полицијски надзор. То је разлог његовог одласка из Србије. Прикључује се босанско-херцеговачким устаницима где упознаје кнеза Петра Карађорђевића и постаје његов близак пријатељ и сарадник. Из Босне одлази у Париз и 1888. године завршава Медицински факултет. По повратку у Србију, ради као лекар а активан је члан Радикалне странке. Ухапшен је у Чебинчевој афери 1894. због чега је осуђен на две године робије. После помиловања, 1896. одлази у Африку где ради шест година као лекар на изградњи железнице у белгијском Конгу. У Србију се враћа 1903. године и постаје лични лекар и особа од поверења краља Петра I Карађорђевића. Неки биографи тврде за њега да је први српски истраживач и етнограф на тропском континенту и да је један од оснивача болнице у главном граду Конга.

Изложбу „Др Коста Динић” прати исцрпан каталог у којем су објављени изводи писама која је Динић писао кнезу Петру из Африке. У њима пише о свом животу у Конгу, члановима породице краља Петра и заједничким пријатељима (Никола Пашић, Јаша Ненадовић и др), коментарише ситуацију у Србији, даје занимљиве опаске о Драги и Александру Обреновић... Изложбу даље чини велики број предмета које је Динић донео из Африке, нпр. оружје које се чува у Војном музеју (копља, стреле, ратни ножеви, мачеви, секире...), предмети који се чувају код наследника, породице Белосавић (кожа мравоједа, предмети од слоноваче, тридесетак фотографија из Конга, сат који је Динић добио од краља Петра...) Поред предмета из Африке сакупио је збирку јаја европских птица која се чува у Природњачком

музеју. Маске, фигуре-фетиши, луле из Музеја афричке уметности, такође су део поставке. Поред аутора, на отварању је говорила Анђелија Радовић, виши кустос Војног музеја. Изложбу је видело преко 1500 посетилаца.

Изложба „Црква Свете Тројице – настајање и трајање"

Кустоси Музеја рудничко-таковског краја, Ана Боловић и Александар Марушић имали су ретку част да учествују у обележавању значајног јубилеја наше цркве – 150 година од њеног оснивања и да буду аутори изузетне изложбе, која је отворена у недељу 14. октобра 2012. године у Галерији Музеја. О изложби је говорио један од аутора, Александар Марушић и старешина Цркве Свете Тројице јереј Драган Ђорем а отворио ју је архијерејски намесник Таковског среза Аранђел Даниловић. У програму је учествовао Дечји хор Цркве Свете Тројице.

Стварање изложбе и писање каталога о светињи која је, нажалост, више пута страдала у ратним вихорима, носи тежак истраживачки задатак због недостатка историјских извора и због тога ова поставка, између осталог, има посебан значај.

Кроз осам изложбених паноа, попуњених документима, фотографијама и пригодним текстом, испричана је историја цркве коју употпуњују драгоцености из њене ризнице: иконе, литургијски предмети, богослужбене књиге, од којих неки до сада нису никада излагани.

Наша светиња рад је Настаса Ђорђевића, саграђена је по жељи кнеза Милоша Обреновића, 1862. године. Пре њеног настанка вернике је опслу-

живала мала црква брвнара посвећена Светом Томи, што је мало познати податак. Такође, приликом настанка изложбе разрешено је и питање освећења Цркве Свете Тројице, списом из 1862. године, који потврђује да је светиња освећена у децембру те године на дан Светог Андреја малим освећењем а да је 100 година касније храм потпуно освештан.

Ризница цркве носи изузетно вредно уметничко и историјско богатство. Црквено-уметнички фонд чине иконе различите старости и значаја. Изложене су и старе и ретке књиге штампане у Москви, Будиму и Бечу у 18. и 19. веку, као и богослужбене књиге које су и данас у употреби. Најстарија изложена књига из црквене ризнице је Јеванђеље из 1779. године, иначе поклон руског цара Храму Светог Томе у Деспотовици, 1858. године.

Каталог, већ добро препознатљивих димензија 16 x 16 cm, допуњава својим садржајем ову изузетно значајну изложбу. Поставку је видело око 1500 посетилаца.

Изложба фотографија „Јужно од Сахаре"

Музеј рудничко-таковског краја у сарадњи са Музејом афричке уметности отворио је изложбу фотографија ауторке Марли Шамир 14. новембра 2012. године.

Изложбу су отвориле Нарциса Кнежевић, директорка Музеја афричке уметности и Наташа Његовановић Ристић, кустос гостујућег музеја.

Изложена збирка фотографија еминентне израелске фотографкиње је власништво Музеја афричке уметности и добијена је на поклон од Међународног фонда за развој културе UNESKO-а. Поставка садржи седамдесет и седам фотографија кашираних на лименим плочама. Снимљене су у црно-белој техници и на посебан начин дочаравају Сахел, део афричког континента, са свим његовим географским, историјским, демографским и културним обележјима. Марли Шамир посебну пажњу посветила је архитектури Сахела. Изузетно велики значај имају фотографије где су приказани анимистички обреди са маскама као трајан запис нечега што ишчезава. Једно од највећих имена светске фотографије нашло се у изложбеном простору Музеја рудничко-таковског краја.

Изложба слика „Надежда и савременици”

У Галерији Музеја рудничко-таковског краја од 19. фебруара до 10. марта 2013. године била су изложена уметничка дела Надежде Петровић и њених савременика-сликара. Изложба је реализована у сарадњи са Уметничком галеријом „Надежда Петровић” из Чачка. Аутор поставке је кустос

историчар уметности Тања Гачић. Изложба је обухватила период од 1900. до 1950. године а представљена су 22 аутора са 35 радова. Најзаступљенији и најзначајнији аутор је Надежда Петровић, зачетник српске модерне уметности а следе аутори: Бета Вукановић, Пјер Крижанић, Живорад Настасијевић, Драгомир Глишић, Видосава Ковачевић, Сава Шумановић и други. О поставци су говориле Тања Гачић и Маријана Рацковић, виши кустос Уметничке галерије „Надежда Петровић" из Чачка. Кроз Галерију музеја током трајања изложбе прошло је око 1500 посетилаца.

Изложба „Касноантичка некропола у Чачку"

Археолошка изложба „Касноантичка некропола у Чачку" аутора мр Катарине Дмитровић и др Дејана Радичевића, отворена је 14. марта 2013. године у Музеју рудничко-таковског краја. Поставку Народног музеја из Чачка, чине предмети и архитектонски украси откривени приликом археолошких истраживања 2001-2007. године, датирани од II до друге половине IV века. О изложби су говорили мр Катарина Дмитровић, др Дејан Радичевић и директорка Народног музеја у Чачку Делфина Рајић, а видело ју је 700 посетилаца.

Изложба „Таковски устанак 1815: српске Цвети између сећања и заборављања"

Поводом 19. рођендана Музеја и Дана општине Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја у сарадњи са Историјским музејом Србије, уприличио је изложбу „Таковски устанак: српске Цвети између сећања и заборављања" 15. априла 2013. године. Поставку чији су аутори мр Катарина Митровић из Историјског музеја Србије и Александар Марушић, кустос историчар нашег музеја, чини све оно што чува сећање на култ Другог српског устанка: оригинални предмети, разгледнице, уметничка дела, издања посвећена овом важном историјском догађају... Изложба је настала на основу капиталног издања професора Мирослава Тимотијевића „Таковски устанак-српске Цвети" које је објавио Историјски музеј Србије.

Изложба „Када је град био бренд"

Изложбом „Кад је град био бренд" Музеј рудничко-таковског краја по други пут је учествовао у „Ноћи музеја", изузетно популарној манифестацији која се традиционално одржава у мају месецу. Поставка „Кад је град био бренд", за посетиоце је била отворена 18. маја 2013. године од 18 са-

ти до 02 часа по поноћи. Аутори изложбе су кустоси Ана Боловић, Ана Цицовић и Александар Марушић а идеја је била да се представи „златно доба" милановачке привреде што је и пре отварања изазвало изузетну пажњу медија. Изложбом су обрађене 60-те, 70-те и 80-те године XX века, период када је Горњи Милановац био „привредно чудо", епитет који је понео због фабрика: ПИК „Таково", „Металац", "Типопластика", МК „Рудник", „Звезда", РОЦ „Рудник", „ФАД", „Градитељ".

Издавачка делатност „Дечјих новина" на челу са „Мирком и Славком" на самој изложби чинила је посебан изложбени сегмент а представљени су и андерграунд музичка сцена чији предводник је била група „Трула коалиција", затим изворна група „Црнућанка" и све оно што је допринело да се за Горњи Милановац чује далеко изван граница ex Yu. Исте вечери отворена је и изложба пристиглих радова фотоконкурса Музеја под називом „Криптографија града". Аутори најбољих фотографија су награђени.

Гостовања наших изложби

Изложба „Срце у камену”

Изложба „Срце у камену-крајпуташи и усамљени надгробници Рудничко-таковског краја”, аутора Саше Савовића, фотографа нашег музеја, отворена је у Требињу 26. априла 2012. године. Поставку обухвата 55 паноа колор и црно-белих фотографија кашираних на картон, 9 цртежа аутора и 1 плакат.

Аутор је у монографији „Срце у камену” обрадио крајпуташе Општине Горњи Милановац који су настали до Другог светског рата. Има их 326, а сваки носи своју изузетну причу која не сме да се заборави. Као последица двогодишњег рада на терену настала је књига а затим и истоимена изложба, која после нашег града крчи свој пут ка другим музејима и новим изложбеним просторима. У Музеју Фоче, изложба је гостовала од 9. маја 2012. године. Поставку је свечано отворила археолог Музеја Јелена Пујић.

И 2013. године изложба Саше Савовића, фотографа, наставила је гостовања. У Пријепољу, „Срце у камену", отворио је Славољуб Пушица, директор Музеја Полимља 7. марта 2013. године а на отварању су говорили, аутор и директор Музеја рудничко-таковског краја Милош Николић. Почетком априла, поставка је наставила свој пут ка Прибоју где је на отварању говорио Драган Нешић професор Гимназије и управник Галерије „Спирала", главног изложбеног простора Прибоја, који се налази у оквиру Гимназије.

Изложба „Зограф" у Краљеву

У Народном музеју у Краљеву гостовала је изложба „Друштво уметника *Зограф*". Изложба је отворена 25. јуна 2012. године и ово је прво гостовање ове, веома значајне поставке уметничких дела групе *Зограф,* у којој „учествују" и четири слике Живорада Настасијевића из фундуса наше установе. На отварању, говорили су Никола Кусовац и Жана Гвозденовић, једна од аутора изложбе.

Изложба „Обреновићи у збиркама Музеја рудничко-таковског краја и документима Историјског архива Шумадије из Крагујевца"

Изложба „Обреновићи у збиркама Музеја рудничко-таковског краја и документима Историјског архива Шумадије из Крагујевца", аутора кустоса историчара Александра Марушића, започела је значајну сарадњу Музеја рудничко-таковског краја и Музеја Крајине из Неготина.

Поводом 180 година од припајања Крајине Кнежевини Србији и Дана општине Неготин, изложба Музеја рудничко-таковског краја отворена је у галерији Музеја Хајдук Вељка Петровића 11. маја 2013. године и изазвала је велику пажњу. Неготинска публика могла је да погледа више од 70 оригиналних експоната из фондова нашег музеја и крагујевачког архива. Занимљиви, а пре свега вредни предмети, као што су делови покућства Старог двора и Таковског дворца (тепих, свећњаци, лустер, чаше, тањири са краљевим монограмом, шкриња), уметничка дела (В. Тителбах „Кућа кнеза Милоша у Шаранима", олеографије последњих Обреновића...), ковани новац, одење, фотографије и документа, дочарали су епоху XIX века али и открили делић музејског, односно архивског блага два шумадијска града. Експонати сталне поставке нашег музеја први пут су излагани ван територије Општине Г. Милановац. Изложбу је видело 2200 посетилаца.

Током обележавања јубилеја одржана су и два предавања. Прво на тему „Идеологија Обреновића и споменик кнезу Милошу у Неготину", чији предавач је био мр Игор Борозан, асистент Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, а друго предавање одржао је аутор изложбе кустос историчар Александар Марушић, под називом „Обреновићи у рудничко-таковском крају."

Креативне радионице

Редовне делатности Музеја рудничко-таковског краја, као што су изложбена активност, истраживања, чување историјске и уметничке баштине нашег краја, издавачка делатност итд. допуњене су од 2011. педагошким радом у оквиру креативних радионица које води кустос педагог Ирена Ђорђевић. Деца радом у оквиру радионица стичу вештине, искуство, развијају своје таленте и постају будући редовни посетиоци Музеја рудничко-таковског краја. Изложбе музејских радионица постају традиција у нашој установи.

Одјек инспирисан Миленом Павловић Барили

Поводом изложбе „Милена између јаве и сна", одржана је радионица, од 12. до 16. марта 2012. године. Учествовали су ученици од петог до осмог разреда као и ученици средњих школа. Радионицу су водиле Ирена Ђорђевић, кустос педагог и Весна Пехрат, кустос географ. У уторак, 27. марта 2012. године у Галерији Музеја рудничко-таковског краја, отворена је изложба дечјих радова под називом „Одјек инспирисан Миленом Павловић Барили". Изложен је 131 дечји рад а најбољи су награђени.

Награђени ученици:

Емилија Филиповић ОШ „Момчило Настасијевић”, Г. Милановац, 7. разред

Давид Мирковић ОШ „Краљ Александар”, Г. Милановац, 6. разред

Теодора Миловац ОШ „Таковски устанак” Таково, 5. разред

Јелисавета Недић, осам година, полазник радионице Културног центра

Специјална награда за песму: Слађана Бушић, ученица ЕТШ „Јован Жујовић”.

Чују се бубњеви из џунгле

Током две седмице септембра 2012. године, трајала је радионица „Чују се бубњеви из џунгле” инспирисана изложбом „Др Коста Динић”. У радионици је учествовало 260 малишана који су, под вођством Ирене Ђорђевић, кустоса педагога наше установе, правили маске и огрлице користећи различите материјале и технике. Изложба њихових радова отворена је 4. октобра у овиру Дечје недеље. Деца су у Музеј дошла маскирана и уз песму и игру пропратила отварање ове занимљиве поставке.

Осмех ваш нам више вреди и од сунца и од кише

У оквиру изложбе „Надежда и савременици” у Галерији Музеја рудничко-таковског краја, 1. марта 2013. године деца Волонтерског центра – деца са посебним потребама заједно са васпитачима и родитељима, учествовала су у још једној музејској радионици. Инспирисани уметничким радом На-

дежде Петровић, учесници радионице урадили су два групна рада који красе зидове Волонтерског центра и канцеларије Музеја, као и самосталне радове-цветове од сламчица и разнобојног папира, честитке итд.

Ако љубав, осмех, поштовање дам, знам да никад ја нећу остати сам

У оквиру исте изложбе „Надежда и савременици", одржана је још једна радионица, овог пута ученика од трећег до осмог разреда. У оквиру радионице ченици су се упознали са животом и радом чувене уметнице

Надежде Петровић а по узору на хумани однос сликарке ка болесницима у Првом светском рату, имали су краћи курс указивања Прве помоћи. У радионици је учествовало 425 ученика.

Потрага за музејским благом

Кроз ову радионицу прошло је 286 ученика од петог до осмог разреда а инспирација им је била археолошка изложба „Касноантичка некропола из Чачка".

Ликовни и литерарни конкурс – изложба „Таковски устанак у слици и речи"

Поводом Дана музеја и Дана општине Горњи Милановац у Галерији музеја била је приказана изложба „Цвети 1815. између сећања и заборављања". И ову, веома важну поставку, пратили су додатни садржаји у нашем музеју.

За ученике основних школа наше општине објављени су је ликовни и литерарни конкурс на које је пристигло 55 радова. Сви радови су изложени у галерији музеја а најбољи су награђени пригодним наградама.

Награђени ликовни радови:

Мина Радојевић, 4. разред, ОШ „Краљ Александар", издвојено одељење у Луњевици

Алекса Адамовић, 5. разред, ОШ „Таковски устанак", Таково

Јована Даничић, 5. разред, ОШ"Момчило Настасијевић", Горњи Милановац

Никола Зарић, 8. разред, ОШ „Краљ Александар", Горњи Милановац

Награђен литерарни рад:

Љубица Дамљановић, 3. разред, ОШ „Анђелија Мишић", Коштунићи

Представљања, промоције, секције, манифестације

Прва и друга милановачка „Ноћ Музеја”

Прва „Ноћ Музеја” у Брковића кући 19. мај 2012.

18:00 Отварање изложбе „Рука властелина, монаха и устаника”

18:30 Загонетне приче и тајне музеја: Урош Петровић, књижевник упознаје децу са тајнама музеја и свог стваралаштва

19:30 Брзопотезни отворени турнир у шаху

20:00 Наградни фотоконкурс Криптографија – лепота скривене стварности у фокусу Вашег објектива

Награђени:

Прво место – *Лабуд*, Жарко Дринчић, Нови Сад- награда фото-апарат Cannon A 800

Друго место – *Капија*, Ана Баралић, Горњи Милановац- награда фото-апарат Coolpix L23

Треће место – *Три, два, један*, Иван Алексић, Ниш- награда фото-апарат Fuji

Похвале за фотографију:

Срећни, Ђорђе Видојевић, Горњи Милановац

Дечак, Милан Поњавић, Горњи Милановац

Раскорак, Мара Стаматовски, Обреновац

21:00 Шта ћу овдје шта ће ико игдје? Омаж Меши Селимовићу којим секција за филозофију Гимназије „Таковски устанак"обележава 30 година од смрти књижевног великана.

21:30 Јавно прелиставање 5. броја часописа за философију „Агора"

23:00 Пројекција филма „Пре уласка опрати ноге", аутора Милана Брајовића

23:30 Звучно путовање Лутајућег Холанђанина: наступ бубњара Рамона Хамела са пратећим бендом

Читав програм употпуњен је изложбом XI међународног бијенала минијатурне уметности под називом „Пергаменти малог формата" ауторке Лепосаве Милошевић Сибиновић

Прва милановачка „Ноћ Музеја", одржана 19. маја под сводовима Брковића куће и на простору око ње, привукла је 2000 посетилаца и огромну пажњу јавности. Основни музејски програм заједно са низом пратећих манифестација, више је него позитивно прихваћен од наших суграђана.

Те вечери, по први пут нашим суграђанима представљени су прстен Николе Косјера из XIV века, рукописни Молитвеник писан у Љутовници 1830. године као и сабља војводе Милана Обреновића.

Средњовековну епоху заинтересованима су дочарали „витезови", чланови Удружења „Руднички ред хромог вука". Истовремено, радионица калиграфије оживела је скрипториј XIX века, а новооткривени спев и портрет војводе Милана евоцирао успомену на човека по коме је наш град понео име.

У наставку програма, књижевник Урош Петровић упознао је децу са тајнама музеја и свог стваралаштва. Затим је следила додела награда и отварање изложбе пристиглих радова са фотоконкурса „Криптофотографија – лепота скривене стварности у фокусу Вашег објектива". Секција за филозофију гимназије „Таковски устанак" је омажом „Шта ћу овдје шта ће ико игдје?" обележила 30 година од смрти књижевног великана Меше Селимовића. Након јавног прелиставања 5. броја часописа за филозофију „Агора", уследила је пројекција филма „Пре уласка опрати ноге", аутора Милана Брајовића, етнолога нашег музеја, а целовечерњи програм окончан је наступом бубњара Рамона Хамела са пратећим бендом.

Друга „Ноћ Музеја" у Брковића кући 18. мај 2013.

18:00 Отварање изложбе „Када је град био бренд"

18:30 Традиционални турнир „Шах у Музеју"

19:00 Луткарска представа „Успавана лепотица" београдске позоришне трупе *Бајкамела*

20:00 Додела награда и отварање изложбе пристиглих радова фотоконкурса „Криптографија града"

Награђени професионални радови:

Прво место – *Дим II*, Christa Aistleitner, Tragwein, Austria

Друго место – *Gimme Five*, Жарко Алексић, Књажевац

Треће место – *Кровови*, Иван Алексић, Нови Сад

Награђени аматерски радови:

Expectation, Божидар Барлакоски, Прилеп, Македонија

Стећке II, Лазар Рајковић, Билећа, Република Српска

Парк, Урош Благојевић, Горњи Милановац, Србија

Радови су награђени производима фирми из Горњег Милановца

20:30 Приказивање филма „Мирко и Славко"из Југословенске кинотеке, у продукцији Дечјих новина 1973. године

22:00 Концерт милановачког бенда „Плишани малишан"

Једну од најпопуларнијих музејских манифестација Ноћ „Музеја", наша установа организовала је по други пут 18. маја 2013. године.

Читав програм почео је, отварањем изложбе „Када је град био бренд". Неуобичајена изложбена поставка подсетила је публику на „златно доба" привреде Горњег Милановца: 60-е, 70-е и 80-е године XX века. Фирме попут ПИК-а „Таково", „Металца", „Типопластике", МК „Рудник", ФАД-а, РОЦ-а „Рудник", „Звезде", „Градитеља"... допринеле су да град тада понесе епитет „привредног чуда". Уз њих, непоновљива издавачка делатност „Дечјих новина", снимање филма „Мирко и Славко", андерграунд музичка сцена са „Бјесовима" и „Трулом коалицијом" на челу довели су до тога да се за Горњи Милановац чује знатно изван граница ex Yu! Стога, пред посетиоцима су се нашли препознатљиви индустријски брендови као што су Еурокрем, „Балтик" водка, „Рудникове" блузе, кошуље, сукња, препознатљива тетра-пак амбалажа „Типопластике", „Звездине" боје и мастербач, „Металчеве" шерпе, тањири, дечје котураљке, ФАД-ове споне..., а оно што је окупирало највећу пажњу свакако је био велики број издања угашених „Дечјих новина" – од *ТИК-ТАК-а*, преко *Микијевог алманаха* и других стрипова, *Џубокса*, албума са самолепивим сличицама, школског

асортимана са ликовима Дизнијеве галерије, Саре Кеј и мноштва других, до књига изузетних наслова које су освајале награде за дизајн на домаћим и светским сајмовима књига.

Отворен је потом традиционални турнир „Шах у Музеју", док је наше најмлађе суграђане обрадовала савремена обрада луткарске представе „Успавана лепотица", београдске позоришне трупе *Бајкамела*.

Након шаха и представе уследила је додела награда и отварање изложбе пристиглих радова фотоконкурса „Крипто-фотографија града". Захваљујући љубазности Југословенске кинотеке, приказан је и култни филм „Мирко и Славко", снимљен 1973, на простору наше општине, и у продукцији Дечјих новина.

Такође, љубитељи рока имали су прилику да уживају у музицирању бенда „Плишани малишан".

Коначно, рецимо и то, да је Галерија Музеја била отворена до 02.00 часа после поноћи, докле је истовремено била за саобраћај затворена и Синђелићева улица. Занимљив и разноврстан програм привукао је знатан број знатижељника. Њих око 1500 су испратили поменуте садржаје, а посебно емотивно су реаговали на изложбену поставку, сећајући се „златног доба" Горњег Милановца.

6/7. октобар 2011.

Кућа српско-норвешког пријатељства: стручни скуп „Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије". Учесници: 22 представника Музеја из читаве Србије. Организатори: Музеј рудничко-таковског краја у сарадњи са Музејским друштвом Србије. Скуп је одржан у оквиру пројекта „Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије" који је подржало Министарство културе.

26. јануар 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: представљање шестог броја Зборника радова Музеја рудничко-таковског краја. Учесници: Александар Марушић, кустос историчар, Драган Ђорем, јереј, старешина Цркве Свете Тројице у Горњем Милановцу, др Милош Тимотијевић, кустос историчар Народног музеја у Чачку.

19. јун 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: сарадња са књижевним клубом „Запис". Уступање галеријског простора за одржавање књижевне вечери под називом „Метафоре испод Лисине".

21. јун 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: сарадња са литерарном радионицом професора у пензији, Јелице Станић. У галеријском простору Музеја, одржана је завршна приредба литерарне секције.

23.јун 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: радни састанак у оквиру пројекта „Вашар баштине". Учесници: професор Драган Булатовић, Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, Народни музеј Краљево, Музеј Рас Нови Пазар, Старо село Сирогојно, Народни музеј Чачак и Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац. У оквиру програма „Баштинари ту око нас", представили су се: Удружење „Руднички ред хромог вука", Завичајно одељење Библиотеке „Браћа Настасијевић" и колекционари рудничко-таковског краја (Момчило Пауновић Мочо, Миодраг Рашић Џегер и Теодосије Шишовић Циго). Гост је била етнолог Љиљана Гавриловић.

25. јун 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: концерт полазника музичке школе „Војислав Вучковић" из Чачка, одељења из Горњег Милановца.

26. јун 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: сарадња са књижевним клубом „Запис". Музеј је уступио галеријски простор за одржавање књижевне вечери „Јасенички бистрици".

27/28. септембар 2012.

Знаменито место „Таковски грм", Галерија Музеја рудничко-таковског краја: одржавање семинара и радионице „Регионална школа наслеђа Србије". Носиоци пројекта: Музеј рудничко-таковског краја, Музеј Смедеревска Паланка, Музеј Кикинда. Партнер у организацији: Обласна школа наслеђа из Вандеје (Француска). Вођа пројекта: Тијана Чолак Антић из Етнографског музеја у Београду. Учесници семинара: кустоси из 9 музеја Србије. Дводневни семинар је део пројекта који је подржало Министарство културе и информисања Републике Србије а сарадник на пројекту био је Александар Марушић, кустос историчар.

16. октобар 2012.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: представљање биографије Момчила Настасијевића, аутора Светомира Настасијевића, под називом „Момчило Настасијевић-човек и уметник". Учесници програма: Тања Гачић, кустос историчар уметности, приређивач издања, Бошко Станојчић Руђинчанин из Врњачке Бање, пријатељ Светомира Настасијевића, проф. др Недељко Трнавац и ученици Гимназије „Таковски устанак".

25/26. октобар 2012.

Простор сталне поставке Поклони и откупи-време династије Обреновић: организовање скупа Секције за средњи век Српског археолошког друштва. Учесници: око 30 археолога из Србије. О истраживањима на планини Рудник, говорили су Ана Цицовић, кустос археолог и др Дејан Радичевић. Резултате археолошких истраживања представили су Јелена Булатовић и Немања Марковић из лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду. Током гостовања у Горњем Милановцу, археолози су посетили манастир Врањевшницу, Петковицу и цркву у Рамаћи.

22. октобар 2012.

Велика сала Дома културе: представљање књиге „Перишићи од Кремена" аутора мр Живка Перишића. Учесници: Александар Марушић, кустос историчар, Радош Мацаревић из Међуопштинског историјског архива из Чачка, протојереј ставрофор Јовиша Зечевић, песник Драгослав Угарчина, аутор Живко Перишић, председник Месне заједнице Леушићи Драгослав Жижовић и Ђорђе Перишић из Коштунића.

16. новембар 2012.

Простор сталне поставке Поклони и откупи – време династије Обреновић: Организовање другог научног скупа посвећеног династији Обреновић. Представило се десет предавача из више установа културе: Музеј

ПТТ, Дом Јеврема Грујића, Историјски музеј Србије, Музеј из Крагујевца, Музеј града Београда, Народни музеј из Пожаревца, Међуопштински историјски архив из Чачка, Музеј из Краљева. Наш музеј представила је кустос историчар уметности Ана Боловић, говорећи о вези манастира Враћевшница и династије Обреновић.

25. децембар 2012.

Кућа српско-норвешког пријатељства: представљање књиге „Надимци у Доњој Врбави", ауторки Ђурђине Антонић, психолога и Весне Пехрат, кустоса географа Музеја рудничко-таковског краја. Учесници: Александар Марушић, кустос историчар, етнолог мр Драгомир Антонић руководилац пројекта, Весна Пехрат. Гости: певачка група КУД-а „Шумадија" из Горњег Милановца. Књига је објављена у оквиру пројекта Музеја рудничко-таковског краја који је подржало Министарство културе и информисања Републике Србије.

3. април 2013.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: поводом обележавања јубилеја Миланског едикта којим се признаје хришћанство 313-2013, одржано је предавање „Милански едикт и цар Константин". Предавач: професор др Радивој Радић, шеф катедре за историју Византије Филозофског факултета у Београду, члан Византолошког института САНУ. Учесници: предавач, ученици Гимназије „Таковски устанак", чланови секције за филозофију и историју.

28. јун 2013.

Галерија Музеја рудничко-таковског краја: представљање књиге „Народно градитељство Општине Горњи Милановац". Аутори књиге: Божидар Крстановић и Естела Радоњић Живков. Публикацију је објавио Завод за заштиту споменика културе Београд а у њеној реализацији учествовао је и Музеј рудничко-таковског краја, кроз теренска истраживања кустоса етнолога Милана Брајовића.

Издавачка делатност

Књиге

• Светомир Настасијевић, *Момчило Настасијевић: човек и уметник,* приредила Тања Гачић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 145 стр, тираж: 300

• Живко Перишић, *Перишићи од Кремена,* Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја и аутор, 2012, 256 стр, тираж: 500

• Весна Пехрат, Ђурђина Антонић, *Надимци у Доњој Врбави као културно и традиционално наслеђе,* Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 161 стр, тираж: 500

• *Моје тајно благо,* уредници Ана Боловић, Александар Марушић и Вишња Кисић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2013, 213 стр, тираж: 300

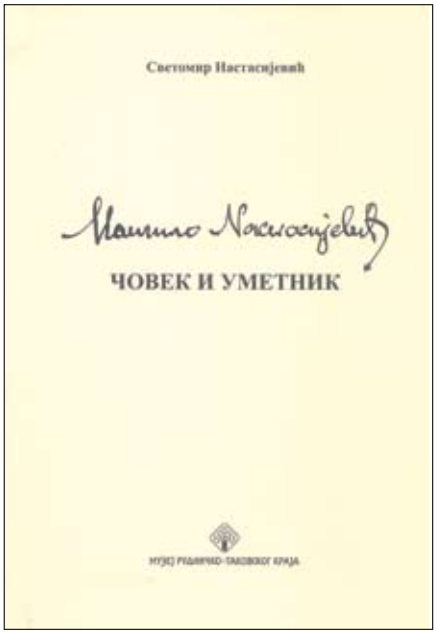

Стручне публикације

• *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја 6,* одговорни уредник Милош Николић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2011, 284 стр, тираж: 500

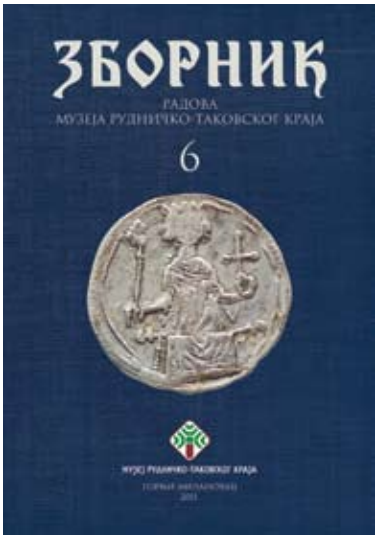

Каталози

• *Друштво уметника Зограф,* аутори текста Ана Боловић, Жана Гвозденовић и др, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2011,156 стр, тираж: 600

• *Рудничко-таковски крај у уметности XIX века,* аутори текста Ана Боловић, Борисав Челиковић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2011, 243 стр, тираж: 500

• *Доба светлости, српска уметност XIII века,* аутори текста Сузана Новчић, Татјана Михаиловић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, Краљево, Народни музеј, 2012, 12 стр, тираж: 200

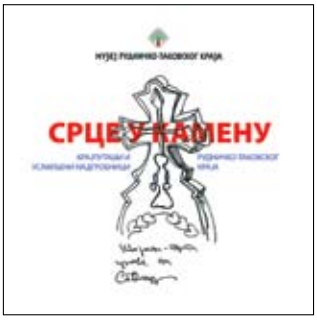

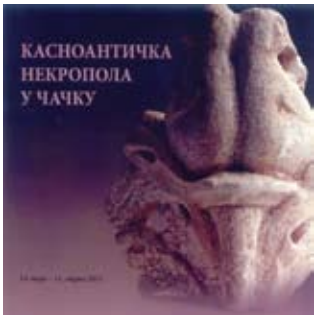

• *Милена између јаве и сна,* аутори текста Јелица Милојковић, Тања Гачић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 59 стр, тираж: 250

• *Моје тајно благо,* аутори текста Ана Боловић, Александар Марушић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 4 стр.

• *Рука властелина, монаха и устаника*, аутори текста Ана Цицовић, Ана Боловић, Александар Марушић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 6 стр.

• *Кад свеци марширају,* аутор текста Ана Боловић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 6 стр.

• *Др Коста Динић,* аутор текста Ана Цицовић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 129 + 15 стр, тираж: 350

• *Црква Свете Тројице у Горњем Милановцу: настајање и трајање,* аутори текста Ана Боловић, Александар Марушић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 59 стр, тираж: 350

• *Јужно од Сахаре: фотографије Марли Шамир,* аутор текста Наташа Његовановић-Ристић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, Београд, Музеј афричке уметности, 2012, 6 стр.

• *Срце у камену,* аутор текста Саша Савовић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2012, 1 деплијан, 4 изд. каталога

• *Надежда и савременици,* аутор текста Мирјана Рацковић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2013, 5 стр.

• *Касноантичка некропола у Чачку,* аутори текста Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, Чачак, Народни музеј, 2013, 5 стр.

• *Таковски устанак 1815: српске Цвети између сећања и заборављања,* аутор текста Катарина Митровић, Александар Марушић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2013, 11 стр, тираж: 200

• *Када је град био бренд,* аутори текста Ана Боловић, Ана Цицовић, Александар Марушић, Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2013, 21 стр, тираж: 300.

Пројекти

Конкурс за суфинансирање пројеката у области културног наслеђа у 2012. години

На Конкурсу Министарства културе за суфинансирање пројеката у области културног наслеђа Музеју рудничко-таковског краја су у 2012. одобрена средства која су расподељена на следеће активности и програме:

Археолошка истраживања на планини Рудник, 2011-2012.
Одобрена средства за 2011. годину: 400.000,динара

Археолошка истраживања у 2011. години су обављена у периоду од 25. јула до 13. августа. Екипу су чинили др Дејан Радичевић са Филозофског факултета у Београду, мр Војислав Ђорђевић из Народног музеја у Панчеву, Ана Цицовић, виши кустос археологије из Музеја рудничко-таковског краја и студенти археологије.

Локалитет Дрење – Стационар

Настављено је са истраживањима темељних остатака грађевинског објекта чије истраживање је започето 2009. године. Ради се о грађевини издужене основе, подужном осом приближно оријентисаном по правцу североисток-југозапад. Постављене су две сонде, а унутрашњи југозападни

угао објекта откривен је сондом 2/11. У оба ископа је настављено и са истраживањем некрополе чије ширење је потврђено на читавом платоу.

Локалитет Дрење – Имање Никића

Пробно сондирање на имању породице Никић обављено је 2010. године, када је откривен зид приближно оријентисан по правцу исток-запад. Истраживања у 2011. су показала да се ради о остацима профаног објекта, по свој прилици посебног карактера чија је унутрашњост била осликана фрескама. На основу покретних налаза оквирно се може приписати раздобљу позног средњег века.

Локалитет Мацарско брдо

Током кампање у 2011. години завршено је са истраживањима остатака цркве који су откривени 2009. године. Ископом је обухваћен преостали, западни део цркве, који је коришћен за сахрањивање. Гробна места у југозападном углу цркве обележена су са две мермерне плоче, и наводе нас на закључак да се ради о грађанима Рудника који су унутар цркве сахрањени по ктиторском праву. Насупрот овим гробовима, у северозападном углу цркве такође су констатоване две сахране, без надгробних обележја.

Одобрена средства за 2012. годину: 500.000,динара

Археолошка истраживања у 2012. години су обављена у периоду од 10. јула до 11. августа, на локалитетима Дрење-Стационар и Дрење-Имање Никића. Екипу су чинили др Дејан Радичевић са Филозофског факултета у Београду, Ана Цицовић из милановачког музеја и студенти археологије.

Локалитет Дрење-Стационар

Истраживања у 2012. су се сконцентрисала на дефинисање основе грађевине па су отворене сонде 1/12 и 2/12, као и проширења сонди 2/10 и 1/11. Истражени су гробови захваћени овим ископима.

Локалитет Имање Никића

Две сонде постављене у северозападном и југоисточном углу објекта су нас својим живописом, величином сачуваних зидова, откривеним улазом ширине 2 м, увериле у репрезентативан карактер грађевине. Финансијска средства за истраживања су обезбедили Министарство културе Републике Србије и Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу.

Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије

Одобрена средства за 2011. годину 200.000, динара

Пројекат Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије, на предлог Музеја рудничко-таковског краја започет је заједно са Музејским друштвом Србије 2011. године. Циљ пројекта је да се евидентирају, музеолошки обраде и презентују сви предмети из фундуса музеја и архива, везаних за ову знамениту владарску династију. Пројекат има вишеструки значај. Објединиће се сва грађа о династији Обреновић и презентовати јединствено музејско благо, које је основа за сва будућа истраживања националне историје. Први стручни скуп одржан је 6. октобра 2011. у Кући српско-норвешког пријатељства, а у име организатора, Музеја рудничко-таковског краја, припремили су га кустоси Александар Марушић и Ана Боловић. На скупу је учествовало 20 представника музејских и архивских установа.

Одобрена средства за 2012. годину:250.000 динара

Министарство културе и информисања увидело је значај пројекта и финансијски подржало његово настављање. У простору сталне поставке

о Обреновићима, у Музеју рудничко-таковског краја, 16. новембра 2012. године, одржан је други Научни скуп под истим називом. Своје радове презентовало је 10 предавача из следећих установа:

• *Музеј ПТТ* је представио концепцију поставке музеја са посебним акцентом на време кнеза Милоша и преношење поште у његово време

• *Дом Јеврема Грујића* указао је на спону династије Обреновић и породице дипломате и правника Јеврема Грујића. Њихова презентација представила је значајну збирку оружја, уметничких дела и намештаја из Дома Јеврема Грујића

• *Народни музеј из Аранђеловца* указао је на везу Буковичке Бање и династије Обреновић, указавши да је сам развој Бање, директно везан за изградњу Старог здања из 1872. године, задужбине Обреновића.

• *Историјски музеј Србије* представио је значајну грађевину – конак кнеза Милоша на Топчидеру, архитектуру конака у поређењу са другим Милошевим задужбинама, распоред просторија, уметничку вредност здања, некадашњи изглед у поређењу са данашњим, значај спомен-часама итд.

• *Музеј града Београда* представио је конак кнегиње Љубице, који је данас главни изложбени простор Музеја града Београда.

• *Народни музеј из Пожаревца* презентовао је историјске списе везане за откривање споменика кнезу Милошу у Пожаревцу.

• *Народни музеј из Краљева* акценат је ставио на изводе стране штампе о династији Обреновић који се налазе у њиховом фонду. Представљена је, такође, веома значајна збирка личних предмета чланова династије.

• Иако је *Народни музеј из Крагујевца* био спречен да присуствује научном скупу њихов рад је ипак презентован.

• *Међуопштински историјски архив из Чачка,* указао је на разлику музејских и архивских збирки. У својим архивама, поседују документа везана за породицу Обреновић.

• *Музеј рудничко-таковског краја* представио се радом Ане Боловић о ризници манастира Врањевшница, коју, између осталог, чине и предмети и уметничка дела везана за ову знамениту династију. Збирку чине: намештај Обреновића са монограмом М.О, Салон краља Александра Обреновића, печати манастира које је Милош користио, портрети итд.

У име Музеја скуп је водио кустос Александар Марушић.

Трећу фазу пројекта чиниће тротомна истоимена публикација која ће презентовати изложене радове. Објављивање првог тома реализоваће се до краја 2013. године.

Надимци – чувари народног нематеријалног наслеђа
Одобрена средства за 2012. годину: 400.000 динара

Делатност музеја се не заснива само на очувању материјалне, већ и нематеријалне баштине. Један од пројеката Музеја рудничко-таковског краја је истраживање надимака у селу Општине Горњи Милановац – Доња Врбава. Прва фаза пројекта предвидела је истраживање, чување и даље развијање умећа давања надимака у овом селу, надалеко чувеном по необичним надимцима. Истраживачки тим чинили су: етнолог мр Драгомир Антонић, психолог Ђурђина Антонић, кустос-географ Весна Пехрат и Саша Савовић, фотограф Музеја. Другу фазу пројекта обухвата наставак теренских истраживања, фотоснимање, израда карте на којој је представљен распоред породичних надимака мештана по засеоцима, анализа упитника са терена, категоризација надимака. Истражене су историјске, демографске, инфраструктурне, етнолошке и психолошке карактеристике житеља Доње Врбаве. У публикацији *Надимци у Доњој Врбави* објављени су сви резултати истраживања. Публикација је представљена јавности, 25. децембра 2012. године. Реализацијом овог пројекта истраживачки тим је направио модел истраживања надимака који ће умногоме бити од користи будућим истраживачима.

Вашар баштине
Одобрена средства за 2012. годину: 400.000 динара

На предлог Центра за музеологију и херитологију Филозофског факултета из Београда, започет је пројекат *Вашар баштине.* Музеј рудничко-таковског краја активно се укључио у рад везан за овај пројекат од самог почетка. Прва сесија одржана је у Сирогојну, од 30. новембра до 2. децембра 2011. године у Музеју на отвореном „Старо село". Кустоси нашег музеја одржали су мултимедијалну презентацију на тему „Програмске активности и међуинституционална сарадња Музеја рудничко-таковског краја". Друга сесија одржана је у Краљеву, а трећа у нашем Музеју, 23. јуна 2012. године. Тема скупа била је чување културног наслеђа локалних средина и улога становништва различите старосне доби на том задатку. Музеалци из Краљева, Сирогојна, Чачка, Новог Пазара и Горњег Милановца окупили су се у галерији Музеја рудничко-таковског краја, где су учесници сесије представили 5 мултимедијалних презентација изложбе *Моје тајно бла-*

го која је реализована у сваком од музеја, током прве половине 2012. године. Учесници скупа су договорили израду мултимедијалног диска где ће се у електронској форми наћи све што је до сада урађено, са кратким описом настанка изложбених поставки, као и објављивање одговарајућег приручника који би био смерница за друге установе културе.

Други део сесије био је отворен за јавност и на њему су се представили баштиници материјалног и духовног блага рудничко-таковског краја, а то су Завичајно одељење Библиотеке „Браћа Настасијевић", удружење „Руднички ред хромог вука" и приватни колекционари, Момчило-Мочо Пауновић, који сакупља све оно што се односи на историју Рудника, Теодосије Циго Шишовић, колекционар кованог новца прикупљеног на простору Гојне Горе и околних села и Миодраг Рашић, власник око 3000 изузетно ретких грамофонских плоча.

Пројекат је завршен објављивањем публикације *Моје тајно благо: нови погледи ка наслеђу,* половином 2013. године, где је рад на три сесије интегрисан у заједничку публикацију која садржи 21 рад, затим рецензију др Драгана Булатовића, увод кустоса Александра Марушића и резиме Вишње Кисић, једног од покретача читавог пројекта. Публикација на једном месту обједињује искуства у тражењу начина да се културна баштина сачува и на прави начин презентује и приближи публици. Велики број фотографија илуструје радове, и чини публикацију приступачном заинтересованим установама културе и баштинарима. Штампање публикације је реализовано уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије а издавач је Музеј рудничко-таковског краја.

Регионална школа наслеђа Србије

Одобрена средства за 2012. годину: 400.000 динара

Пројекат *Регионална школа наслеђа* наставак је прошлогодишњег пројекта *Школа наслеђа* који је осмислио и реализовао Етнографски музеј из Београда уз помоћ Министарства културе и информисања Републике Србије. Значајну подршку пројекту и његовом овогодишњем наставку, као партнер у организацији, дали су обласна школа наслеђа из Вандеје у Француској, француска амбасада у Београду и француски институт у Србији. Пројекат је ове године спроведен у Горњем Милановцу, у реализацији Музеја рудничко-таковског краја, 27/28. септембра 2012. године. Наша установа угостила је још осам музеја-учесника пројекта и *Регионалну школу наслеђа Србије* представила свим учесницима семинара. Укупно 23 полазника

школе из Шапца, Лознице, Ваљева, Крагујевца, Чачка, Ужица, Сирогојна и града домаћина, не само да су разменили професионална искуства, већ су свој рад могли упоредити са еминентним иностраним стручњацима. Сарадник на пројекту из наше установе био је Александар Марушић, кустос историчар.

Усмено народно стваралаштво Дружетића, Богданице и Гојне Горе
Одобрена средства за 2012. годину:150.000 динара

Пројекат из области нематеријалне културне баштине. До сада су делимично обављена теренска истраживања, утврђена методологија истраживања и претражена потребна литература. Остварена је сарадња са школама у Гојној Гори, Богданици и Дружетићима, односно Каменици. Пројекат подразумева учешће ученика као активних истраживача усменог стваралаштва. Број становника ових села се значајно смањује током година и због тога пројекат који ће сачувати културно благо, тј. усмену традицију ових области има посебан значај. Наставак пројекта обухватиће реализацију изложбе и публиковање истраженог материјала.

Изложба „Др Коста Динић”
Одобрена средства за 2012. годину: 114.000 динара

Изложба *Др Коста Динић,* посвећена је личном лекару и пријатељу краља Петра I Карађорђевића, Кости Динићу, који је рођен у Брусници код Горњег Милановца. Као младић, Динић је био противник династије Обреновић и због тога је више пута осуђиван. Кнеза Петра упознаје у босанскохерцеговачком устанку 1875. године. Докторирао је на Медицинском факултету у Паризу. После Чебинчеве афере, 1894. године, одлази у белгијски Конго, где ради као лекар при изградњи железнице. Из Конга је донео велики број предмета. Део је поклонио краљу Петру а део је сачуван у породици Белосавић. У Музеју је отворена изложба посвећена др Кости Динићу, 13. септембра 2012. године, на којој је приказано оружје из Конга које се чува у Војном музеју у Београду, маске из Музеја афричке уметности, фотографије, документа, предмети. Изложбу прати обиман каталог у којем су објављени изводи писама која је Динић писао кнезу Петру док је боравио у Африци а чувају се у Архиву Србије. Аутор пројекта и изложбе је Ана Цицовић, кустос археолог.

Пројекти у 2013. години

Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја бр. 7
Одобрена средства за 2013. годину: 142.500 динара

Један од пројеката које је подржало Министарство културе и информисања Републике Србије је објављивање Зборника радова Музеја рудничко- таковског краја. Финансијска средства одобрена су за ликовно-графичко обликовање зборника. Основна делатност Музеја осим редовних активности као што су изложбене или музеолошки рад је и издавачка делатност Музеја коју, осим осталог, чини и објављивање зборника стручних радова. Први број објављен је 2001. године.

Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије
Одобрена средства за 2013. годину: 600.000 динара

Завршна фаза пројекта *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије* је објављивање стручне публикације радова са научних скупова посвећених династији Обреновић а које је организовао Музеј рудничко-таковског краја. У овој, трећој фази, биће објављен први том публикације од планираних три. Овај том обухватиће 13 радова, учесника научног скупа. Публикација ће бити објављена до краја 2013. године.

Ризнице цркава рудничко-таковског краја
Одобрена средства за 2013.годину: 150.000 динара

Министарство културе и информисања Републике Србије, одобрило је средства у износу од 150.000 динара за конзервацију икона из Цркве Свете Тројице у Горњем Милановцу а читав пројекат подразумева евидентирање ризница светиња Општине Горњи Милановац. Аутори пројекта су Ана Боловић, кустос историчар уметности и Ана Цицовић, кустос археолог.

Археолошка истраживања на планини Рудник
Одобрена средства за 2013. годину: 700.000 динара

Током 2009. године, на планини Рудник обновљена су археолошка истраживања и од тада се континуирано врше. За 2013. годину, Министарство културе и информисања, одобрило је финансијску помоћ у износу од 700.000 динара за наставак археолошких истраживања на овој планини.

Усмено народно стваралаштво Гојне Горе, Дружетића, Богданице и Каменице

Одобрена средства за 2013. годину: 350.000 динара

Друга фаза пројекта чији руководилац је етнолог мр Драгомир Антонић, обухвата наставак истраживања на терену, припрему и обраду прикупљеног материјала. Истраживање на терену указује на велико богатство неистражених народних умотворина овог краја. Наредна фаза обухватиће представљање прикупљеног и обрађеног материјала. Пројектни тим чине: Весна Ђурчић кустос географ, Ивана Јовичић и Саша Савовић као сарадници на терену из Музеја рудничко-таковског краја и Ђурђина Антонић, психолог.

Међуинституционална сарадња

Истраживање праисторијског рударства на Малом Штурцу

Музеј рудничко-таковског краја је веома активан када је реч о археолошким истраживањима, било као организатор било као сарадник на пројектима.

На локалитету Прљуша на Малом Штурцу 2010. године обновљена су истраживања у оквиру пројекта др Драгане Антоновић са Археолошког института „Проспекција Малог Штурца: истраживање праисторијског рударства" који се изводи у сарадњи са Музејом рудничко-таковског краја.

Новембра 2011. године обављена су теренска истраживања којима су обухваћена геофизичка испитивања применом три методе: сопственог потенцијала, геоелектричног скенирања и сеизмичког профилисања. Истраживање у 2012. години представља наставак радова започетих 2011. године. Експлоатација руде на овом локалитету вршена је током касног енеолита и раног бронзаног доба.

Дани Настасијевића 2012.

Музеј рудничко-таковског краја, био је и у 2012. години један од организатора манифестације „Дани Настасијевића" заједно са Библиотеком „Браћа Настасијевић" и Културним центром. Манифестација је отворена у Галерији Музеја 2. октобра 2012. године, представљањем деветог броја зборника Библиотеке *СловоЋирилово*, затим проглашењем победника Конкурса за најлепшу песму и програмом ученика Музичке школе „Војислав Вучковић" из Чачка. Овде наводимо програме који су настали као плод рада кустоса наше установе.

Изложба Шта су читали Настасијевићи

У Легату браће Настасијевић, 11. октобра, отворена је изложба *Шта су читали Настасијевићи.* Аутор изложбе књига је Дејан Ацовић а вече је завршено пригодним концертом Драгутина Павловића (виола) и Марије Тиосављевић (клавир).

Изложба Црква Свете Тројице-настајање и трајање

Поводом 150 година од када је настала ова светиња, кустоси Музеја рудничко-таковског краја Ана Боловић и Александар Марушић, уприличили су ову веома значајну изложбу у Галерији Музеја 14. октобра 2012. године

Представљање књиге Момчило Настасијевић-човек и уметник

И овим програмом Музеј је учествовао у манифестацији Дани Настасијевића. Аутор књиге је Светомир Настасијевић, а у име Музеја књигу је приредила кустос Тања Гачић. 16. октобра у Галерији музеја, књигу су представили професор Недељко Трнавац и Бошко Станојчић Руђинчанин.

Музеј рудничко-таковског краја је учествовао такође, на почетку радова на реставрацији етнолошке поставке у *Продановића магази* у Коштуницима. Кустос Александар Марушић говорио је на обележавању 50-годишњице доласка у Горњи Милановац Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева, Музеј је затим учествовао у припреми пригодног скупа у част 70-годишњице *Петровске блокаде;* Александар Марушић је приредио књигу

Урош Петровић-одабрани списи, издање Библиотеке „Браћа Настасијевић", а наши кустоси учествовали су својим радовима у Годишњаку Библиотеке „Браћа Настасијевић" *Слово Ћирилово*. Кустос археолог Ана Цицовић објавила је рад у *Гласнику Друштва конзерватора Србије,* а кустос историчар Александар Марушић између осталог, сарађивао је са часописом *Мишарски зборник.* Музеј рудничко-таковског краја, бавио се основним активностима као што су прикупљање, евидентирање, обрада и чување културних добара Општине Горњи Милановац.

Аквизиције

Откупи

Књига о Светом Сави, опремљена илустрацијама Живорада Настасијевића, откуп од антикварнице „Двери".

Бекство у Египат, минијатура Живорада Настасијевића, откупљена од Анђе и Горана Маринковића из Београда. Заведена је под инв.бр. 381/12

Поклони

Свеска графика, поклон госпође Мире Кун. Музеј је организовао изложбу у част Ђорђа Андрејевића Куна под називом „Крваво злато". Његова ћерка поклонила је за збирку нашег Музеја свеску графика Ђорђа Андрејевића Куна, која је пропраћена пригодним писмом госпође Мире Кун.

Села Хаџић, пастел димензија 9 x 11,5 Мирослава Настасијевића, нашем Музеју уступила је Милана Веиновић из Панчева. Поклон је заведен под инв. бр. 320/12

Чувари тајне, књига Мирослава Настасијевића и једна црно-бела фотографија такође су поклоњени Музеју рудничко-таковског краја. Даровала их је Мирјана Цепина из Новог Сада. Поклон је заведен под инв.бр. 321/12. Музеј је овом приликом дошао и до драгоцених података из биографије Момчила Настасијевића, као и до новинског чланка везаног за њега.

Интервју са Светомиром Настасијевићем, Сценарио за филм о Светомиру Настасијевићу, новински чланци, дар су Бошка Руђинчанина из Врњачке Бање који је говорио на представљању књиге „Момчило Настасијевић-човек и уметник" у нашем Музеју.

Географски глобус из 1939. године, дар је Мирослава Марковића Лафа, који је осим глобуса поклонио и своју личну библиотеку монографских и серијских публикација која броји преко 400 наслова. Ови наслови постали су део стручне библиотеке Музеја. Поклон-књиге заведене су Уговором о поклону Музејског материјала, бр. 281/12

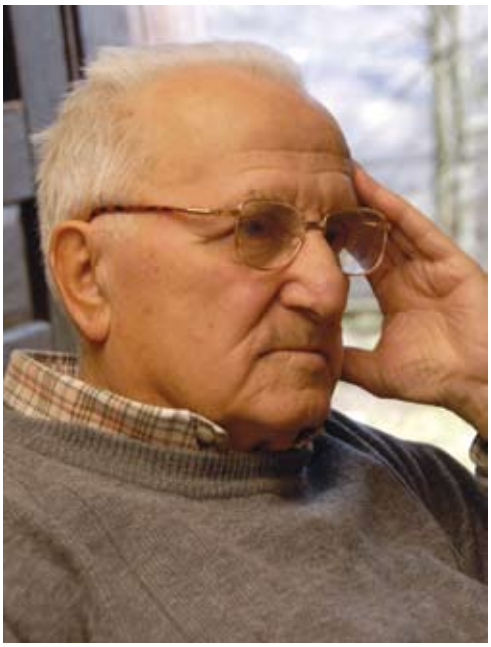

Београд на Божић, уље на платну и акварел *Двоструки акт,* Александра Дерока, даривао је збирци историје уметности, дугогодишњи пријатељ Музеја, Јован Томовић. Поменута дела, г-дин Томовић купио је на аукцији коју су организовали Народни музеј и Друштво за борбу против рака, 30. октобра 1983. године. Јован Томовић је дугогодишњи члан овог друштва. Поклон је заведен Уговором о поклону музејског материјала бр.18/13.

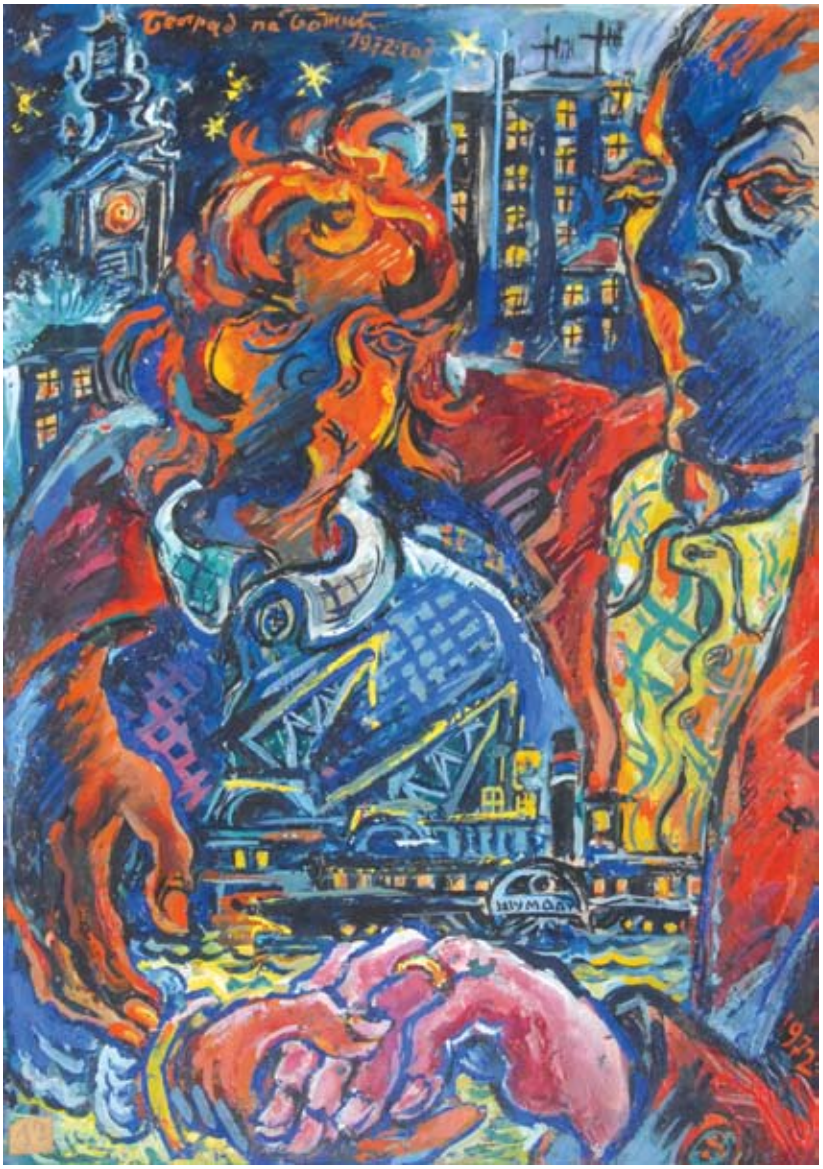

Кад је град био бренд, изложба, реализована је током манифестације *Ноћ музеја.* Део поставке био је комплетиран и експонатима који су власништво радника Музеја а односе се на златно доба привреде Горњег Милановца. Они су постали део збирке нашег Музеја. Том приликом, на дар од нашег суграђанина Тешић Миодрага Теша добијени су Дрес *„Maico"* и плакат *„Мотокрос"*.

Александар Обреновић, графика у боји, дар је Бојана Раловића из Горњег Милановца историјској збирци нашег Музеја.

Као и до сада, Музеј редовно употпуњује историјску збирку разгледница откупљивањем сетова разгледница који се односе на прошлост рудничко-таковског краја. Све разгледнице музеолошки су обрађене, тј. валидно документоване, фотографисане и смештене у депо.

Музеј, поред осталог, редовно врши размену публикација, тј. објављених издања Музеја рудничко-таковског краја, чиме се значајно обогаћује фонд стручне билиотеке и чиме издања нашег музеја проналазе пут до стручне јавности, тј. сродних установа и појединаца.

Признања

ЗАПИС
ЗАПИС
Музеју
Рудничко-таковског краја

ЗАХВАЛНИЦА

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
ВОЈСКА СРБИЈЕ
Захвалница
Музеј Рудничко-таковског краја

THE 5th
SERBIA WORLD MUSIC FESTIVAL 2013
ZAHVALNICA
Muzej rudničko-takovskog kraja
TAKOVO 5-6. JULY
SERBIAMUSICFESTIVAL.COM

Благодарје

Библиографија стручних радова

Боловић Ана

1. „Зографски моменти" архитектуре, вајарства и сценографије." *У Друштво уметника Зограф* :каталог изложбе, 75-94, Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2011.

2. „Рудничко-таковски крај у уметности XIX века" *:* каталог изложбе. Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2011. (коаутор Борисав Челиковић)

3. „Град – хронике урбаног простора, путујућа изложба Музеја савремене уметности у нашем граду." *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић"* бр. 8, (2011) : 56-60.

4. „Љутовнички рукописни Триод из 1622. године". *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја,* бр. 6, (2011) : 21-37.

5. „Кратак прилог о царским дверима манастира Боговађе." *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја,* бр. 6, (2011) : 39-44.

6. „Па зар музеји нису за то да чувају успомене поред осталог?"**.** У *Моје тајно благо:* деплијан изложбе*,* 6. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012 (коаутор Александар Марушић)

7. „Рукописна књига Молитвеник." У *Рука властелина, монаха и устаника: Ноћ музеја:* деплијан изложбе, Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

8. „Кад свеци марширају" : изложба икона и иконописачка радионица Иване Јовичић: каталог изложбе", Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

9. „Из ризнице милановачке цркве Свете Тројице." У *Црква Свете Тројице у Горњем Милановцу: настајање и трајање* : каталог изложбе, 29-60. Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

10. „Салон Настасијевића". Приказ изложбе *Салон Настасијевића. Слово Ћирилово:годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић"* бр. 9, (2012): 141-144.

11. „Када је град био бренд", Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2013 (коаутори Ана Цицовић, Александар Марушић)

12. „Па, зар музеји нису за то да чувају успомене, између осталог?". У *Моје тајно благо: нови погледи ка наслеђу,* 49-59. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2013. (коаутор Александар Марушић)

Брајовић Милан[1]

1. „Споменици у порти манастира Светог Саве на Савинцу" *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја,* бр. 6, (2011): 45-61 (коаутор Ана Цицовић)

2. *Млада недеља на Савинцу*, етнолошки филм, аутор филма, 2000.

3. *Ми о нама – Црнућанка*, етнолошки филм, аутор филма, 2002.

4. *Гекон*, етнолошки филм, аутор филма, 2004.

5. *Петровске лиле у медовини*, етнолошки филм, аутор филма, 2006.

6. *Пре уласка опрати ноге*, етнолошки филм, аутор филма, 2008.

7. *Последњи колибари Раша и Гвозден*, етнолошки филм, аутор филма, 2008.

8. *Богојављење*, етнолошки филм, аутор филма, 2009.

9. *Клис и машка*, етнолошки филм, аутор филма, 2010/2011.

10. *Сви нису били исти*, етнолошки филм, аутор филма, 2011.

11. *Гаљенско или Јовичића*, етнолошки филм, аутор филма, 2013.

Гачић Тања

1. „Симболи у уметничком делу Милене Павловић Барили". У *Милена између јаве и сна:* каталог изложбе, 32-37, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012

2. „Поезија на платну." У *Милена између јаве и сна: каталог изложбе,* 37-40, Горњи Млановац: Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац, 2012.

3. „Реч приређивача"**.** Предговор у *Момчило Настасијевић – човек и уметник*, Светомир Настасијевић, 5-14. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

4. „Стари иконостас – сликарско остварење Николе Марковића". У *Црква Свете Тројице у Горњем Милановцу настајање и трајање:* каталог изложбе, 21-27 . Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

Ђорђевић Ирена

1. „Соколи и соколство са освртом на рад соколског друштва у Горњем Милановцу". *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић"*, бр. 9 (2012) : 126-133.

[1] Овде су наведени до сада снимљени филмови кустоса-етнолога Милана Брајовића почев од 2000. године, из разлога што претходне две *Библиографије* нису обухватале радове ове тематике.

Марушић Александар

1. „Драгићевићи – прича о једној заслужној породици". *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић",* бр. 8 (2011) : 67-76

2. „Када је живот постао број"**.** Приказ изложбе *Логор Бањица 1941-1944. Заточеници: општина Горњи Милановац. Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић",* бр. 8 (2011) : 143-146

3. „Штиво отргнуто од заборава". Приказ *Знаменити догађаји новије српске историје,* Герасим Георгијевић, (приредио Борисав Челиковић). *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић"*, бр. 8 (2011): 171-174

4. „Таково" и „Српске новине" о посети краља Александра рудничко-таковском крају августа 1893. године"**.** *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја,* бр. 6, (2011) : 87-95

5. „Па зар музеји нису за то да чувају успомене поред осталог?"**.** У *Моје тајно благо:* деплијан изложбе, 6. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012 (коаутор Ана Боловић)

6. „Реч приређивача". Предговор у *Одабрани списи,* Урош Петровић, 5-7. Горњи Милановац : Библиотека „Браћа Настасијевић", 2012.

7. „Заборављени Урош Петровић". У *Одабрани списи,* Урош Петровић, 175-188. Горњи Милановац : Библиотека „Браћа Настасијевић", 2012.

8. „Библиографије." У *Одабрани списи,* Урош Петровић, 213-237. Горњи Милановац : Библиотека „Браћа Настасијевић", 2012.

9. „Сабља војводе Милана Обреновића"**.** У *Ноћ музеја у Брковића кући: деплијан изложбе*, 3. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

10. „Штиво отргнуто од заборава"**.** Приказ *Знаменити догађаји новије српске историје,* Герасим Георгијевић, (приредио Борисав Челиковић). *Мишар 1806 : читанка Мишарског боја,* бр. 7,(2012) : 70-72

11. „Божидар Терзић – добротвор и задужбинар". *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић",* бр. 9 (2012) : 77-83

12. „У ишчекивању слободе"**.** Приказ *Заробљенички дневник 1941-1945,* Миломир Миле Д. Павловић, (приредио Душан М. Павловић). *Слово Ћирилово: годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић",* бр. 9, 2012 : 152-155

13 „Милановачка светиња – настајање и трајање". У *Црква Свете Тројице у Горњем Милановцу – настајање и трајање:* каталог изложбе, 3-20. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

14. „Из историје школе". У *Гимназија „Таковски устанак": извештај за школску 2011/2012. годину,* 5-21. Горњи Милановац: Гимназија „Таковски устанак", 2012.

15. „Простор где је „створена"модерна српска држава: традиција Милошевог устанка у рудничко-таковском крају". У *Таковски устанак 1815: Српске Цвети између сећања и заборављања: каталог изложбе*, 6-8. Горњи Милановац: Музеј рудничко -таковског краја, 2013.

16. „Обреновићи у Збиркама Музеја рудничко-таковског краја". У *Обреновићи у Збиркама Музеја рудничко-таковског краја и документима Историјског архива Шумадије из Крагујевца: деплијан изложбе*, 3. Неготин: Музеј Крајине, 2013.

17. „Доба привредног чуда". У *Када је град био бренд: каталог изложбе,* 3-4. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2013.

18. „Уместо предговора". У *Моје тајно благо: нови погледи ка наслеђу,* 7-9. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2013.

19. „Па, зар музеји нису за то да чувају успомене, између осталог?". У *Моје тајно благо: нови погледи ка наслеђу,* 49-59. Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2013. (коаутор Ана Боловић)

20. „Трећи Вашар баштине: Горњи Милановац, 23. јун 2012. године". У *Моје тајно благо: нови погледи ка наслеђу,* 201-204. Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2013.

Саша Савовић

1. *Манастири Овчарско-кабларске клисуре,* аутор фотографије. Чачак: Народни музеј, 2012.

2. *Надимци у Доњој Врбави као културно и традиционално наслеђе,* аутор фотографије. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

3. „Предговор". У *Срце у камену: деплијан изложбе.* Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

4. *Културна ризница Чачка*, аутор фотографије. Чачак: Народни музеј, 2008.

Цицовић Ана

1. „Споменици у порти манастира Светог Саве у Савинцу." *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја*, бр. 6 (2011): 45-61 (коаутор Милан Брајовић)

2. „Преглед публикација рудничко-таковског краја, археологија и нумизматика". *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја*, бр. 6 (2011): 183-209.

3. „Библиографија". У *Рудничко-таковски крај у уметности XIX века:* каталог изложбе, 228-238. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2011.

4. „Сребрни прстен Николе Косјера", У *Ноћ музеја у Брковића кући:* деплијан изложбе, 3. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

5. *Др Коста Динић*: каталог изложбе. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.

6. „Археолошка истраживања на Руднику» (2009-2011). *Гласник Друштва конзерватора Србије,* бр. 36 (2012) : 36-41. (коаутор Дејан Радичевић)

7. „Када је град био бренд": каталог изложбе. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2013. (коаутори Ана Боловић, Александар Марушић)

CIP -